

2000 JUN 21.

12

DEMOGRÁFIA

43. ÉVF. 1. SZÁM

BUDAPEST
2000

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, DÁNYI DEZSŐ, HABCSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VALKOVICS EMIL, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABCSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABCSEK editor

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Vitaindító. Fenntartható népességfejlődés és bevándorlás	9
<i>Hablicsek László – Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között</i>	11
<i>Gail Kligman: Népesedéspolitika: szaporodás, abortusz és társadalmi ellenőrzés Ceausescu Romániájában</i>	47
<i>Tahin Tamás – Jeges Sára – Lampek Kinga: Iskolai végzettség és egészségi állapot</i>	70

KÖZLEMÉNYEK

<i>Martos Gizella – Őri Péter: Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében</i>	94
<i>Grynaeus Tamás – Kapocs Nándor: Demográfiai változások Szeremlén. Szeremlei matriculák tanulságai (18–20. sz.)</i>	135
<i>Ábrahám Tamás: Az USA fekete lakosságának migrációja a XX. században</i>	161

FIGYELŐ

In memoriam Vladimir Trebici akadémikus (1916–1999)	176
Helyreigazítás	177
Emlékezés Kovacsics József professzor tiszteletére	178
<i>Miltényi Károly: A népesség öregedése Magyarországon és Hollandiában. Európai perspektíva</i>	187
<i>A. B. Pour – S. Cype – L. Delattre – S. Zappi: Európának 2025-ig 159 millió bevándorlóra lenne szükséges. Le Monde, 2000. január 6. (R. G.)</i>	194
REPLIKA <i>Gail Kligman</i> tanulmányához (T. Á.)	198

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

World population monitoring, 1999. – Population growth, structure and distribution. (A világnépesség alakulásának figyelemmel kísérése, 1999. – Népességnövekedés, a népesség szerkezete és megoszlása.) Population Newsletter, 1999/67. 8–11. p. (Sz. K.)	202
--	-----

<i>Monnier, A.</i> : La population de l'Europe: 1950–2050. (Európa népessége: 1950–2050) Population et Sociétés, 2000/353. 1–4. p. (<i>L. M.</i>)	203
<i>Lévy, M. L.</i> : La population de la France, 1995–1997. (Franciaország népessége 1995 és 1997 között.) Population et Sociétés, 1998/333. 1–4. p. (<i>Sz. E.</i>)	204
<i>Nowak, L.</i> : Demographic developments of Poland in 1990–1998. (Lengyelország népmozgalma 1990–1998.) Statistics in Transition, 1999/3. 407–434. p. (<i>Sz. K.</i>)	206
<i>Börsch-Supan, A.</i> : Demographie, Entwicklung und Stabilität der Sozialversicherung in Deutschland. (Demográfia, a társadalombiztosítás fejlődése és stabilitása Németországban.) Allgemeines Statistisches Archiv, 1999/1. 27–44. p. (<i>N. A.</i>)	207
<i>Buttler, G. – Fickel, N. – Lautenschlager, B.</i> : Die Auswirkungen der demographischen Entwicklung auf die Kosten im Gesundheit. (A demográfiai fejlődés hatása az egészségügyi kiadásokra.) Allgemeines Statistisches Archiv, 1999/1. 120–136. p. (<i>N. A.</i>)	209
Hilfen für die junge Generation: Soziale und ökonomische Probleme in der Grössstadt. (Segítségnyújtás a fiatal nemzedékeknek: Társadalmi és gazdasági problémák a nagyvárosban.) Statistisches Landesamt; Hrsg. Eckart Elsner. – Berlin: Stat. Landesamt, 1999. – 268 p. (<i>T. L.</i>)	211
<i>Sastre, M. T. M. – Ferrière, G.</i> : Family „decline” and the subjective well-being of adolescents. (A család „leépülése” és a serdülőkorúak szubjektív életminősége.) Social Indicators Research, 2000/1. 69–82. p. (<i>M. Á.</i>)	212
<i>Cherlin, A. J.</i> : Going to extremes: family structure, children's well-being, and social sciences. (Az extrémítások felé: családstruktúra, a gyermeki jólét és a társadalomtudomány.) Demography, 1999/4. 421–428. p. (<i>M. Á.</i>)	213
<i>Chandola, T. – Coleman, D. A. – Hiorns, R. W.</i> : Recent European fertility patterns: fitting curves to „distored” distributions. (Jelenlegi európai termékenységi minták: görbék illesztése „torzult” megoszlásokhoz.) Population Studies, 1999/3. 317–329. p. (<i>M. Á.</i>)	214
<i>Panopoulou, G. – Tsakoglou, P.</i> : Fertility and economic development: theoretical considerations and cross-country evidence. (Termékenység és gazdasági fejlődés: elméleti megfontolások és nemzetközi tapasztalatok.) Applied Economics, 1999/31. 1337–1351. p. (<i>M. Á.</i>)	214

<i>Madden-Derdich, D. A. – Leonard, S. A. – Christopher, F. S.:</i> Boundary ambiguity and coparental conflict after divorce: An empirical test of a family systems model of the divorce process. (A kétértelműség határai és a szülői konfliktusok a válás után: a válási folyamat család-rendszer modelljének empirikus ellenőrzése.) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1999/3. 588–598. p. (Sz. K.)	216
<i>Amato, P. R. – Gilberth, J. G.:</i> Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. (A különélő apák és a gyermekek jóléte: Metaadatok elemzése.) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1999/3. 557–573. p. (Sz. K.)	217

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	218
Demography	219
<i>European Journal of Population</i>	220
<i>Journal of Marriage and the Family</i>	221
<i>Population</i>	222
<i>Population and Development Review</i>	223
<i>Population Studies</i>	224
<i>Population Trends</i>	224

*Utánnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Call for discussion. Sustainable population development and immigration	9
<i>László Hablicsek – Pál Péter Tóth</i> : The role of international migration in maintaining the number of the population in Hungary till 2050	11
<i>Gail Kligman</i> : Political demography: reproduction, abortion, and social control in Ceausescu's Romania	47
<i>Tamás Tahin – Sára Jeges –Kinga Lampek</i> : Educational level and health status	70

ARTICLES

<i>Gizella Martos – Péter Őri</i> : Demographic conditions of Mezőkövesd in the second half of the seventeenth century	94
<i>Tamás Grynaeus – Nándor Kapocs</i> : Demographic changes in Szeremle. Statistical analysis on the basis of the parish registers of Szeremle (18–20 th centuries)	135
<i>Tamás Ábrahám</i> : The migration of the black population of the United States of America in the twentieth century	161

CHRONICLE

In memoriam <i>Vladimir Trebici</i> (1916–1999)	176
Emendation	177
Meeting in Honour of Professor <i>József Kovacsics</i>	178
<i>Károly Miltényi</i> : Population Ageing in Hungary and the Netherlands: a European Perspective	187
<i>A. B. Pour – S. Cype – L. Delattre – S. Zappi</i> : Europe would need 159 million immigrants until 2025. <i>Le Monde</i> , 6 January, 2000. (G. R.)	194
Reply to Gail Kligman's study (<i>Á. T.</i>)	198

REVIEW

ARTICLES

World population monitoring, 1999. – Population growth, structure and distribution. <i>Population Newsletter</i> , 1999/67. 8–11. p. (<i>K. Sz.</i>)	202
--	-----

<i>Monnier, A.</i> : La population de l'Europe: 1950–2050. (The population of Europe: 1950–2050) <i>Population et Sociétés</i> , 2000/353. 1–4. p. (M. L.)	203
<i>Lévy, M. L.</i> : La population de la France, 1995–1997. (The population of France, 1995–1997.) <i>Population et Sociétés</i> , 1998/333. 1–4. p. (E. Sz.)	204
<i>Nowak, L.</i> : Demographic developments of Poland in 1990–1998. <i>Statistics in Transition</i> , 1999/3. 407–434. p. (K. Sz.)	206
<i>Börsch-Supan, A.</i> : Demographie, Entwicklung und Stabilität der Sozialversicherung in Deutschland. (Demography, development and stability of social insurance in Germany.) <i>Allgemeines Statistisches Archiv</i> , 1999/1. 27–44. p. (A. N.)	207
<i>Buttler, G. – Fickel, N. – Lautenschlager, B.</i> : Die Auswirkungen der demographischen Entwicklung auf die Kosten im Gesundheit. (The influence of demographic development on the costs of health-care.) <i>Allgemeines Statistisches Archiv</i> , 1999/1. 120–136. p. (A. N.)	209
Hilfen für die junge Generation: Soziale und ökonomische Probleme in der Grössstadt. (Help for the young generation: Social and economic problems in cities.) <i>Statistisches Landesamt</i> ; Ed. Eckart Elsner. – Berlin: Stat. Landesamt, 1999. – 268 p. (L. T.)	211
<i>Sastre, M. T. M. – Ferrière, G.</i> : Family „decline” and the subjective well-being of adolescents. <i>Social Indicators Research</i> , 2000/1. 69–82. p. (Á. M.)	212
<i>Cherlin, A. J.</i> : Going to extremes: family structure, children's well-being, and social sciences. <i>Demography</i> , 1999/4. 421–428. p. (Á. M.)	213
<i>Chandola, T. – Coleman, D. A. – Hiorns, R. W.</i> : Recent European fertility patterns: fitting curves to „distored” distributions. <i>Population Studies</i> , 1999/3. 317–329. p. (Á. M.)	214
<i>Panopoulou, G. – Tsakloglou, P.</i> : Fertility and economic development: theoretical considerations and cross-country evidence. <i>Applied Economics</i> , 1999/31. 1337–1351. p. (Á. M.)	214
<i>Madden-Derdich, D. A. – Leonard, S. A. – Christopher, F. S.</i> : Boundary ambiguity and coparental conflict after divorce: An empirical test of a family systems model of the divorce process. <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1999/3. 588–598. p. (K. Sz.)	216
<i>Amato, P. R. – Gilberth, J. G.</i> : Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1999/3. 557–573. p. (K. Sz.)	217

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	218
Demography	219
European Journal of Population	220
Journal of Marriage and the Family	221
Population	222
Population and Development Review	223
Population Studies	224
Population Trends	224

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

FENNTARTHATÓ NÉPESSÉGFEJLŐDÉS ÉS BEVÁNDORLÁS

A Demográfia jelen száma közli *Hablicsek László és Tóth Pál Péter* tanulmányát a nemzetközi vándorlás lehetséges népességi hatásairól. Ez a tanulmány eredetileg a Népesedéspolitikai ad hoc Munkabizottság számára készült kifejezetten azzal a céllal, hogy számítások alapján nyerjen bizonyítást az a hipotézis, hogy a nemzetközi vándorlás *önmagában nem alkalmas* Magyarország demográfiai problémáinak leküzdésére. A Szerzők ezt a hipotézist vizsgálták meg a legkülönbözőbb – a scenárió módszer szófordulatával élve: *nem lehetetlen* – feltételezésekkel, változatokkal.

Egyúttal megvizsgálták azt a hipotézist is, hogy a vándorláshoz hasonlóan a termékenység vagy a halandóság *elégéges-e önmagában* ahhoz, hogy a népességszám a mai szinten megmaradjon.

Módszerük minden esetben az volt, hogy a népesség-előreszámítások alapváltozatának feltételezéseit kizárólag *egy* népmozgalmi komponens esetében módosították úgy, hogy a végső – 2050. évi – népességszám 10 millió körüli legyen.

A vizsgálatok végkonklúziója egy ún. *fenntartható változat* megkonstruálása volt, amelyben mindhárom meghatározó jelenség egyidejűleg és egyformán pozitívan „járult hozzá” a népességszám megtartásához.

A Magyar Nemzet 2000. március 3-i cikke nyomán valóságos „sajtóláz” kezdődött el. A jelentős mértékű bevándorlás feltételezése, különösen a „betelepítési forgatókönyv” igencsak megmozgatta az újságírók fantáziáját.

Folyóiratunk azzal a szándékkal közli ezt a sokat vitatott tanulmányt, hogy az Olvasó *1.* teljes terjedelmében megismerkedhessen az abban foglaltakkal és *2.* módjában álljon szakmai véleményt nyilvánítani a tanulmány gondolatairól, eredményeiről. A beérkező írásokat a folyóiratban folyamatosan közöljük.

Reményeink szerint ez a fórum hozzájárul ahhoz, hogy még egyértelműbben és egyúttal még árnyaltabban lássuk Magyarország népesedési helyzetét, e helyzet változásának lehetőségeit és korlátait.

A Szerkesztőség

Népesedési koncepció a miniszterelnök asztalán

Bevándorlási forgatókönyvek

(Munkatársunktól) Feltétlenül jelentős mértékű bevándorlás szükséges ahhoz, hogy hazánkban 2050-ben legalább tízmillió legyen a népesség – derül ki a KSH Népeségtudományi Intézetében nemrég elkészült tanulmányból. A kormányfő kezdeményezésére még tavaly létrejött demográfiai ad hoc bizottság számára írt dolgozatból kiderül, hogy a népességfogyás és a bevándorlás mostani ütemét tartva a legjobb esetben is nyolcmillió körül lenne a népesség 2050-ben. A kutatók számításai szerint egy betelepítési forgatókönyv végrehajtása esetében egyszeri akcióval milliós nagyságrendű új lakosságrészt kellene létrehozni, majd ezután is évi tízezres nagyságrendű betelepítés lenne szükséges ahhoz, hogy a lélekszám tízmillió körül alakuljon a következő évszázad közepén. A kutatók egy „fenn-

tartható változat” számait is elemezték. E szerint a szülőképes nőknek átlagosan 1,9 gyermeket kellene világra hozniuk – idén ez az adat az 1,28-as mélyponton van –, emellett a várható élettarta-

mot nyolcvan év felettire becsülve, és évi húszezer bevándorlóra számítva nagyjából tartható lenne az ország megfelelő lélekszáma.

A hosszabb távon is fenn tartható népességfejlődés három összetevő fokozatos fejlesztésével lenne elérhető: azaz emelni kellene a termékenységet – egy-egy szülőképes nő átlagosan 2,5 gyermeket hozhatna világra –, hosszabbítani kellene a várható élettartamot, és lehetővé kell tenni a munkaképes, dolgozni kész idegenek bevándorlását. A kormányfő kezdeményezésére tavaly alakult népesedéspolitikai ad hoc bizottság tagjai több száz oldalnyi tanulmányt készítettek, ezeket a testület vezetője, Cseh-Szombathy László akadémikus 17 oldalban foglalta össze, s e summázatot a napokban eljuttatta Orbán Viktor miniszterelnökhöz. (m. p.)

Migrációs célváltozat

Évente 40–47 ezer embernek kellene bevándorolnia a lélekszám tartásához: „Ilyen tartós bevándorlási volumen hosszabb távon kedvező vonásokkal ruházná fel a népességfejlődést, a csökkenés okait azonban nem szüntelné meg” – mutatnak rá a tudósok. Azt is leszögezik, hogy „a negyvenezer fős mértékek meghaladják az ország teherbíró képességét.”

A Magyar Nemzet „vitaindító” cikke, 2000. március 3.

CALL FOR DISCUSSION
SUSTAINABLE POPULATION DEVELOPMENT AND IMMIGRATION

A NEMZETKÖZI VÁNDORLÁS SZEREPE A MAGYARORSZÁGI NÉPESSÉG SZÁMÁNAK MEGŐRZÉSÉBEN 1999–2050 KÖZÖTT

HABLICSEK LÁSZLÓ–TÓTH PÁL PÉTER

A demográfiai kutatások szerint a népesség számát, nem és kor szerinti összetételét meghatározó jelenségek közül kiemelkedő a termékenység szerepe. Ez azonban nem jelent abszolút meghatározottságot: a népességfejlődésben, s népesség számának csökkenésében vagy növekedésében a termékenység mellett a halandóság és a nemzetközi vándorlásból származó különbség is fontos szerepet játszik.

A népességfejlődést meghatározó három fő elem közül a továbbiakban csak a nemzetközi vándorlás népességszámot befolyásoló szerepével foglalkozunk. E probléma-együttesnek is csak egy összefüggését vizsgáljuk – nevezetesen azt, hogy a nemzetközi vándorlás 1999 és 2050 között milyen szerepet játszhat a magyarországi népességfejlődésben, ezen belül a népesség lélekszámának megőrzésében.

1. Az elemzés érvényességének korlátai

Akkor, amikor a nemzetközi vándorlás népességszám megőrzésében játszott szerepével foglalkozó elemzés elkészítésébe kezdtünk, tisztában voltunk azzal, hogy mindenekelőtt az e területről származó adatok hiányosságai következtében kísérletünket számos ponton kritika fogja illetni. Ez érthető is, hiszen feltételezéseink megfogalmazásakor az előreszámítással kapcsolatos hibalehetőségeket a vándormozgalom területén meglévő újabb hibákkal, bizonytalanságokkal terheljük. Az elemzés érvényességét ugyanis nagymértékben korlátozza az a tény, hogy statisztikailag a nemzetközi vándorlás az egyik legnehezebben megfogható, mérhető jelenségek közé tartozik, illetve hogy a rendelkezésre álló adatok értelmezése jóval bonyolultabb, mint a népességfejlődésre vonatkozó egyéb adatoké. Mindezek mellett a migrációs adatok valóságtartalmához sokkal több bizonytalanság társul, mint a természetes népmozgalom egyéb adataihoz. Nem is beszélve arról, hogy a vándorlással, a vándorlókval kapcsolatos fogalmak sem egységesek, s ez újabb bizonytalanságot jelent.

Az e területen meglévő bizonytalanságok közül is talán a legsúlyosabb, hogy – a magyar állampolgárságról lemondottak szűk csoportjához tartozó személyek kivételével – a kivándorló, illetve a visszavándorló magyar állampolgároknak sem az évenkénti, sem egy bizonyos időszakokra vonatkozó összesített (demográfiai) adatait nem ismerjük. Azaz egyik irányban sem tudjuk megmondani, hogy egy adott évben mennyien távoztak vagy jöttek haza, illetve, hogy például 1990 és 1999 között mennyien hagyták el az országot és hogy közülük, vagy a korábban eltávoztak közül mennyien tértek vissza.

Közismert az is, hogy nemcsak a kivándorló magyar állampolgárok adatai, hanem a bevándorló külföldieké sem pontosak. Általában a rájuk vonatkozó adatok is hiányosak és pontatlanok. Ezzel a kérdéssel 1996-ban részletesen foglalkozott az "Adatok és használhatóságuk" című konferencia, sajnos lényeges változások ennek nyomán, az elmúlt négy évben sem következtek be.¹ Ennek következtében feldolgozás előtt a bevándorlókra vonatkozó adatok ellenőrzését, tisztítását, javítását, egységesítését a továbbra is el kell végezni. Ez a művelet viszont újabb hibákat eredményezhet. Ez pedig újabb tartalmi és metodológiai problémákat vet fel. Egyértelműen már az a kérdés sem megválaszolható, hogy az adatok szisztematikus revíziója, illetve a mutatkozó hibák kiegyenlítése milyen mértékben és mélységig végezhető el anélkül, hogy ez újabb hibaforrást ne jelenthessen. Az eddig említettek mellett külön gondot jelent, hogy az adatok nemcsak az illegálisan ide érkezők számát nem tartalmazzák, hanem azokét sem, akik a vízummentességet kihasználva tartózkodnak huzamosabb ideig az országban.

A fentiek következtében teljes pontossággal a külfölddel való népességcsere egyenlegét, a nemzetközi migrációban részt vevők számát nem tudjuk megállapítani. S így egyértelműen azt a kérdést sem tudjuk megválaszolni, hogy nyereséges-e vagy veszteséges a nemzetközi vándorlás hazai mérlege. Mindebből világosan kitetszik, hogy az elemzés elkészítésekor tisztában voltunk azzal, hogy azok az adatok, amelyekkel számoltunk, amelyek alapján következtetéseket vontunk le, ismeretlen nagyságú hibákat rejtenek magukban. Éppen ezért fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy az elemzés eredményeként kapott anyag használható-e egyáltalán valamire? Vagy másképpen megfogalmazva, úgy is feltehetjük a kérdést, hogy egyáltalán szabad-e a jelenlegi feltételek között a nemzetközi vándorlás népességszám megőrzésében, a veszteségek pótlásában játszott szerepéről az előreszámítás módszerének segítségével elmélkednünk?

Válaszunk, a fentiekben megfogalmazott problémák, hiányosságok, bizonytalanságok ellenére igen, mert elemzésünkben nem azt tartjuk fontosnak, meghatározónak, hogy számszerűen mennyire pontosan sikerül a becslés, hanem hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján milyen tendencia fogalmazható meg.

¹ Lásd: "Adatok és használhatóságuk" című konferencia anyagát. KSH Népeségtudományi Intézet könyvtára (kézirat)

Abban az esetben ugyanis, ha a meglévő migrációs adatokra támaszkodva az előreszámítás módszerével az ezen a területen várható tendenciákat és a veszteségek pótlásához elengedhetetlenül szükséges bevándorlóitól volument meg tudjuk állapítani, akkor már kísérletünket eredményesnek tekinthetjük.

2. Az elemzés célja

Közismert, az ország népességének száma fogy, éppen ezért azt szeretnénk megállapítani, hogy milyen nagyságrendű, nem és kor szerinti összetételű vándorlási különbözetre lenne szükség ahhoz, hogy a hazai népességfogyás lelassuljon, megálljon, illetve hogy a jelenlegi tendencia visszafordítható legyen.

A hiányzó, a fogyó, vagy valamilyen ok következtében megfogyatkozott népesség bevándorlókkal való pótlásának gondolata nem új keletű. Történelmünk során ezt a "módszert" – különböző célból és indokkal – nem egy esetben; mindenekelőtt népesedési katasztrófákat követően, a gyéren lakott területek benépesítésében nem egy esetben sikerrel alkalmazták. Ezzel összefüggésben elégséges, ha a kunok, a jászok, illetve a török hódoltság korát követően a németek letelepítésére emlékeztetünk. A magyarországi népesség számának, nem és kor szerinti összetételének, egész reprodukciójának alakulásában a nemzetközi vándormozgalom nemcsak a távoli múltban, hanem a 20. században is (például a második világháború végén a bukovinai székelyek áttelepítésekor) szerepet játszott. Természetesen az egykori be- vagy letelepítések és napjaink természetesnek tekinthető nemzetközi vándormozgalma között annak ellenére lényeges különbségek vannak, hogy jelentős számú személy áttelepítésére, mint egykoron, úgy ma is háborúk vagy természeti katasztrófák, tehát külső kényszer hatására kerül sor.

A továbbiakban a fentiekben megfogalmazott célkitűzésnek megfelelően – az eddigi népesség-előreszámítások zárt népesség elvét feladva – mindenekelőtt a következő három, majd ezen túlmenően egy negyedik kérdésre keressük a választ:

- a. A jelenlegi, statisztikai úton megállapítható be-, és kivándorlási aktivitás mellett hány évnek kell eltelnie ahhoz, hogy a hazai népesség fogyása és előregedése lelassuljon, esetleg megálljon, illetve a jelenlegi tendenciával ellentétes folyamatok bontakozhassanak ki?*
- b. Abban az esetben, ha csak egy, jelentősebb volumenű betelepítéssel kívánjuk a jelenlegi hazai népesség fogyását visszájára fordítani, akkor milyen számú, nemű és korú külföldi állampolgárt kellene 2000-ben letelepíteni?*

- c. *A hazai népesség-előreszámítás alapváltozata szerint melyek azok a vándorlási határértékek, amelyek a felgyorsult népességfogyást és öregedést ellensúlyozni tudnák?*
- d. *Milyen kiegyenlített termékenységi, halandósági és vándorlási feltételezések mentén alakulhat ki a mainál fenntarthatóbb népességfejlődés?*

Adatok vonatkozásában kiinduló pontnak az utolsó népszámlálás népesség számára, illetve kor és nem szerinti megoszlására vonatkozó 1998. január 1-jéig továbbvezetett adatait tekintjük. Emellett a valóságnak megfelelően azzal is számolunk, hogy nemcsak bevándorolnak az országba, hanem e folyamattal párhuzamosan magyar és nem magyar állampolgárok el is hagyják az országot.

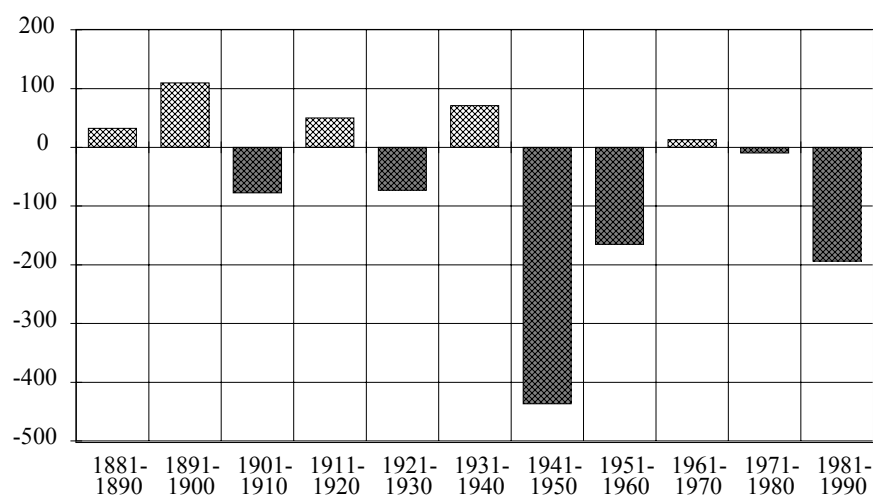
Az elemzés célja pontosan meghatározza azt az értelmezési keretet, amelyen belül gondolatainkat megfogalmazzuk. Ennek ellenére a kérdésekre adott válaszok megfogalmazását megelőzően szükségesnek tartjuk külön is felhívni a figyelmet arra, hogy az elemzés során az egyik oldalon nem vizsgáljuk a hazai népességfogyás lelassításához, megállításához, a jelenlegi tendencia visszafordításához szükséges bevándorlók származási ország szerinti összetételét, illetve hogy az elvándorlás hogyan hatna vissza saját kibocsátó közösségükre. A másik oldalon pedig nem vesszük górcső alá, hogy Magyarországon milyen diszfunkcionális következményei lennének a bevándorlók tudatosan megnövelt számának, s ennek következtében a hazai népességben belül kialakuló magasabb arányának.

3. A nemzetközi vándorlás mérése

A népesség számát a természetes népmozgalom alapján az egyik népszámlálástól a következőig tovább lehet vezetni. Az így adódó "népesség", valamint az új népszámlálás különbsége – eltekintve az esetleges összeírási hibáktól, pontatlanságoktól – népességtöbbletre vagy hiányra utal, melynek oka feltételezhetően a nemzetközi vándorlás. *A nemzetközi vándorlás egyik lehetséges mérőszáma tehát a népszámlálások közötti vándorlási egyenleg.*

A következőkben röviden megnézzük, hogy ezzel a módszerrel 1881 és 1991 között milyen elmozdulásokat állapíthatunk meg a magyarországi népesség számának alakulásában.

Népszámlálási vándorlási különbözetek (ezer fő)

I. A népszámlálások közötti vándorlási különbözetek, 1881–1991
 Migration balance between Population Censuses, 1881–1991

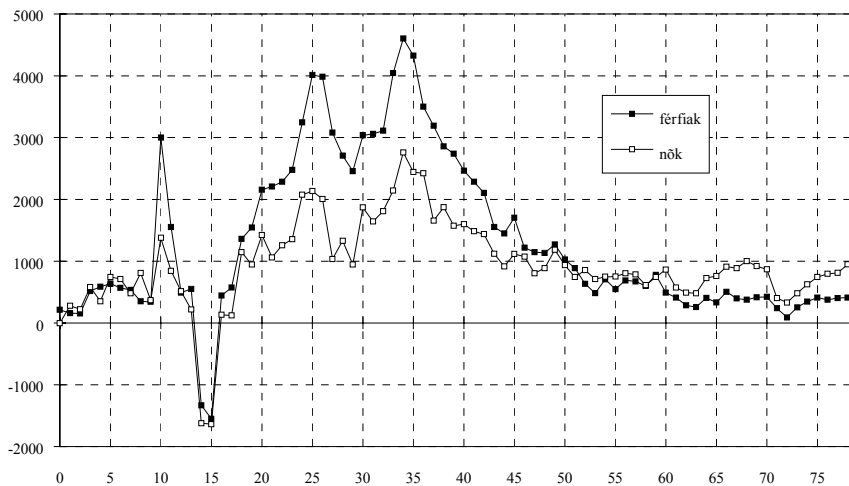
A fenti táblán bemutatott vándorlási különbözetek változása alapján 1881-től kísérhetjük nyomon a magyarországi népesség számának alakulását. Mindenekelőtt a vándorlási különbözeteknek az elmúlt százttíz évben bekövetkezett hullámzó jellege tűnik elénk, valamint az, hogy a vizsgált időszakban a népszámlálások közötti vándorlási egyenleg szerint jelentős veszteségek voltak. Egyértelmű vándorlási nyereséggel csak az 1881–1900 közötti években találkozunk. Emellett még az 1911–1920, illetve az 1931–1940 közötti időszakok is nyereségesek. 1921-től a népesség mérsékelten "elvándorló". Az 1931–1940 közötti időszak ismét nyereséges, de az ezt követő időszakok már mind veszteségesek. Kiugróan magas volt az elvándorlás a második világháborút, valamint az 1956-os forradalmat követően. Az 1961–1970 közötti nem igazán jelentős nyereséget – a további, döntően illegálisan elvándorlók mellett – 1956 menekültjei egy részének visszavándorlóit adták.

A nemzetközi vándorlás hatásának mérésére – egy másik módszer felhasználásával – modellszámítást is végezhetünk. Kiindulhatunk például az 1921-es adatokból és az érvényes halandósági és termékenységi paraméterek alapján továbbvezethetjük a népességet. E módszer segítségével 1981-ig mintegy 11,4, 1991-re pedig 11,1 milliós népességet kapnánk, amely 700 ezer fővel nagyobb a népszámlálási népességszámnál. Ennek alapján nagy valószínűséggel azt állapíthatjuk meg, hogy a továbbvezetett és a népszámlálási népesség közötti különbséget a vándorlási veszteség okozta.

4. A nemzetközi vándorlás és az 1990. évi adatok

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a nemzetközi vándorlás hogyan és mennyiben játszhatott szerepet az 1990. évi népszámlálás adatainak alakulásában. Az 1980. évi népszámlálásból 1990. január 1-jéig továbbvezetett népesség száma 10 millió 567 ezer fő lett, míg a népszámlálás során "mindössze" 10 millió 375 ezer főt írtak össze.

Honnan adódik a 192 ezer fős különbség? Megítélésünk szerint a továbbvezetés és a népszámlálás közötti különbségnek ekkor is a legfontosabb oka a népszámlálás alapkiadványaiban felsoroltak közül – nem került sor a felvételi hiányokat kiszűrő korrekciókra; válasz-megtagadások miatt többen maradtak ki, mint 10 évvel korábban; a bejelentési rendszer pontatlan volt; eltérés volt a számlálókörzeti és az Állami Népesség-nyilvántartó Hivatal címjegyzéke között – a nemzetközi vándorlás volt. Ezt a megállapítást mindenekelőtt azzal tudjuk alátámasztani, hogy a kor és nem szerint eltérések tipikusan a vándorlásra általában jellemző görbe szerint alakulnak.

II. Az 1980. évi népszámlálásból továbbvezetett és az 1990. évi népszámlálási népesség különbsége nemek és életkor szerint (1990. január 1.)
 Differences between the number of population rolled on from the Population Census of 1980 and those of the 1990 Population Census by sex and age (1990, 1 January)

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a továbbvezetett és a népszámlálási népesség ábrabeli különbségei nem teljesen felelnek meg a tisztán nemzetközi vándorlásból származó különbségeknek. "Irregularitások" láthatók például a 10 éveseknél, ahol a továbbvezetés kiugróan több, mint a népszámlálási, valamint a 14–15 éveseknél, ahol a népszámlálási népesség felülmúlja a továbbvezetettet. Ezeket leszámítva azonban úgy tűnik, hogy az összeírt népességhez képest a továbbvezetett a nemzetközi vándorláshoz kapcsolható többletet is mutat.

5. A bevándorlók és a tartósan Magyarországon tartózkodó külföldiek

Az országba érkezőket jelenlegi elemzésünk szempontjából három nagy csoportba osztjuk. Az elsőbe a bevándorló státusúak, a másodikba azok tartoznak, akik különböző célból egy éven túl tartózkodnak az országban. A harmadikba pedig a honosítottak, tehát azok, akik a bevándorló státusúak közül a vizsgált időszakban a magyar állampolgárságot megkapták, illetve a visszahonosítottak tartoznak.

Ahhoz, hogy megállapítsuk elemzésünkben milyen vándorlási egyenleget használhatunk, vizsgáljuk meg, hogy 1990 és 1997 között milyen adatok jellemezték a magyarországi nemzetközi vándorlást.

5.1. "Belépők"

A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy 1990 és 1997 között évenként, illetve a nyolc év alatt mennyien érkeztek, illetve hogy ezzel a folyamattal párhuzamosan mennyien hagyták el az országot.

1990 és 1997 között a bevándorlók és az egy éven túl itt tartózkodók száma 139 970 volt. A bevándorló státusúak száma 79 527 személy, a második csoporthoz tartozóké pedig 60 443. A migrálók többsége, 56,8 százaléka az első, vagyis a bevándorló státussal rendelkezők csoportjába tartozott. Ezt azért tartottuk szükségesnek megemlíteni, mert lényegében közülük rekrutálódnak azok, akik magyar állampolgárok lettek.

1. Belépők száma státus és nemek szerint, 1990–1997
Number of immigrants by status and sex, 1990–1997

Év	Belépők (szám)						Összesen
	Bevándorló		Egyéb		Együtt		
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
1990	11 188	10 995	6 299	4 197	17 487	15 192	32 679
1991	7 763	6 990	4 698	2 743	12 461	97 333	22 194
1992	4 905	5 235	3 061	1 831	7 966	7 066	15 032
1993	4 850	5 340	3 647	2 064	8 497	7 404	15 901
1994	3 525	4 163	4 732	2 834	8 257	6 997	15 254
1995	2 488	3 289	5 896	3 337	8 384	6 626	15 010
1996	2 019	2 816	6 038	3 630	8 057	6 446	14 503
1997	1 650	2 311	3 287	2 149	4 037	4 460	8 497
1990–97	38 388	41 139	37 658	22 785	76 046	63 924	139 970

A nemek szerinti megoszlás esetében más az arány az összes migráns, illetve ezen belül az első két nagycsoporthoz tartozók esetében. Az összes migráns 54,3 százalék (76 046 fő) férfi, 45,7 százalék pedig (63 924 fő) nő, vagyis közöttük 8,6 százalékkal több a férfi, mint a nő. A bevándorló státusúaknál nincs férfitöbbség. Közöttük ugyanis 48,3 százalék a férfiak és 51,7 százalék a nők aránya, vagyis 3,4 százalékkal több a nő, mint a férfi. Ez a nőtöbbség, ha nem jelentős mértékben is, de tovább növeli a nők össznépességen belüli arányát. A bevándorlói státusúakkal szemben az egy éven túl itt tartózkodók körében a férfiak aránya a meghatározó. Közöttük a férfiak aránya 62,3, a nőké pedig 37,7 százalék. Az eltérés jelentős, hiszen a vizsgált nyolc év alatt 24,6 százalékkal több volt a férfi, mint a nő. Ez valószínűleg a nemek munkaerőpiacon elfoglalt helyzetét tükrözi vissza, hiszen az e csoporthoz tartozók döntő többsége a különböző multinacionális cégek és egyéb vállalatok, intézmények alkalmazottjai (esetleg tulajdonosai) és azok családtagjai.

A bevándorlók és az egy éven túl itt tartózkodók számának évenkénti megoszlása eltér egymástól. Amíg ugyanis a bevándorlóknál – a férfiak és a nők esetében egyaránt – 1990-től fokozatosan csökken az évenként bevándorló státust kapottak száma, addig az egy éven túl itt tartózkodók esetében hullámzás tapasztalható. A férfiaknál 1990-től 1992 végéig jelentős csökkenés tapasztalunk. 1993-ban viszont közel hatszáz fővel többen tartoztak ehhez a kategóriához, mint az ezt megelőző évben. Ettől kezdve évente növekszik a számuk, s többen és többen tartoztak ehhez a kategóriához. 1996 végén az ide tartozók már meghaladták a hatezer (6038) főt. Ekkor viszont újból jelentős mértékű (45,6 százalékos) csökkenés következett be. A nők évenkénti számának alakulása azzal a különbséggel, hogy a férfiakéhoz viszonyítva jóval alacsonyabb hasonló a férfiakéhoz.

2. *Belépők megoszlása státus és nemek szerint, 1990–1997*
Distribution of entrants by status and sex, 1990–1997

Év	Belépők (százalék)						Összesen
	Bevándorló		Egyéb		Együtt		
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
1990	34,2	33,6	19,3	12,8	53,5	46,5	100
1991	35,0	31,5	21,2	12,4	56,1	43,9	100
1992	32,6	34,8	20,4	12,2	53,0	47,0	100
1993	30,5	33,6	22,9	13,0	53,4	46,6	100
1994	23,1	27,3	31,0	18,6	54,1	45,9	100
1995	16,6	21,9	39,3	22,2	55,9	44,1	100
1996	13,9	19,4	41,6	25,0	55,6	44,4	100
1997	17,6	24,6	35,0	22,9	52,5	47,5	100
1990–97	27,4	29,4	26,9	16,3	54,3	45,7	100

A vizsgált időszakban – az ismeretlen állampolgárságúakat és a hontalanokat is beleszámolva – a 139 970 személy 164 országból érkezett hazánkba. Az országok igen magas száma automatikusan azt sugallhatja, hogy Magyarország iránt nagyfokú érdeklődés nyilvánul meg. Ez azonban koránt sincs így, hiszen csak 13 olyan országot találtunk, ahonnan legalább ezer fő érkezett. Ők az összes migráns 87,7 százalékát tették ki. A fennmaradó 151 országból a migránsok 12,3 százaléka, vagyis csupán 17 216 fő érkezett. Abban az esetben pedig, ha tovább szűkítjük az országok számát és azt nézzük meg, hogy a szomszédos országokból hányan érkeztek, akkor viszont azt állapíthatjuk meg, hogy a szomszédos hét országból ékezők száma 100 917 volt. Ők a migránsok 72,1 százalékát adták. A szomszédos országokból érkeztek közül 72 258 fő került bevándorló státusba. Azaz a szomszédos hét országból ékezők 71,6 százaléka feltételezhetően azzal a szándékkal érkezett, hogy magyar állampolgár lesz.

5.2. Új állampolgárok

Az ország attraktivitása, "szívó" hatása szempontjából fontos megvizsgálni, hogy mi volt az, amiért az ide ékezők Magyarországot és nem egy harmadik országot választották, s ezzel összefüggésben azt is, hogy mely országból érkeztek a migránsok, illetve hogy milyen korúak, neműek és foglalkozásúak. Ezek mellett nem elhanyagolható annak ismerete sem, hogy a migráns az itt maradás, a letelepedés, vagy csak átmeneti munkavégzés céljából érkezett-e az országba. Mindezek ugyanis segítséget nyújtanak ahhoz, hogy megállapíthassuk van-e olyan elem, amely nagy valószínűséggel hosszú, vagy legalábbis hosszabb távon meghatározhatja az országba ékező külföldiek volumenét.

A migráns státust lényegében kétféleképpen lehet elhagyni Magyarországon. Az egyik mód, amikor a migráns elhagyja az országot, a másik pedig, amikor a bevándorló státusban lévő személy magyar állampolgárságért folyamodik, s azt a hivatalos eljárás végén meg is kapja.

A vizsgált nyolc évben 108 233 személy migráns státusa szűnt meg. Ezek 27,4 százaléka, 29 681 fő elhagyta az országot. A migráns státust elhagyók 72,6 százaléka, 78 552 fő pedig magyar állampolgár lett. A bevándorló státust elhagyók között jelentéktelen azoknak az aránya, akik nem lettek új magyar állampolgárok, hanem elhagyták az országot. Ők a bevándorló státusúak (79 527) 1,6 százalékát tették csak ki. Ez az arány még akkor is jelentéktelen, ha feltételezzük, hogy azok közül, akik 1989-ben bevándorló státusúak voltak (23 493 fő) csupán 50 százalékban kapták meg a magyar állampolgárságot.

A továbbiakban egy kicsit részletesebben nézzük meg azoknak az adatait, akik 1990 és 1997 között új magyar állampolgárok lettek. Korábban 119 országnak voltak az állampolgárai. Abban az esetben, ha a különböző országokból érkezők azonos arányban kapták volna meg a magyar állampolgárságot, akkor egy-egy országból 660–660 személy kaphatta volna meg. A valóságban azonban koránt sem volt így, hiszen a 78 552 magyar állampolgárságot kapott személy közül 69 253, vagyis az új állampolgárok 88,2 százaléka korábban valamelyik szomszédos országnak volt az állampolgára. (A szomszédos országok "túlsúlyát" nemcsak ebben az esetben állapíthatjuk meg, s bár a migrálók nemzetiség szerinti megoszlását nem ismerjük, az eddigi vizsgálatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy döntő többsége nagy valószínűséggel magyar származású.)

Az új állampolgárok kor és nem szerinti megoszlását az alábbi tábla mutatja. Az 1990 és 1997 között magyar állampolgárságot kapott személyek 53,4 százaléka nő. Tehát, amíg az összes migráns 45,7 százaléka volt nő, addig az új állampolgárok között már közel nyolc százalékponttal több a nő, mint a férfi. (A bevándorlók között a nők aránya 51,7 százalék.)

*3. A magyar állampolgárságot kapott személyek
kor és nem szerinti megoszlása, 1990–1997*
*Distribution of persons obtained Hungarian citizenship
by age and sex, 1990–1997*

Életkor	Férfi		Nő		Összesen	
	szám	százalék	szám	százalék	szám	százalék
0–4	346	0,9	367	0,9	749	0,1
5–9	1 493	4,1	1 315	3,1	2 808	3,6
10–14	2 082	5,7	2 046	4,9	4 127	5,3
15–19	2 530	6,9	2 488	5,9	5 018	6,4
20–24	2 590	7,1	2 415	5,8	5 005	6,4
25–29	4 487	12,3	5 018	12,0	9 509	12,1
30–34	4 121	11,3	4 668	11,1	8 789	11,2
35–39	3 867	10,6	4 777	11,4	8 644	11,0
40–44	3 988	10,9	5 329	12,7	9 517	12,1
45–49	3 302	9,0	4 323	10,3	7 725	9,8
50–54	2 605	7,1	2 986	7,1	5 591	7,1
55–59	1 698	4,6	1 849	4,4	3 547	4,6
60–64	1 015	2,8	1 302	3,1	2 317	2,9
65–69	696	1,9	984	2,3	1 680	2,1
65–70	538	1,5	813	1,9	1 351	1,7
75–79	382	1,0	555	1,3	937	1,2
80–84	230	0,6	289	0,7	519	0,7
85–89	181	0,5	208	0,5	389	0,5
90–94	79	0,2	146	0,3	225	0,3
95–	332	0,9	83	0,2	115	0,1
Összesen	36 592	100,0	41 960	100,0	78 552	100,0

Az új állampolgárok 15,4 százaléka 19 évnél fiatalabb, 74,3 százalék 20 és 59 év közötti, az 59 évnél idősebbek aránya 9,5 százalék. A családok számát és családonkénti gyermekszámot nem ismerjük, ennek ellenére a 19 évnél fiatalabbak arányát (12 702 fő) jelentősnek tartjuk.

5.3. "Kilépők"

Először röviden arról kell szólnunk, hogy mennyi is lehetett 1990-et közvetlenül megelőzően, illetve 1990–1997 között az országot elhagyó magyar állampolgárok száma. Mivel ezzel kapcsolatban adatok nem állnak rendelkezésünkre, ezért becslésre kell hagyatkoznunk. Annak ellenére ezt kell tennünk, hogy a szabad utazás feltételeinek megteremtését követően megszületett az a jogszabály, amely kimondja: a magyar állampolgároknak a

három hónapon túli külföldi tartózkodásukat a polgármesteri hivatalban be kell jelenteniük. Ez a rendszer azonban nem működik. Ennek következtében – a magyar állampolgárságról lemondottak kivételével – a kivándorlókról pontos információval nem rendelkezünk. Ennek ellenére úgy véljük, joggal tételezhetjük fel, hogy 1990-et követően legalább annyian vándoroltak ki évente, mint azt megelőzően.

1960 és 1990 között a legális és az illegális kivándorlók évenkénti száma 1405 és 6555 fő között mozgott.² E két szélső érték átlaga 3980. Ennek alapján azt tételezhetjük fel, hogy 1990-et követően – a magyar állampolgárságról lemondottakkal együtt – a huzamosabb ideig külföldön tartózkodó magyar állampolgárok számának éves növekménye három ezer fönnél nem igen lehetett és jelenleg sem lehet kevesebb. Ez azt is jelenti, hogy 1990–1997 folyamán legkevesebb 24 000 magyar állampolgár hagyta el az országot.

A magyar állampolgárok közül kivándorlók személyek évenkénti számának "megállapítása" mellett arra is szükségünk van, hogy az országba évenként bevándorlók és egyéb belépők közül a kivándorlókat, tehát a kivándorló idegen állampolgárok számát is meghatározzuk. Amennyiben ugyanis ezt nem tesszük meg, akkor a nemzetközi vándorlás egyenlegét sem tudjuk meghatározni.

A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, bár a további elemzésekben ezt nem fogjuk felhasználni, hogy bevándorlók már a rendszerváltoztatás előtt is éltek az országban. 1989-es állapotot például a következő adatokkal jellemezhetjük: ebben az évben a magyar állampolgárok közül – legálisan és illegálisan – 1441-en hagyták el az országot. Mellettük 1368 személy magyar állampolgársága megszűnt. Így az országot – „hivatalosan” – elhagyó magyar állampolgárok száma 2809 volt. Ugyanebben az évben 901 korábban migrált magyar állampolgár tért vissza. Honosítással és visszahonosítással pedig 1083-an lettek magyar állampolgárok. Az év során 23 493 volt a bevándorlók regisztrált száma. Tehát a nemzetközi vándorlás eredményeként az országba érkezett összes migráns száma $23\,493 + 901 + 1\,083 = 25\,477$ volt, ebből 23 493 a külföldi állampolgárságú személyek száma. Mindez azt jelentette, hogy 1989-ben a nemzetközi vándorlás egyenlege pozitív volt: a migráció $25\,477 - 2\,809 = 22\,668$ fővel növelte az ország népességének számát. Ezt a számot elemzésünkben kiindulópontnak tekintjük.

A következőkben csak azoknak a "kilépőknek" az adatait nézzük meg, akik valamilyen ok következtében elhagyták az országot. A belépők közül a magyar állampolgárságot kapott személyek kikerültek, de emellett összesen 29 681 személy is kikerült, akik elhagyták az országot. A vizsgált nyolc évben a bevándorló státusúak 1,6 százaléka vagy visszatért hazájába, vagy egy harmadik országba vándorolt. Az egy éven túl itt tartózkodók – zömében „csak” munkát keresők, tehát nem bevándorlási céllal érkezők – között ez az arány 47 százalék.

²*Tóth Pál Péter*: Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994), Püski, Budapest, 1997. 65.

Ez azt jelenti, hogy – hosszabb vagy rövidebb idő után – az összes "belépő" 21,2 százaléka, vagyis majdnem minden ötödik "belépő" valamilyen ok következtében elhagyta Magyarországot. (Ezt nem minősítésként, hanem tényként állapítottuk meg, jól tudva, hogy a hazai migrációs politika szempontjából nem lényegtelen, hogy milyen állampolgárságú, életkorú és foglalkozású személyek miatt és mennyi idő után döntenek úgy, hogy véglegesen vagy átmenetileg távoznak az országból.)

4. *A kilépők száma a belépés státusa és nemek szerint, 1990–1997*
Persons leaving by status of entering and sex, 1990–1997

Év	Kilépők (szám)						Összesen
	Bevándorló		Egyéb		Együtt		
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
1990	32	31	7 010	3 013	7 042	3 044	10 086
1991	85	68	3 006	1 701	3 086	1 769	4 855
1992	75	56	2 848	1 269	2 923	1 325	4 248
1993	90	66	1 601	867	1 691	933	2 624
1994	95	73	1 409	599	1 504	672	2 176
1995	25	36	1 228	471	1 255	507	1 762
1996	203	177	1 354	652	1 557	829	2 386
1997	84	87	1 001	372	1 085	459	1 544
1990–97	692	594	19 452	8 944	20 143	9 538	29 681

Mint említettük az ide érkezők 21,2 százaléka a vizsgált nyolc évben elhagyta az országot. Fontos mutatónak tekintjük, hogy az első, illetve a második csoportból mennyien és milyen arányban távoztak. Amíg első csoporthoz tartozók közül 1285-en, tehát a bevándorló státusban lévők csupán 1,6 százaléka döntött úgy, hogy elhagyja az országot, addig a második csoporthoz tartozók közül 28 396-an, vagyis 47 százalék. Ez az összes "belépő" esetében a következő arányt adja. Az összes migráns közül első csoporthoz tartozók 0,9, addig a második csoporthoz tartozók esetében pedig 20,3 százalék. Az eltávozók között mindkét csoport esetében a férfiak voltak többségben. Amíg azonban az eltávozott bevándorló státusúak között 53,8 százalékot tettek ki a férfiak, addig a második csoporthoz tartozó elvándorlóknak 68,5 százalékát.

5. *A kilépők megoszlása a belépés státusa és nemek szerint, 1990–1997*
Distribution of departing persons by the status of entering
and by sex, 1990–1997

Év	Kilépők (százalék)						Összesen
	Bevándorló		Egyéb		Együtt		
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
1990	0,3	0,3	69,5	29,9	69,8	30,2	100
1991	1,8	1,4	61,9	35,0	63,6	36,4	100
1992	1,8	1,3	67,0	29,9	68,8	31,2	100
1993	3,4	2,5	61,0	33,0	64,4	35,6	100
1994	4,4	3,4	64,8	27,5	69,1	30,9	100
1995	1,4	2,0	69,7	26,7	71,2	28,8	100
1996	8,5	7,4	56,7	27,3	65,3	34,7	100
1997	5,4	5,6	64,8	24,1	70,3	29,7	100
1990-97	2,3	2,0	65,5	30,1	67,9	32,1	100

Azoknak a száma tehát, akik 1990 és 1997 közötti nyolc évben az országban maradtak 139 970. Ennek 56,1 százaléka (78 552 fő) úgy került ki az itt maradók csoportjából, hogy megkapta a magyar állampolgárságot. Tehát ők is itt maradtak, csak a bevándorló státust állampolgári státusra "váltották" fel. Azok a személyek (29 681 fő), akik a vizsgált évek alatt elhagyták az országot, 145 országnak voltak az állampolgárai. A bevándorló státusúak közül igen kevesen, csupán 1282 fő tért vissza eredeti hazájába, vagy távozott egy harmadik országba. Ők eredeti állampolgárságuk szerint 41 országot reprezentáltak.

* * *

Az eddig ismertett adatok egyben Magyarország "szívó" hatásának értelmezéséhez is adalékot szolgáltatnak. Számos összetevő közül ugyanis két elem látszik meghatározónak.

Az egyik – jelenleg ezt tartjuk döntőnek – nem más, mint a két világháborút követően létrehozott helyzet, melynek következtében a szomszédos országokban jelentős számban magyar származásúak élnek kisebbségben. Csak emlékeztetőül: a Magyarországra migráltak 56,8 százaléka bevándorló státusú volt.

A másik pedig az 1990-et követően kiépült új rendszer volt. S ez az új helyzet tette lehetővé, hogy külföldi munkaadók és munkavállalók (családtagjaikkal együtt) is megjelenhettek a hazai piacon.

6. A vándorló népesség összetétele

A vándorlás nem csak volumenében hat egy ország népességfejlődésére. A vándorlók helyenként sajátos nemek szerinti összetétele – így a férfiak jelentős túlsúlya – módosíthatja a népesség nemi arányát. A vándorlók jellegzetes korösszetétele pedig bizonyosan kihat az ország népességének korpipiramisára, fiatalítja azt. Emellett a bevándorlás és az elvándorlás mindkét tekintetben különbözhet. Más nemi és életkor szerinti jellemzőkkel bírhatnak a bevándorlók, mint az elvándorlók.

A közvetlen hatás mellett a vándorlás távlati – ún. multiplikatív – hatással is rendelkezik. A bevándorolt népesség önreprodukciójának mértékétől függően esetleg jóval több gyermek születik az országban, vagy éppen sokkal többen fognak meghalni – a bevándorolt népesség gyarapodása/fogyása akár számottevően módosíthatja az ország népességfejlődését. Ugyanígy, a kivándorló népesség is visszahathat a reprodukcióra. Nem egyszerű tehát felmérni a vándorlás népességi hatásait. A jövőbeni hatások teljességét pedig az előreszámítások nélkül lehetetlen is lenne megbecsülni.

A Magyarországot érintő vándorlásra is vonatkoznak a fenti megállapítások.

6.1. A nemek aránya

A migrációs adatok alapján el kell vetnünk azt a hipotézist, hogy a férfiak és a nők körülbelül egyforma arányban vesznek részt a vándormozgalomban. Az 1990–97. évek átlaga alapján, mint említettük, 54,3% volt a férfiak aránya az összes vándorló között, tehát jelentősen meghaladta nőkéét. Még szembetűnőbb a különbség a nem bevándorlási céllal érkezettek között: ott 62% volt a férfiak aránya. Ugyanakkor a bevándorló státusúaknál enyhe nőtöbbség érvényesült: 52% tartozott a „gyengébbik” nemhez.

A kilépőknél a helyzetkép némileg más, hiszen eleve más a bevándorló státusukat, illetve a munkavállalási szándékukat feladók aránya. Így – miközben a bevándorlási státusból kilépők nemi aránya továbbra is hasonló (53% férfi, 47% nő) – nagyon eltérő a kilépők nemi aránya: több mint 2/3-uk férfi. Ez az arány azonban csökkenhet, hiszen – alsó becslésként – évi háromezer magyar állampolgár kilépését is jeleztük. Ha a nemek szerinti megoszlásuk a bevándorlási státusúakéval egyezik meg, akkor ez együttesen a kilépőkre 62%-os férfi és 38%-os női arányt jelent.

A jövőt illetően a mostani vizsgálatunkban nem különböztetjük meg a bevándorlási céllal érkezőket és a huzamosabb itt-tartózkodásra jöttektől. Nem teszünk különbséget azok között sem, akik magyar vagy külföldi állampolgárként vándorolnak ki Magyarországról. Így azt vesszük fel, hogy bevándorlók 54%-a, az elvándorlók 62%-a lesz férfi.

6.2. Korösszetétel

A nemek szerinti arány mellett a nemzetközi vándorlás másik fontos hatása a vándorlók korösszetételén alapul. A mobil népesség általában fiatal, néha igen fiatal népesség.

A korösszetétel összefoglaló mutatószámait vizsgálva, Magyarország esetében inkább csak mérsékelten fiatal vándorlókról beszélhetünk. A vándorlók átlagos kora ugyanis meglehetősen magas. A belépők átlagos kora 32–33 év, a kilépőké 35–37 év. Ugyanakkor Magyarország népességének átlagos kora a férfiak esetében 36, a nőknél 39 év volt 1998-ban.

6. A vándorlók átlagos kora, 1990–1997 (korév)
Average age of migrants, 1990–1997 (years of age)

1990–1997 átlaga	Belépők		Kilépők	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Bevándorló státus	32,4	33,0	33,9	32,6
Egyéb nyilvántartás szerint	34,6	32,0	36,8	35,2
Összesen	33,5	32,7	36,7	35,0
Magyarország népessége	35,7	39,4		

Ami a belépők és a kilépők közötti koreltérést illeti, az adatokból – legalábbis ami a külföldiekre vonatkozik – a jól ismert kép rajzolódik ki. A bevándorlási céllal érkező külföldiek közül a (csekély számú) eltávozók hamar elmennek, Magyarországot csak rövid időre használják tranzit-országgént. Speciálisan fiatal lehet az „átutazóban” lévő nők csoportja, hiszen az összes belépő nőnél fiatalabbak a kilépők. Más a helyzet az egyéb céllal érkező, majd távozó külföldiekkel. Az eltávozók – úgy tűnik – itt határozottan várnak néhány évet, amíg továbbvándorolnak vagy hazájukba visszatérnek. Összességében az érkezők és a távozók átlagos kora között a férfiaknál 3,2, a nők esetében 2,3 évet figyelhetünk meg.

Részletesebb képet a nagyobb korcsoportok szerinti megoszlások szolgáltatnak.

7. A vándorlók megoszlása összetett korcsoportok szerint
Distribution of migrants by broad age-groups

Korcsoport	A belépők és kilépő külföldiek megoszlása összetett korcsoportonként (%)					
	Bevándorló státus		Egyéb nyilvántartás szerint		Összesen	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő

Belépők

Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0–19	22,7	20,6	8,3	13,1	15,6	17,9
20–39	48,3	50,5	60,6	63,8	54,4	55,2
40–64	24,2	22,6	29,4	20,5	26,8	21,9
65+	4,7	6,3	1,7	2,6	3,2	5,0

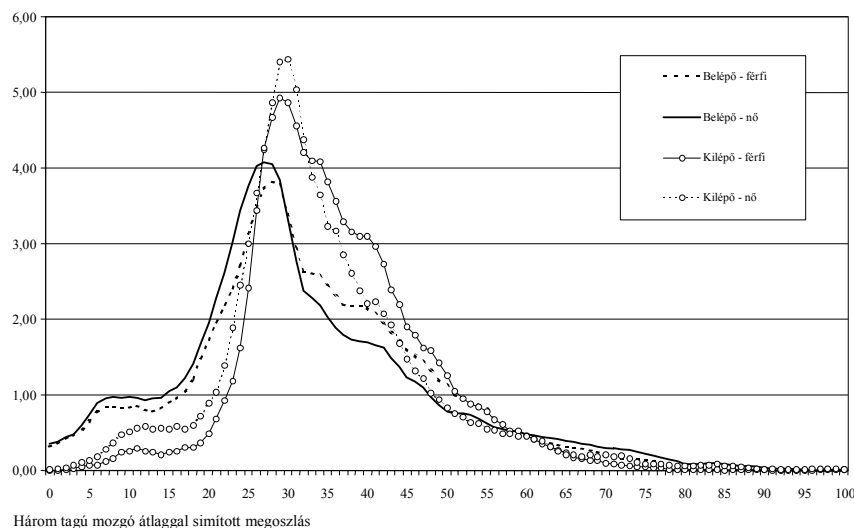
Kilépők

Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0–19	17,2	21,5	2,9	6,5	3,4	7,4
20–39	51,7	50,7	63,8	66,4	63,3	65,5
40–64	28,9	23,6	31,8	24,1	31,7	24,1
65+	2,2	4,2	1,5	2,9	1,5	3,0

A belépő és a kilépő külföldiek túlnyomó része, 55–65 százaléka, a 20–39 évesek korcsoportjába tartozik. Igen nagy arányú, 20–30 százalékos az idősebb munkavállalói korosztály részesedése is. A fiatalok és különösen az idősek aránya viszont alacsony.

A kormegoszlást státusonként vizsgálva, választ kapunk a különbségek okaira is. Eszerint a bevándorló státusba érkezők és távozók kormegoszlása jellegzetesen eltér a többitől. Amíg előbbieket ténylegesen egy fiatal népességet alkotnak, ahol a gyermekkorúak aránya is számottevő, utóbbiakban a munkaképes korú felnőttek vannak abszolút túlsúlyban. A belépők és a kilépők közötti eltéréseket pedig a tartózkodási időszak alatti öregedéssel magyarázhatjuk. Az összes belépő és kilépő korarányai közötti eltérésekben pedig még az is megjelenik, hogy a kilépők között nagyon alacsony súllyal jelennek meg a bevándorló státusúak.

A belépő és a kilépő külföldi vándorlók koréves megoszlása adja a legteljesebb képet ezen csoportok életkori sajátosságairól. Itt előzetesen, a kis esetszámok miatt, szükség van bizonyos korrekciókra, melyet jelen esetben három tagú mozgó átlaggal végeztünk el. A kormegoszlásokat mutatja a III. ábra.

III. A belépő és kilépő külföldi vándorlók kormegoszlása Age-distribution of foreign migrants immigrating and emigrating

Annak érdekében, hogy minél kisebb hibát kövessünk el – megbízható becslések híján –, a kivándorló magyar állampolgárokra is a külföldi kilépőkkel azonos kormegoszlást tételezünk fel.

7. Kiindulások, további megfontolások az előreszámításokhoz

Az 1990–1997 közötti vándorlások vizsgálatából milyen kiindulási paramétereket becsülhetünk, és milyen modelleket alkalmazhatunk az előreszámításhoz a bevezetőben megfogalmazott kérdésfelvetések megválaszolására?

7.1. Az országos népesség-előreszámítás vándorlási alaphipotézisei

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet legutóbbi előreszámításai³ három vándorlási feltételt alkalmaznak. Ezeket alap-forgatókönyveknek tekintjük. Ami a vándorlások volumenét illeti, azok az alábbi táblázat szerint kalkulálhatók:

³ Lásd: *Hablicsek László: Demográfiai forgatókönyvek, 1997–2050.* KSH NKI, 1998.

8. Vándorlási alap-forgatókönyvek és összetevőik
Basic assumptions for international migration and their components

Változat összetevői	Változat neve		
	Alacsony	Közepes	Magas
Belépők összesen	5000	12000	19000
Kilépő külföldiek	5000	3000	2000
Kilépő magyar állampolgárok	5000	4000	2000
<i>Vándorlási egyenleg</i>	<i>-5000</i>	<i>5000</i>	<i>15000</i>

A közepes változat a legutóbbi évek megfigyeléseit vetíti előre. Az 1990-es évek eleji jelentős bevándorlás az évtized közepére 15 ezer főre csappant, sőt 1997-re a 10 ezer fős szintet sem érte el. A hipotézis szerint a jövőbeni szint az 1996. és az 1997. év átlaga körül alakul. A kilépő külföldiek száma tehát – figyelembe véve az érkezés-távozás között hosszabb távon elfogadott 4:1-es arányt – ilyen mértékek mellett évi 3000 főnek felvehető. A kilépő magyar állampolgárok száma az alaphipotézis szerint évi 4000 fő. Mindez együtt egy mérsékelt, évi 5000 fős vándorlási plusz reális feltételezését alátámasztja.

Az alacsony változat ezzel szemben vándorlási mínusszal zár. A feltételezés szerint tovább csökken a bevándorlás, és tartósan a legutóbbi évek szintje alatt fog mozogni. Egyúttal Magyarország csökkenő migrációs vonzereje, e mögött a nem javuló gazdasági perspektívák – melyet e változat feltételez –, együtt jár a külföldi és a magyar állampolgárok fokozottabb elvándorlásával is. Együttesen évi 5000 ezer fős negatív szaldó az eredmény.

A magas változatban viszont – többek között egy várankozáson felül sikeres EU-kapcsolódás hatására – megnövekszik, és tartósan az 1990-es évek eleji szinten alakul a bevándorlók száma. A kilépő külföldiek arányosan változnak, míg a magyar állampolgárok kilépései a változat mögött feltételezett gazdasági prosperitás hatására lecsökkennek.

A nemzeti arányokban már rövidebb távon is kiegyenlítődést várhatunk. A korösszetétel a III. ábra szerint alakul.

Az előreszámításban feltételezzük, hogy a bejövő és az elmenő népesség termékenysége és halandósága meg fog egyezni az országos átlaggal. Ez azt is jelenti, hogy – feltételezésünk szerint – a nemzetközi vándorlás nagy volumenek esetében sem módosítja a szóban forgó jelenségek intenzitás-átlagait. Ugyanakkor előre vetíthető, hogy a fiatalabb és koncentráltabb korösszetétel hatására a vándorlás által megnövelt népességben több gyermek fog születni, és kevesebben halnak meg. Ilyen módon a vándorlás nemcsak éves volumenében, hanem egyfajta multiplikatív hatással is módosítja az országos tendenciákat.

Az egyes vándorlási feltételezéseket természetesen hozzá kell tenni a megfelelő termékenységi és halandósági hipotézishez. Itt az a kiindulás, hogy a gazdasági prosperitással együtt jár egyfajta demográfiai konszolidáció is. Vagyis a magasabb vándorlási volumenek a magasabb gyermekszámhoz kapcsolódnak, s a népesség „visszafejlődését” jelképező „idős” változatokban a jövőbeni perspektívákat a negatív vándorlási mérlegek is rontják. Az egyes változatok hipotéziseit mutatja be a következő táblázat:

*9. Az országos népesség-előreszámítás változatainak képzése
Building the variants of national population forecast*

	Hosszú távú népesség-előreszámítás jellege		
	fiatal változat	alapváltozat	idős változat
Termékenység	magas	közepes	alacsony
Élettartam	alacsony	közepes	magas
Külső vándorlás egyenlege	magas	közepes	alacsony

7.2. Kiemelt migrációs forgatókönyvek

Természetesen a felvett vándorlási hipotézisek mellett más volumenek is elképzelhetőek. Magyarország sajátos történelme következtében igen jelentős számú magyar anyanyelvű, nemzetiségű népesség él a környező országokban. Egyáltalán, az ország – egyfajta sikertörténet, vagy egyszerűen egy bevándorlást támogató politika megvalósulása esetén – akár nagyságrendekkel is többet nyerhet vándormozgalomban, mint az az 1990-es évek eddigi alakulásából feltételezhető. A következőkben három ilyen lehetőséget körvonalazunk forgatókönyv-szinten, majd egy negyedik változatban arra teszünk kísérletet, hogy mindhárom demográfiai jelenség elmozdulásának összehatásaként egy kiegyenlítettebb, perspektivikusabb népességfejlődést is felvázoljunk. Ezek a változatok a következők:

Bevándorlási változat
Betelepítési változat
Migrációs célváltozat
Fenntartható fejlődés változata.

7.2.1. Bevándorlási változat

Arra keressük a választ, hogy az 1990–1997 közötti átlagos migrációs jellemzőket a népesség-előreszámítások alapváltozatával kombinálva milyen

időtávon fejthet ki a vándorlás olyan hatást, hogy a hazai népesség fogyása és elöregedése lelassuljon, megálljon illetve a jelenlegi tendenciával ellentétes folyamatok bontakozhassanak ki.

Ebben a változatban tehát egy emelt szintű migrációs feltételezés érvényesül. Az 1990–1997 közötti átlagok ugyanis a következőképpen alakulnak: a belépők száma évi átlagban 17 500 fő volt, míg a külföldi állampolgárok közül 3700-an távoztak. Így a 3000 főnek tekintett magyar kivándorlást is hozzászámítva a vándorlási nyereség évente 10 800 fő. Ezt alkalmazzuk a közepes termékenységi (átlagos gyermekszám 1,6) és halandósági (születéskor várható átlagos élettartam 75 és 82 év) hipotézisek mellé. A számításokat – amennyiben szükséges – 2050 után is folytatni kellene. A változat preconcepciója az, hogy az 1990-es évek migrációs volumenei *elégtelenek* egy fenntartható népességfejlődés számára.

7.2.2. Betelepítési változat

Arra keressük a választ, hogy a népesség-előreszámítások alapváltozatával kombinálva egy egyszeri, nagyon jelentős bevándorlás – tehát gyakorlatilag egy betelepítés – milyen hatással járhat. Egy ilyen forgatókönyv elképzelhető például úgy is, ha Magyarország egy-két éven belül az Európai Unió tagjává válik, ugyanakkor a környező országok lakosai csak a tagság távlati elérésével számolhatnak. Ekkor – elképzelhető – Magyarország igen jelentős migrációs nyomásnak lenne kitéve. Mindez természetesen csak eshetőség, magyarázat a szcenárió számára, amely „csak” arra kérdez, hogy ha egyetlen, jelentősebb volumenű betelepítéssel kívánjuk a jelenlegi hazai népesség fogyását visszajára fordítani, akkor milyen számú, s ezzel együtt milyen nemű és korú külföldi állampolgárt kellene 2000-ben Magyarországon letelepíteni?

Nyilvánvaló, hogy a kérdés értelmes feltevéséhez még néhány kiegészítés szükséges. Feltesszük, hogy az ilyen módon bejövő népesség termékenysége és halandósága nem különbözik lényegesen az itthonitól. Továbbá olyan *egyszeri* migrációs volument keresünk, amellyel a népesség száma 2050-ben éppen 10 millió fő lesz.

7.2.3. Migrációs célváltozat

Itt arra keressük a választ, hogy hosszabb távon milyen szintű *állandó* vándorlási volumenre lenne szükség ahhoz, hogy a népesség száma 2050-ben is még 10 millió legyen. Hangsúlyozni kell az állandóságot, itt nem arról van szó, hogy évente változó módon pontosan annyi bevándorlót „engedjünk be”, amennyi a népességcsökkenés ellensúlyozásához szükséges. Itt egy olyan szintet keresünk,

amely a népesség-előreszámítások alapváltozata mellett a következő 50 év átlagában fenntartja a népességszámot.

Ez a változat tehát egyfajta vándorlási határértéket mutat be, amely bizonyos időtávon – a következő fél évszázadban – az egyébként felgyorsuló népességfogyást és fokozódó elöregedést ellensúlyozni tudná.

7.2.4. Fenntartható fejlődés változata

A hazai demográfusok szerint perspektivikusabb népességfejlődés csak valamennyi komponens egyidejű hatása és tartós tendencia-váltása esetén érhető el. Az utóbbi időszak fejleményei – mint a népességcsökkenés felgyorsulása – egyrészt megerősítik ezt a megállapítást, másfelől viszont szükségessé teszik a változások mértékének körülbelüli meghatározását is. A kérdés tehát az, hogy mekkora termékenységi szintemelkedés, pótlólagos halandóság-csökkenés és megnövelt bevándorlási nyereség szükséges ahhoz, hogy *ezek összehatására a népességcsökkenés tartósan megálljon*. Az is feltétel, hogy az egyes komponensek nagyjából ugyanakkora pozitív hatást produkáljanak, vagyis egy-egy komponens hatása a teljes hatás harmadával legyen – közelítőleg – egyenlő. Az is kérdés lehet, hogy mekkorák azok a változások, amelyekkel az egyes komponensek önmagukban is fenntartható népességszámot produkálnak. Itt sem vizsgálódunk 2050 után: megelégszünk azzal, ha a népmozgalmi komponensek a jövő század közepéig akadályozzák meg a népességcsökkenést.

8. Az előreszámítások, modellszámítások eredményei

8.1. Országos alap-forgatókönyvek

8.1.1. Népességszám

A népességszám az alapváltozat szerint 2000 elején 10 millió 64 ezer fő, 2010-re a létszám már lényegesen 10 millió alattinak számítható (9,68 millió), 2050-re pedig 8,0 millióig csökkenhet. Hangsúlyozni kell, hogy ebben a létszámban nem elhanyagolható mértékű az 1997–2050 között számba vett bevándorlási többlet, amely – multiplikatív hatással együtt (a bevándorlók korösszetétele miatt többletszületés is jelentkezik) – 300 ezer főt tesz ki. Az idős változat népességszáma ezzel szemben 2050-re 7,4 millió, míg a fiatal változaté 8,8 millió.

A három előreszámítási változat tehát a népességre ilyen időtávon egy szűk, 7,4–8,8 milliós sávot értelmez, a középső és szélső változatok között 2050-ben 0,6–0,7 millió fő a különbség, alig több egy statisztikai hibahatárnál.

A scenáriók a különböző termékenységi és halandósági szintek, valamint a népességszámok között igen érdekes összefüggéseket mutatnak. Arra korábban is felhívtuk a figyelmet, hogy a halandóság és a termékenység össznépelességre gyakorolt hatásában ekvivalenciák mutatkoznak, azaz az élettartamok növekedése ilyen hosszú időtávon is ellensúlyozhat bizonyos mértékű gyermekszám-csökkenést a továbbélők számának megemelésével. Nyilvánvalóan ennek ára van: a népesség további (súlyos) előregedése.

8.1.2. A népességszám határai

Azt becsülendő, hogy a népesség számának mik lehetnek a határai, elkészítettük azokat a forgatókönyveket is (alacsony és magas változatok), amelyekben a legmagasabb gyermekszám mellé a legmagasabb élettartamok és leginkább pozitív bevándorlási többletek járulnak. Fordítva: a népességszám minimális alakulásához a legkisebb gyermekszám, a legalacsonyabb élettartam és kivándorlási többletet mutató feltételezés vezet.

Eszerint a legalacsonyabb népességszám 6,0 millió 2050-re, míg Magyarország népességének maximális létszáma 10,4 millió fő lehet a jövő század közepéig, hangsúlyozottan csaknem lehetetlennek tűnő feltételezések mellett.

8.1.3. A népmozgalom alakulása

A születések számának alakulására az alacsony szintek mellett a hullámzás lesz a jellemző. Az alapváltozatban az éves születésszám 90–95 ezer fő körül alakul 2015-ig, majd 2050-ig fokozatosan 70 ezer főre csökken. Ez a szint az akkorra kialakuló élettartamok mellett 5–6 milliós népességet vetít előre 2100-ig, tehát még további jelentős létszámcsökkenést rajzol elénk. A népességcsökkenés megállítása az alapváltozatban igen hosszú távon sem biztosított.

Az idős változat születésszámait drámai mértékben csökkennek a következő fél évszázadban. Az éves születésszám 2020-ra 74 ezer főre esik, majd 2040-re 51 ezer fő lesz, 2050-ig pedig leesik 44 ezerre. Mindez egy reprodukcióra egyre inkább képtelen népességet vázol fel. A 2050-es 44 ezer fős születésszám kevesebb, mint az 1997. évi leányszületések száma.

Egészen más képet mutat a fiatal változat. A születésszám ebben a változatban 105 ezer fő körül hullámzik, vagyis a népesség utánpótlása – igen hosszú átmeneti időszak után – ebben a változatban biztosított.

A halálozások számának évenkénti nagyságai az 1990-es évekre kialakult 145–150 ezer fős szinten maradnak a fiatal változatban (csekély élettartam-

emelkedés). Fokozatosan csökken a halálozásszám az alapváltozatban a 130 ezer fős szintig. Az idős változatban pedig 110 ezer fő körül alakul 2015 után, az élettartamok ütemes emelkedése esetén.

A természetes szaporodás az 1980-as évek eleje óta természetes fogyásba ment át. Nem árt hangsúlyozni, hogy a „természetes” egy szakkifejezés része, arra utal, hogy a népesség változásának összetevői közül csak a születésekkel és a halálozásokkal számolunk ebben a mutatóban, eltekintünk a vándorlásoktól.

Annak ellenére, hogy jelentős bevándorlási többletet is feltételeztünk, továbbá emelkedő élettartamokat vettünk fel, az alacsony termékenység továbbra is – *2050-ig folyamatosan* – negatív tényleges szaporodást produkál. Az alapváltozatban a fogyás éves mértékei az időszak átlagában 40–45 ezer fő körüliek. A fiatal változatban átmeneti időszak után csökken, az idős változatban nő a fogyás mértéke és 2050-hez közeledve évi 20 ezer, illetve 70 ezer (!) fős szinthez közelít.

8.1.4. A korösszetétel alakulása

Ezek a scenáriók, ha lehet, még inkább aláhúzzák, hogy a demográfiai létszámok és arányok alakulására nemcsak a folyamatok, hanem az értelmezések is hatással vannak. Az, hogy a különböző korszakokban kiket tekintünk idősnek, munkaképesnek, lényeges *effektív* hatást gyakorol a tendenciákra.

A halandóság 20. századi átalakulásának egyik lényege a túlélők számának növekedése, az újszülöttek egyre nagyobb hányadának egyre magasabb életkorokig történő továbbélése. A korpíramis ezáltal felfelé "nyújtózkodik", s ha a termékenység szintje nem válik túl alacsonnyá, ebbe a folyamatba még a lényegesen a reprodukciós szint alatti gyermekszám is többé-kevésbé harmonikusan belefér.

10. A népesség-előreszámítás főbb eredményei
Alapváltozat
Main result of population forecast
Baseline variant

Jellemző (1000 fő, százalék)	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Népesség száma	10245,7	10064,4	9677,3	9358,1	8987,3	8512,5	8036,5
Élveszületések száma	112,1	92,6	96,6	92,7	79,3	75,8	72,0
Halálozások száma	145,4	138,6	135,6	129,2	128,6	129,5	125,1
Vándorlási egyenleg	0,0	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0
Természetes szaporodás	-33,3	-46,0	-39,0	-36,5	-49,3	-53,7	-53,1
Tényleges szaporodás	-32,3	-41,0	-34,0	-31,5	-44,3	-48,7	-48,1
Teljes termékenységi arány	1,6	1,3	1,4	1,6	1,6	1,6	1,6
Születéskor várható élettartam – férfiak	65,3	66,8	68,4	70,5	72,4	73,9	75,0
Születéskor várható élettartam – nők	74,6	75,3	76,8	78,4	79,8	81,0	81,8
0–19 évesek száma	2725,4	2371,2	2040,3	1894,1	1817,1	1635,7	1521,6
20–64 évesek száma	6083,7	6220,9	6126,7	5733,7	5366,5	4958,1	4408,7
65–x évesek száma	1436,6	1472,4	1510,3	1730,3	1803,8	1918,7	2106,2
0–19 évesek aránya	26,6	23,6	21,1	20,2	20,2	19,2	18,9
20–64 évesek aránya	59,4	61,8	63,3	61,3	59,7	58,2	54,9
65–x évesek aránya	14,0	14,6	15,6	18,5	20,1	22,5	26,2

A 0–19 évesek száma mindenképpen kevesebb lesz a jelenlegi szintnél. Az idős változatban (a legalacsonyabb termékenység mellett) a korcsoport létszáma felére csökken 50 év alatt. Igen lényeges csökkenést mutat az alapváltozat is és a korcsoport létszáma 2050-ig még a fiatal változatban sem éri el újra az 1995. évi szintet.

A 0–19 évesek össznépességen belüli aránya a létszámhoz hasonló képet mutat, ami a tendenciát illeti. A fiatalok részaránya a jelenlegi 26 százalékról gyorsan csökken, és 2010 környékén 21 százalék körül alakul. Az alapváltozatban e szintről tovább csökken egészen 19 százalékig. Az idős változatban viszont 2050-ig 14 százalék alá esik az arány, míg a fiatal változatban ismét megközelíti a 24 százalékot.

A munkaképes korúak (20–64 évesek) száma 2010 után már jelentősen, biztosan csökken, hiszen kilépnek közülük az 1950-es években született nagy létszámú korosztályok. Ezt követően újabb csökkenés várható akkor, amikor elhagyják a korcsoportot az 1970-es évek generációi. 2050-re a mai létszámnak mintegy a háromnegyede kalkulálható az alapváltozatban.

Igen hullámzó lesz az idős népesség létszáma. A 65–x évesek száma az alapváltozatban másfélszeresére, az idős változatban csaknem duplájára nő 2050-ig.

A halandóság javulásának a gyermekszámmal történt inverz kombinálása tisztán bemutatja a jövő népességfejlődés egyik lehetséges, az időskori ellátó rendszereket és azok finanszírozását a jelenlegi keretek között alapvetően veszélyeztető fő tendenciáját, az idős népesség létszáma mellett *arányának hallatlan megnövekedését.*

A 65 éves és idősebb népesség aránya még a fiatal változatban is nő, 14 százalékról 19 százalékra. Ennél sokkal nagyobb, az alapváltozatban 26, az idős változatban 36 (!) százalékos lehet a korcsoport össznépességen belüli súlya az időszak végén. *2050-re* elképzelhető, hogy a jelenlegi 30 százalék helyett *a népesség fele lesz 50 évesnél idősebb.*

A következő két évtizedben *csökken* a függőségi arány. A jelenlegi 0,7-es szintről 0,6 alá mérséklődik. Sajnálatos módon azonban ez a csökkenés szinte kizárólag az alacsony termékenységből adódó igen kis létszámú fiatal népességre vezethető vissza. Úgy tűnik tehát, hogy ha a függőség csökkentését „kívánatosnak” tételezzük fel, akkor a népesség határozott gyermekszám-elvonással „válaszolt” a rendszerváltozás kihívásaira.

2050-hez közeledve azonban ez a kép megváltozik, ellenkezőjére fordul. A függőségi arány minden változatban növekszik, leginkább pedig az idős változatban. Ebben az időszakban már az idősek létszámnövekedése lesz az, ami túllicitálja az alacsony gyermekszámot is. Végeredményben tehát a gyermekszámban történő elvonás, mint a függőség csökkentésének egyik eszköze, hatástalannak bizonyul.

Ez egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy így vagy úgy mindenképpen hozzá kell szoknunk a gondolathoz, hogy az első és a második demográfiai átmenet után erősödik a generációk közötti függőség. Ez egyfelől arra hívja fel a figyelmet, hogy távlatban talán nem is lesz annyira irreális, mint amilyennek ma tűnik, az, hogy *egyszerre emelkedjen az élettartam és a gyermekszám.*

Másfelől nyilvánvaló, hogy az élettartam emelkedése új helyzetet teremt az életút szakaszolásában is. Az alapváltozat halandósági hipotézise a jelenlegi nyugdíjkorhatárok mellett az átlag férfi nyugdíjas számára legalább 22, a nő részére 37 év teljes életjáradékot és ellátást kellene biztosítania a jövő század közepi nyugdíjrendszernek, általában az időskori ellátó rendszereknek. Ez mai szemmel nyilvánvaló képtelenségnek tűnik, *az élettartamok emelkedésével az aktív életciklus hossza nem maradhat változatlanul.*

Lényeges tanulsága a scenárióknak az, hogy ha a feltételezett alacsony termékenységű jövőkép érvényesül, akkor csak az aktív életciklus egyre idősebb életkorokra történő kiterjesztésével érhető el, hogy a belátható időben legyen elegendő munkavállalási korú az időskorúak eltartásához. Ugyanakkor fordítva is igaz: ha nem növekszik az aktív életciklus hossza, illetve ezen belül nem lesz elégséges a foglalkoztatottság szintje, akkor az élettartam-emelkedés – ha ilyen körülmények között egyáltalán létrejöhet – katasztrofális következményekkel járhat az időskori ellátó rendszerekre.

8.2. Bevándorlási változat

A változatban azt vizsgáljuk, hogy az 1990-es évek statisztikailag megfigyelhető, emelt szintű vándorlási egyenlegei milyen hatással vannak a jövőbeni népességfejlődésre. Miután a vándorlási egyenleg – még abban az esetben is, amikor a 90-es évek átlagát nézzük, tehát beleszámítjuk az 1990–91. évi jelentős bevándorlási hullámot – alig haladja meg a 10 ezer főt, nem várható, hogy ennek érdemleges kihatása lenne a népességi jövőre.

A népesség-előreszámítások előzőekben ismertetett alapváltozata szintén számol jövőbeni vándorlással, évente 5000 fős többlettel. Arra lehet tehát számítani, hogy az emelt szintű bevándorlási többlet legfeljebb 4–500 ezer fővel változtatja a jövő század közepi létszámot.

A 10. táblázat foglalja össze a forgatókönyv eredményeit. A népességszám a jövő század közepére 8,4 millió fő, ami az alapváltozaténál (8,0 millió) csak 3–400 ezerrel magasabb. Ez azt jelenti, hogy az 1990-es évek vándorlási nyereségei *távrolról sem elégségesek a népességszám stabilizálására.*

*11. A népességi forgatókönyv főbb eredményei
Bevándorlási változat**

*Main results of population scenarios
Variant of immigration on recent level*

Jellemző (1000 fő, százalék)	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Népesség száma	10245,7	10045,9	9718,6	9468,8	9170,4	8767,5	8364,4
Élveszületések száma	112,1	92,3	97,5	94,7	82,0	79,1	76,1
Halálozások száma	145,4	138,8	135,6	129,8	129,9	131,3	127,7
Vándorlási egyenleg	0,0	10,8	10,8	10,8	10,8	10,8	10,8
Természetes szaporodás	-33,4	-46,5	-38,1	-35,1	-47,9	-52,3	-51,6
Tényleges szaporodás	-33,4	-35,7	-27,3	-24,3	-37,1	-41,5	-40,8
Teljes termékenységi arány	1,6	1,3	1,4	1,6	1,6	1,6	1,6
Születéskor várható. élettartam – férfiak	65,3	66,8	68,4	70,5	72,4	73,9	75,0
Születéskor várható élettartam – nők	74,6	75,3	76,8	78,4	79,8	81,0	81,8
0–19 évesek száma	2725,4	2370,1	2052,4	1920,6	1864,7	1698,0	1597,0
20–64 évesek száma	6083,7	6205,8	6155,7	5810,8	5485,3	5125,4	4617,1
65–x évesek száma	1436,6	1470,0	1510,5	1737,4	1820,4	1944,2	2150,3
0–19 évesek aránya	26,6	23,6	21,1	20,3	20,3	19,4	19,1
20–64 évesek aránya	59,4	61,8	63,3	61,4	59,8	58,5	55,2
65–x évesek aránya	14,0	14,6	15,5	18,3	19,9	22,2	25,7

* A vándorlási többlet az 1990–1997 közötti átlagos volumennel egyezik meg.

Természetesen felmerül az a kérdés, hogy ha a következő 50 évben nem is, akkor mikor lesz elegendő az évi 10 ezer fő körüli vándorlási nyereség a létszám tartására? A számítások szerint 2100-ig biztosan nem. Ugyanis a változatlan feltételekkel történő továbbvezetés (2050 után a 2050-re kialakított jellemzőkkel) 2100-ig nem igazán változó demográfiai helyzetet mutat. *A népesség száma 6 millióig fog, az éves csökkenések pedig még nem kerülnek 30 ezer fő alá.* Újabb 50–80 évnél kellene majd még elteltie, amíg a népességszám annyira lecsökkenne, hogy a 11 fős mai vándorlási többlet érdemben befolyásolná az éves létszámváltozásokat.

8.3. Betelepítési változat

Ebben a változatban – miközben az 1990-es években megfigyelt vándorlást érvényesnek tekintjük 2000 után is –, az a hipotézisünk, hogy 2000-ben egyszeri, nagy arányú bevándorlás következik be. Tudjuk, hogy ennek ma semmilyen realitása sincs, a feltételezés a „csaknem lehetetlen” események kategóriájába tartozik.

Iterációval meghatározható az az egyszeri volumen, amely – miután új, magasabb szintre indítja a népességi változásokat, 2050-ig a „bűvös” tíz millió fő felett tartja az ország népességszámát. *Ez a nagyság 1,8 millió fő.* Ennyi bevándorlónak kellene érkeznie 2000-ben ahhoz, hogy a termékenységi, halandósági, vándorlási alaphipotézisek mellett a népességszám mégse csökkenjen 10 millió alá 2050-ig.

Ez a „betelepítés” 2001-re 11,8 millió főre emelné a népesség számát, a munkaképes korúak létszámát pedig – a bevándorlók sajátos korösszetétele miatt – 1,4 millióval növelné meg.

A továbbiakban *a népességfejlődésre kettősség lenne jellemző.* Egyfelől, rövid távon, emelkedne a születésszám, amíg a nagyszámú „betelepített” nő szülőképes korban van. Másfelől, hosszabb távon, emelkedne a halálozások száma, jelentősen megnövekedne az idősek száma, gyorsulna a népesség csökkenése, amikortól a 2000-ben bejövők egyre idősebb életkorba kerülnének. 2050-re idősebb népesség alakulna ki a népesség-előreszámítások alapváltozatánál.

*12. A népességi forgatókönyv főbb eredményei
Betelepítési változat*
Main results of population scenarios
Setting variant*

Jellemző (1000 fő, százalék)	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Népesség száma	10245,7	10045,9	11646,2	11433,7	11074,4	10591,6	10021,5
Élveszületések száma	112,1	92,3	121,2	108,3	96,9	95,6	88,0
Halálozások száma	145,4	138,8	149,0	146,8	151,6	159,5	162,1
Vándorlási egyenleg	0,0	1793,3	10,8	10,8	10,8	10,8	10,8
Természetes szaporodás	-33,4	-46,5	-27,8	-38,5	-54,7	-63,9	-74,0
Tényleges szaporodás	-33,4	1746,8	-17,0	-27,7	-43,9	-53,1	-63,2
Teljes termékenységi arány	1,6	1,3	1,4	1,6	1,6	1,6	1,6
Születéskor várható élettartam – férfiak	65,3	66,8	68,4	70,5	72,4	73,9	75,0
Születéskor várható élettartam – nők	74,6	75,3	76,8	78,4	79,8	81,0	81,8
0–19 évesek száma	2725,4	2370,1	2433,1	2362,8	2177,8	1990,8	1904,7
20–64 évesek száma	6083,7	6205,8	7605,3	7161,5	6757,0	6072,5	5361,1
65–x évesek száma	1436,6	1470,0	1607,8	1909,4	2139,6	2528,3	2755,7
0–19 évesek aránya	26,6	23,6	20,9	20,7	19,7	18,8	19,0
20–64 évesek aránya	59,4	61,8	65,3	62,6	61,0	57,3	53,5
65–x évesek aránya	14,0	14,6	13,8	16,7	19,3	23,9	27,5

* 2000-ben egyszeri, nagy volumenű bevándorlási többlet+az 1990-1997 közötti átlagos volumenek+2050-ben 10 millió fő

Azt lehet tehát megállapítani, hogy az *egyszeri, nagy volumenű bevándorlás sem oldja meg a népesedési problémákat*. A népességszám megemelése ugyan megtörténik, de minden valószínűség szerint óriási, főleg a gazdasági aktivitás területén megmutatkozó feszültségek árán. Hosszabb távon azonban a népesség csökkenése még ütemesebbé válna.

8.4. Migrációs célváltozat

Nemcsak egyszerre, egyetlen év folyamán lehet bevándorlással népességcsökkenést mérsékelni. Amennyiben egy ország „berendezkedik” a megfelelő számú vándorlási többlet biztosítására, tartósan meg lehet akadályozni az ország népességének „erózióját”. A szükséges vándorlási volumenek természetesen függenek az adott ország demográfiai állapotától. Ahol a népesség még fiatalabb, vannak még reprodukciós tartalékok, ott viszonylag csekély bevándorlási többlet is elegendő a természetes fogyás

ellensúlyozásához. *Magyarországon azonban nem ez a helyzet.* A 20. századi népességfejlődés során szinte teljesen eltűntek, felmorzsolódtak a növekedési tartalékok. Így várhatóan csak egy, létszámunkhoz mérten magas évenkénti bevándorlási többlet képes a népességszám szintjének megtartására. *Ez az éves vándorlási egyenleg a forgatókönyv szerint 40 ezer fő, ami – figyelembe véve bizonyos mértékű eltávozást is – 47 ezer fő bevándorlót és 7 ezer fő kivándorlót jelenthet évenként.* Ilyen szintre kellene tehát emelkednie, és tartósan ezen kellene maradnia a Magyarországot érintő nemzetközi vándorlásnak a következő 50 évben ahhoz, hogy a népesség száma – a viszonylag alacsony termékenység és a lassan növekvő élettartam mellett is – stabilan 10 millió fő maradjon.

Ennek a célváltozatnak a megvalósulása két lényeges szakaszban módosítaná a népességfejlődést. Először a migráció csak az éves természetes fogyást ellensúlyozná. Későbbiekben pedig a bevándorlók számának egyre nagyobb mértékű akkumulációja folytán más lényeges változások is bekövetkeznének. Módosulna a korösszetétel, fiatalabb lenne a népesség, sokkal több lenne a munkavállalási korú. Ugyanakkor komolyabb reprodukciós tartalékok mégsem keletkeznének. A népesség csökkenése 2050 után így is megkezdődne, 2100-ig több mint egymilliós lenne a fogyás.

*13. A népességi forgatókönyv főbb eredményei
Migrációs célváltozat*
Main results of population scenarios
Sustainable variant – immigration*

Jellemző (1000 fő, százalék)	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Népesség száma	10245,7	10045,9	10027,3	10111,1	10152,7	10085,8	10007,2
Élveszületések száma	112,1	92,3	102,3	103,3	93,0	93,1	93,0
Halálozások száma	145,4	138,8	137,5	133,9	136,6	141,7	143,0
Vándorlási egyenleg	0,0	40,3	40,3	40,3	40,3	40,3	40,3
Természetes szaporodás	-33,4	-46,5	-35,2	-30,6	-43,6	-48,5	-50,0
Tényleges szaporodás	-33,4	-6,2	5,2	9,7	-3,3	-8,2	-9,7
Teljes termékenységi arány	1,6	1,3	1,4	1,6	1,6	1,6	1,6
Születéskor várható élettartam – férfiak	65,3	66,8	68,4	70,5	72,4	73,9	75,0
Születéskor várható élettartam – nők	74,6	75,3	76,8	78,4	79,8	81,0	81,8
0–19 évesek száma	2725,4	2370,1	2108,4	2051,6	2070,0	1959,8	1915,9
20–64 évesek száma	6083,7	6205,8	6394,6	6285,5	6181,5	6020,9	5663,8
65–x évesek száma	1436,6	1470,0	1524,3	1774,0	1901,1	2105,1	2427,6
0–19 évesek aránya	26,6	23,6	21,0	20,3	20,4	19,4	19,1
20–64 évesek aránya	59,4	61,8	63,8	62,2	60,9	59,7	56,6
65–x évesek aránya	14,0	14,6	15,2	17,5	18,7	20,9	24,3

* Az éves állandó vándorlási többlet elegendő a 10 milliós népességszám fenntartására 2050-ig.

Az emelt szintű, évente legalább 40 ezer fős vándorlási egyenleget hozó migráció tehát a népességcsökkenést huzamos ideig korlátozó, a népességszámot fenntartó lehetőség a következő évszázadban. Ez az egyik eszköz arra, hogy Magyarország 20. századi népességfejlődésének egyik lényeges negatívumát – az ország elvándorló jellegét – megszüntessük. Egy ilyen tartós bevándorlási volumen hosszabb távon kedvező vonásokkal ruházná fel a népességfejlődést, de végső soron a népességcsökkenés okait mégsem szüntetné meg. Az is nyilvánvalónak tűnik azonban, hogy a 40 ezer fős mértékek ma még feltételezhetően meghaladják az ország teherbíró képességét. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Magyarországnak demográfiai helyzete folytán is törekednie kell – az ezzel járó előnyök kiaknázásával, megfelelő módon ország-stratégiájába is beépítve – a mainál lényegesen magasabb szintű bevándorlás előmozdítására.

8.5. Fenntartható fejlődés változata

A fenntartható fejlődés lényegében azt jelenti, hogy a mai generációk olyan körülményeket hagyjanak utódaikra, amelyek között a társadalmi és a gazdasági fejlődés folytatható. A népesség vonatkozásában ebben az esetben egy olyan helyzet elérésére kell törekedni, ahol a népesség reprodukcióját a folyamatok összhatása biztosítja.

A reprodukciót itt szélesebb értelemben kell vennünk. A fenntartható fejlődés több a pusztán létszám megőrzésénél. *Mégis, a létszám-megőrzés, ha abban minden folyamat javulása egyenrangú szerepet játszana, felfogásunk szerint éppen egy ilyen szélesebb értelemben vett fenntartható népességfejlődést eredményezne.*

Vizsgáljuk meg azonban, nem lehetne-e *csak egy-egy összetevő* megfelelő módosításával a kívánt eredményt elérni. Az előző változatnál láttuk, hogy egyik lehetőség az évi 40 ezer főt meghaladó vándorlási nyereség. Vajon milyen, hatásában ugyanakkora változások lennének szükségesek csupán csak a termékenység vagy a halandóság módosulása esetén?

8.5.1. Termékenység

Ami a gyermekszámot illeti, a 10 milliós népesség fenntartásához – a fokozatosság elvét is betartva – a 2010-as években egyszerű reprodukciós szintű, a jövő század közepére pedig igen magas, 2,5 tizedes szintű gyermekszám kialakulására lenne szükség.

Aligha kell ennek a szintnek – mai szemmel vett – irrealitását bizonyítani. Ez a változat tehát elsősorban azt igazolja, hogy *kizárólag a termékenység emelésével valószínűleg nem lehet a népességcsökkenést megállítani 2050-ig.*

*14. A népességi forgatókönyv főbb eredményei
Fenntartható változat – termékenység*
Main results of population scenarios
Sustainable variant – fertility*

Jellemző (1000 fő, százalék)	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Népesség száma	10245,7	10045,9	9751,2	9728,9	9751,2	9784,7	10009,3
Élveszületések száma	112,1	92,3	121,5	135,1	127,0	141,9	153,4
Halálozások száma	145,4	138,8	135,1	128,7	128,0	128,7	124,1
Vándorlási egyenleg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Természetes szaporodás	-33,4	-46,5	-13,6	6,4	-1,0	13,2	29,3
Tényleges szaporodás	-33,4	-46,5	-13,6	6,4	-1,0	13,2	29,3
Teljes termékenységi arány	1,6	1,3	1,8	2,3	2,5	2,5	2,5
Születéskor várható élettartam – férfiak	65,3	66,8	68,4	70,5	72,4	73,9	75,0
Születéskor várható élettartam – nők	74,6	75,3	76,8	78,4	79,8	81,0	81,8
0–19 évesek száma	2725,4	2370,1	2171,2	2359,9	2577,9	2605,0	2794,1
20–64 évesek száma	6083,7	6205,8	6075,9	5646,6	5381,0	5284,6	5153,4
65–x évesek száma	1436,6	1470,0	1504,1	1722,5	1792,3	1895,2	2061,8
0–19 évesek aránya	26,6	23,6	22,3	24,3	26,4	26,6	27,9
20–64 évesek aránya	59,4	61,8	62,3	58,0	55,2	54,0	51,5
65–x évesek aránya	14,0	14,6	15,4	17,7	18,4	19,4	20,6

* A gyermekszám növekedése önmagában elegendő a 10 milliós népességszám fenntartására 2050-ig.

8.5.2. Halandóság

Közismert, hogy a halandóság javítása a modern viszonyok között reprodukciós tartalékokat már nem képez. Nem lebecsülendő azonban a hatása, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy a megszületett kohorszok milyen ütemben halnak ki. A demográfiai átalakulásban élen járó országok tapasztalatai is arra intenek, hogy a halandóságnak igenis lehet, sőt szükséges népességfenntartó szerepet is tulajdonítani.

Ha azonban a halandóság egyedül lenne „felelős” a népességszám megőrzéséért, az az életkilátásokban rendkívüli mértékű javulást tenne szükségessé. A számítások szerint *ebben az esetben a jövő század közepére a*

férfiak születéskor várható átlagos élettartamának meg kellene közelítenie, a nőknél meg kellene haladnia a 100 évet.

Egy ilyen változat természetesen hallatlan mértékű előregedéssel párosulna. A legalább 65 évesek aránya meghaladná a 40 százalékot, hiszen gyakorlatilag senki sem halna meg 50 éves kora előtt. A korpiramis felfelé „nyújtózkodna”, egyetlen népességben négy-öt generáció együttélése alakulna ki, a korfa „vékony”, ceruza alakú lenne.

*15. A népességi forgatókönyv főbb eredményei
Fenntartható változat – halandóság*
Main results of population scenarios
Sustainable variant – mortality*

Jellemző (1000 fő, százalék)	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Népesség száma	10245,7	10045,9	9739,2	9724,6	9821,8	9928,0	10003,5
Élveszületések száma	112,1	92,3	95,5	91,0	77,2	73,2	69,1
Halálozások száma	145,4	138,8	107,3	82,7	67,0	62,6	68,1
Vándorlási egyenleg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Természetes szaporodás	-33,4	-46,5	-11,9	8,3	10,2	10,6	1,0
Tényleges szaporodás	-33,4	-46,5	-11,9	8,3	10,2	10,6	1,0
Teljes termékenységi arány	1,6	1,3	1,4	1,6	1,6	1,6	1,6
Születéskor várható élettartam – férfiak	65,3	66,8	72,5	78,7	84,7	90,3	95,5
Születéskor várható élettartam – nők	74,6	75,3	80,9	86,6	92,1	97,4	102,3
0–19 évesek száma	2725,4	2370,1	2027,3	1868,0	1782,4	1590,7	1465,7
20–64 évesek száma	6083,7	6205,8	6128,8	5789,6	5448,1	5026,3	4405,9
65–x évesek száma	1436,6	1470,0	1583,1	2067,1	2591,2	3310,9	4131,9
0–19 évesek aránya	26,6	23,6	20,8	19,2	18,1	16,0	14,7
20–64 évesek aránya	59,4	61,8	62,9	59,5	55,5	50,6	44,0
65–x évesek aránya	14,0	14,6	16,3	21,3	26,4	33,3	41,3

* Az élettartam növekedése önmagában elegendő a 10 milliós népességszám fenntartására 2050-ig.

8.5.3. A főváltozat

Végül mutassuk be azt a változatot, amely a három népmozgalmi komponens között egyenlően osztja meg a népességsökkenés korlátozásának „teendőjét”, vagyis olyan mértékváltozásokat tartalmaz, amelyekkel a termékenység, halandóság és a migráció a népességszám megőrzésében nagyjából ugyanakkora hatást fejt ki. Ezt neveztük el fenntartható változatnak.

Ebben a változatban a gyermekszám fokozatosan emelkedik, lassan közelít az egyszerű reprodukciós szint felé, de nem szükséges, hogy azt el is érje. A végső gyermekszám nagyjából 1,9-es szinten állapodik meg a 2030-as évektől. Az élettartam is fokozatosan emelkedik, mindkét nemnél 80 év fölé, a nőknél közel a 90 évhez. A bevándorlási többlet sem annyira lehetetlennek tűnő nagyságú, mint más változatokban: az éves nyereség 13–14 ezer fő, ami azért tetemes, évi 20 ezer fős bevándorlási volument feltételez.

Ez a változat minden tekintetben kiegyensúlyozott képet mutat. A születések száma tartósan 100 ezer fő felett alakulhat, az évenkénti természetes fogyás – amikor egyáltalán létrejön – sem irritálóan magas. A népesség fenntartása fokozatos további öregedés mellett megy végbe, de a népességszám nagyjából megőrizhető 2050 után is: a feltételezések mellett 2100-ra ugyanis 9,7 millió fő adódik.

*16. A népességi forgatókönyv főbb eredményei
Fenntartható változat – mindhárom komponens együtt*
Main results of population scenarios
Sustainable variant – all three components together*

Jellemző (1000 fő, százalék)	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Népesség száma	10245,7	10045,9	9841,8	9867,9	9936,2	9960,1	10029,3
Élveszületések száma	112,1	92,3	106,9	111,2	100,5	103,3	105,3
Halálozások száma	145,4	138,8	126,6	115,1	111,0	112,9	108,9
Vándorlási egyenleg	0,0	13,5	13,5	13,5	13,5	13,5	13,5
Természetes szaporodás	-33,4	-46,5	-19,6	-3,8	-10,6	-9,6	-3,6
Tényleges szaporodás	-33,4	-33,0	-6,1	9,7	2,9	3,9	9,9
Teljes termékenységi arány	1,6	1,3	1,5	1,8	1,9	1,9	1,9
Születéskor várható élettartam – férfiak	65,3	66,8	69,7	73,2	76,5	79,3	81,8
Születéskor várható élettartam – nők	74,6	75,3	78,1	81,1	83,9	86,5	88,6
0–19 évesek száma	2725,4	2370,1	2108,4	2110,2	2175,1	2085,6	2081,2
20–64 évesek száma	6083,7	6205,8	6196,2	5909,2	5691,2	5501,3	5165,6
65–x évesek száma	1436,6	1470,0	1537,3	1848,5	2070,0	2373,3	2782,5
0–19 évesek aránya	26,6	23,6	21,4	21,4	21,9	20,9	20,8
20–64 évesek aránya	59,4	61,8	63,0	59,9	57,3	55,2	51,5
65–x évesek aránya	14,0	14,6	15,6	18,7	20,8	23,8	27,7

* A gyermekszám, az élettartam és a vándorlási egyenleg növekedése együttesen elegendő a 10 milliós népességszám fenntartására 2050-ig.

9. Összefoglalás

A tanulmányban elsősorban a vándorlás népességmegőrző szerepét vizsgáltuk a népesség-előreszámítások eszközeivel. A zárt népesség feladva megkíséreltük reális és a lehetetlent súroló feltételezésekkel is körüljárni azt a kérdést, milyen mértékű és ütemű vándorlás mennyiben módosítja a következő 50 év hazai népességfejlődését.

A népesség-előreszámítások alapváltozata e tekintetben meglehetősen pesszimista képet fest. A népesség száma, még a legutóbbi évek vélhető bevándorlási többletével együtt is – a legrealisabbnak elfogadott termékenységi és halandósági hipotézisek mellett – 8 milliós népességszámot eredményez.

A nemzetközi vándorlás népesség-megőrzésben játszott szerepét négy változatban, migrációs forgatókönyvben vontuk meg.

A bevándorlási forgatókönyv az 1990-es évek emelt szintű, évi 10 ezer fős migrációs többletével kalkulált. Ez érdemben nem módosítja a népesség jövőjét, és csak nagyon alacsony jövőbeni népességszámok mellett – és ennek megfelelően csak százéves távlatokban – képes a csökkenés mérséklésére.

A betelepítési scenárió az évi 10 ezer fő mellé egyszeri nagy arányú bevándorlást tételezett fel. Ahhoz, hogy 2050-re a népességszám ne csökkenjen 10 millió alá, 2000-ben 1,8 millió bevándorlónak kellene érkeznie. Ez sem oldja meg azonban a népességszám tartós megőrzését, a népességcsökkenés egy idő után még intenzívebben folytatódik.

A migrációs célváltozattal olyan állandó bevándorlási szint meghatározását tűztük ki feladatul, amellyel a létszám 2050-ig 10 millió fő körüli marad. Ez vándorlási egyenlegben 40 ezer, bevándorlási volumenben 47 ezer főt jelentene évente. Egy ilyen tartós bevándorlási volumen hosszabb távon kedvező vonásokkal ruházná fel a népességfejlődést, de a népességcsökkenés okait nem szüntetné meg. A 40 ezer fős mértékek ma még meghaladják az ország teherbíró képességét, de az is kétségtelen, hogy Magyarországnak demográfiai helyzete folytán is törekednie kell a mainál lényegesen magasabb szintű bevándorlás előmozdítására.

A migráció mellett megvizsgáltuk a termékenység és a halandóság szerepét is a népességszám megtartásában. Eszerint a jövő század közepére kialakuló 2,5-es átlagos gyermekszám, a 100 év körüli élettartam és a tartósan évi 40 ezer fős vándorlási többlet ekvivalensek a létszám szempontjából. Mindezen mértékek még inkább aláhúzzák, *hogy a hosszabb távon is fenntartható népességfejlődés csak mindhárom komponens összehatásával, fokozatosan érhető el.*

Az ún. fenntartható változat, mely vizsgálatunk végső konklúziójának tekinthető, fokozatosan kialakuló, 1,9-es szintű gyermekszámot, 80 évet meghaladó élettartamokat feltételez 20 ezer fős bevándorlási nagyságrend mellett. Egy ilyen változat megvalósulása tartós és jelentős fordulatot hozna a magyarországi népességfejlődés hosszabb ideje lefelé ívelő pályájában.

Tárgyszavak:

Népességelőrejelzés
Nemzetközi vándorlás

**THE ROLE OF INTERNATIONAL MIGRATION IN MAINTAINING
THE POPULATION SIZE IN HUNGARY TILL 2050**

**NÉPESEDÉSPOLITIKA:
Reprodukción, abortusz és társadalmi ellenörzés Ceausescu Romániájában**

GAIL KLIGMAN

Két romániai 'vicc' az emelkedő születési arányszámról:

Egy rendör előállít egy párt, akik a bokrok között szeretkeztek. Vádemelést követően bíróság elé kerültek. A tárgyalás során a lánynak gratuláltak hazafiasságához, a fiúnak kezdeményező készségéhez, a rendört pedig letartóztatták terhesség-megszakításért.

Az 1967. év kezdetétől a nemi erőszak termelő munkának minősül és mint ilyen nem büntethető.

Ceausescu huszonnégy éves országglásának csaknem egésze ideje alatt – huszonhárom éven át – e rezsím a világ egyik legszigorúbb születéspártoló népesedéspolitikáját kényszerítette állama lakosságára. E szabályozások kulcs-eleme az eredetileg 1966-ban elfogadott roppant szigorú abortusztörvény volt. A törvény intézkedései minden felnőtt nő és férfi életét érintették családi és reprodukív állapotuktól függetlenül – intim közelségbe hozták az „államot” polgárai testével, s a polgárokat „az állam” szociális szervezetével.¹

Az a könyv, amelynek alapján a jelen cikk készült, egyszerre nyújtja egy állam – a ceausescui Románia – etnográfiaját és a reprodukív politika etnográfiaját.² Ez a munka, amely az elnyomó abortuszellenes törvénykezés és a hozzá kapcsolódó rendelkezések társadalmi és népesedéspolitikai következményei vizsgálatának indult, végül a Ceausescu-rendszer mindennapi életben való

¹ „Az államra” végletesen objektívált formájában utalok. A könyv egész folyamán a közkeletű román szóhasználatot imitálva beszélnek egymással felcserélhetőként „az állam”-ról, „a párt”-ról, a „pártállam”-ról és „a titkosrendörség”-ről. Bár ezek a megnevezések etnográfiai értelemben „helytállóak”, ugyanakkor elleplezik az intézményesült emberi kapcsolatoknak azt a bonyolult szövevényét, amelyet képviselni hivatottak.

Egy elnyomó államban az egyéni érdekek alárendelődnek az állam érdekeinek. Az állam ellenörzi például a mozgás, a szólás és a szaporodás szabadságát. Az egyének gyakorlatilag egyszerre tagjai és tulajdöntárgyai a nemzetállamnak.

² Ellenkező érvényű megjegyzés hiányában a cikk teljes egészében a következő könyvből származik: *Gail Kligman: The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania (A kétszínűség politikája. Román népesedéspolitika a Ceausescu érában)*. Los Angeles: University of California Press, 1998.

működésének átfogó elemzésévé nőtte ki magát. E mélységesen átpolitizált demográfiai szabályozás elemzése révén feltárhatjuk az állam és polgárai közötti társadalmi szerveződés természetét és különösen egyes társadalmi viselkedésmódok – így a kétszínűség és az összejátszás – intézményesülését.³ A népesség alapos megfigyelése és fegyelmezése alapfeltétel volt az “új szocialista embertípus” megalkotásához és a szocialista társadalom kiépítéséhez. A népességnek – amely egyszerre volt a társadalmi szintű kísérletezés alanya és trágya – akár akarta, akár nem, bele kellett simulnia a szocialista testpolitikába. A politikai demográfia adta azt az ideológiai keretet, melyen keresztül biztosítani lehetett az életfontosságú népességnövekedést. Ezen intézkedések igazolására, és végrehajtásuk biztosítására a rendszer számos foglalkozási ág támogatását igénybe vette, nevezetesen a statisztikát, a demográfiát és az orvostudományt. Ez a cikk vizsgálja az orvosok és statisztikusok szerepét a politikai demográfia intézményesítésében. Különös figyelemmel elemezzük – még ha a kellőnél vázlatosabban is – azokat a mechanizmusokat, amelyek során az orvosok a törvényeket, a statisztikai kategóriákat és az orvosi diagnózisokat manipulálták, s ezzel szemléltetjük, miként sikerült az orvosoknak és statisztikusoknak megkerülni az állami ellenőrzést, valamint illusztráljuk a kétszínűség és összejátszás azon társadalmi viszonyait, amelyek hozzájárultak a rendszer hosszú távú fennmaradásához csakúgy, mint végső összeomlásához. A politikai demográfiai intézkedések szakmai manipulációja területére tett illetlen kitérőhöz kontextust nyújtunk azzal, hogy előbb megvitatjuk, mit jelent és milyen módszertani következményekkel jár az állam etnográfija, ezt követően pedig a termékenység politikájának rövid áttekintését nyújtjuk, s megvizsgáljuk a politikai demográfia és a népesedési kontroll közötti összefüggést.

I. AZ ÁLLAM ETNOGRÁFIÁJA

Az “államok” (és “nemzetek”) társadalmi reprodukcióval kapcsolatos érdekei gyakran ütköznek a nők és/vagy a családok biológiai vagy személyes reprodukcióval kapcsolatos szempontjaival. A modern államok és polgáraik egyaránt jogot formálnak a különféle reprodukcióval kapcsolatos problémák szabályozására, mint például a fogamzásgátlás, az abortusz és az örökbefogadás.⁴ Ezért a

³ Ugyanez a tanulmány azt is lehetővé tette, hogy megvizsgáljuk, miképpen épültek be a termékenységgel kapcsolatos kérdések a társadalmi és politikai érdekek szövédékeibe, mind az országos, mind a nemzetközi szinten.

⁴ Ez csak egy néhány a reprodukció kategóriájába tartozó kérdések közül. A szexuális viselkedésmódok (mint pl. a homoszexualitás) és az új szaporodási technológiákkal kapcsolatos nehéz kérdések (mint pl. a bérnyaság, a magzati szövet és a tulajdonjog kérdései) szintén a reprodukció politikájának palettáján helyezkednek el. A kérdés valamennyi vetületének kiterjedt irodalma van, amelynek áttekintése meghaladja a jelen cikk lehetőségeit.

reprodukció vagy termékenység kiváló terepet nyújt az állam és polgárai (vagy polgárjoggal nem rendelkező tagjai) közötti formális és informális viszonyok összetett rendszerének feltárásához.⁵ Miként intézményesülnek az állam rendelkezései a hivatalos diskurzusban, valamint a hivatali eljárásokban és gyakorlatban? Hogyan érvényesítik és tartatják be a gyakorlatban ezeket a rendelkezéseket? Hogyan befolyásolják az ilyen szabályozások az emberek mindennapi életét – más szóval hogyan éljük meg hétköznapjainkban az állami politika makrotársadalmi érdekeinek érvényesülését és az ezzel járó ideológiai kontrollt?

Amint a fenti kérdések is jelzik, a modern állam intervencionista természetű: a történelem során az intervenció az ellenállás legkülönfélébb formáit váltotta ki válaszként a legkülönfélébb megszorításokra. Az “ellenállás művésze” sokoldalú képesség, amely – nemegyszer túlélési mechanizmusok formájában – az elnyomás, a hierarchia és az egyenlőtlenség intézményesült vagy egyének között megmutatkozó viszonylataira nyújtott jellemző reakciókból áll össze.⁶ “Kijátszani a rendszert”, “szembeszállni a hatalommal”, “áтеjteni őket”, ezt vagy azt “megúszni” – közkeletű szófordulatok a világ különböző részein és a világtörténelem különböző korszakaiban. Az efféle cselekvések annyiban gazdagítják az emberek mindennapi életét, amennyiben megteremtik az illúziót, hogy az egyén valamelyes befolyással rendelkezik elnyomó környezete és mindennapi életrendje fölött.⁷ A termékenységgel kapcsolatos szabályozások közül az abortusz tilalma mindig is ellenállásba ütközött, s ennek következményei történetileg és az összehasonlító megközelítés szempontjából egyaránt következetesen állandóak maradtak a legeltérőbb politikai és vallási rendszerek körülményei között is.

Az állam etnográfija alatt az államnak a nyilvános szférában használt retorikai és intézményes gyakorlatát és annak a mindennapi életbe történő beépülését értem. Miképpen legitimálnak az állam objektívnak bemutatott érdekei, vagy miképpen fogadják el azokat a környezet eredendően adott, természetes

⁵ Másfajta államszerkezetekben más intézkedések szemléltethetik világosabban az állam és polgárai közötti viszonyt. Az Egyesült Államokban például az adófizetés etnográfija lehetne olyan lencse, amelyen keresztül tiszta és világos képet nyerhetnénk az állam és társadalom viszonyáról: minden állampolgár adóköteles és számosan közülük az ellenállás és elkerülés különféle formáin keresztül fejezik ki egyéniségüket.

⁶ A téma hatalmas irodalmából – amely a paraszti és ipari közösségekben használt lázadási ritusoktól a második gazdaságok hatásaiig terjed – hadd említsek két alapművet, melyek mindegyikének szerzője *James Scott* (1985, 1990).

⁷ Köszönettel tartozom *Professzor Jack Katz*nak e személyes nyereségre vonatkozó meglátásáért, amely oly elegánsan megragadja a társadalmi tevékenység (social agency) fogalmát. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy a demokratikus rendszerek több lehetőséget kínálnak az ellenállás kinyilvánítására, mint a totalitárius vagy totalizáló rendszerek. Erre a kérdésre még visszatérek.

jellemzőjeként? *Derek Sayer* antropológus felveti, hogy az államszerveződés és annak rutin szintű bejáratása szükségszerűen feltételezi az államok és polgáraik közötti kimondatlan cinkosságot vagy összejátszást, függetlenül attól, hogy az utóbbiak valójában mennyire hisznek valamely konkrét állam politikai legitimitásában.⁸ Mindaddig, amíg az emberek viszonylag ésszerű módon képesek folytatni hétköznapi életvitelüket, az állam is viszonylag zavartalanul működhet tovább. De vajon milyen ellenőrzési technikákat használ fel a hatalom a testpolitika és a közéleti kultúra alakítására és fegyelmezésére az állami érdekek érvényesülésének elősegítése céljából? Hogyan befolyásolja az állam polgárainak életét? És az emberek miként “használják föl helyi kulturális logikájukat és társadalmi viszonyaikat annak érdekében, hogy a látszólag távoli politikai és gazdasági erők befolyását beépítsék életükbe, hogy azt átértékeljék, vagy annak ellenálljanak?”⁹

Bár az államot általában tárgyiasult formában gondoljuk el, az állam valójában mindig emberek cselekedetei révén ölt alakot. Az eltárgyasítás – a retorika szintjén – az egyének helyett az államot teszi meg az emberi szubjektivitás és tevékenykedés színteréül.¹⁰ A volt szocialista államokban a közkeletű felfogás szerint az államot, a pártot és a titkosrendőrséget gyakorlatilag azonosították „a hatalommal”. E retorikai eszközök különböztettek meg “minket” – “tőlük”, s részben legitimálták az állammal való cinkos összejátszás és a kijátszást célzó kétszínűség aktusait. A kétszínűség és az összejátszás olyan mechanizmusok voltak, amelyek a társadalmi viszonyokat szervezték, és amelyek egy ideig a szocialista társadalom szervezete fennmaradását szolgálták, végső soron azonban annak összeomlását is magukkal hozták.

A kétszínűséget általában hazug viselkedésformának tekintik, melynek során valaki “egyazon dolgot illetően két eltérő módon beszél vagy viselkedik megtévesztés szándékával”, “kétkulacsos módon cselekszik”. A kétszínűség szándékolt, tudatos cselekvést feltételez, melynek során a társadalmi aktorok tudatában vannak szándékaiknak. Itt lép be az összejátszás – a kétszínűség gyakori kiegészítő párja társadalmi helyzetekben –, ennek alanya a meghatározás szerint “büntárs”, s a meghatározás magában foglalja az egyes meghatározott eredményekkel járó cselekedetek következményeiben való osztozást – ez

⁸ L. *Sayer* 1994: 367–77.

⁹ Ezen a ponton *Ginsberg* és *Rapp*-ot idézem (1995: 1), mivel ők már elmondták mindazt, amit én ezzel a kérdéssel kapcsolatban csak elismételni tudnék. A termékenységgel kapcsolatos intézkedések kapcsán rámutatnak arra, amit a totalitarizmus kritikája már hangsúlyozott: hogy „a meghatározás joga nem egyirányú”. A felülről kiinduló utasításokat ritkán sikerül egészen az eredeti szándéknak megfelelően végrehajtani.

¹⁰ A bürokratizáció hasonlóképpen rutinszerűvé és sematikusá silányította a társadalmi kapcsolatokat; az „arctalan hivatalnok” olyan kép, amely az „arctalan tömeg”-hez hasonlóan kiválóan megragadja az egyéniséggel rendelkező szubjektum és az eltárgyasult „bürokrata” közötti különbséget.

esetben a Ceausescu-rezsim elviselését – is.¹¹ Az összejátszás esetében a szándékosság kérdése árnyaltabban jelenik meg. A társadalmi aktorok félelem, közöny vagy elidegenedés hatása alatt aktívan vagy passzívan is segíthetnek és támogathatnak olyasmit, amiben valójában nem hisznek, vagy amivel nem értenek egyet.¹² Az összejátszás, s különösen annak egyes fokozatai, különleges jelenőséget nyernek egy egypártrendszerű társadalomban, amelyben a magánvélemény kifejezése nem megengedett.¹³

Ezzel együtt sem lehet könnyelműen kijelenteni, hogy az összejátszás, a konformitás és az ember cselekedeteinek jelentése között teljességgel naiv viszony állna fenn. Romániában a nyilvános szféra uralmának eszköze a hazugságok gyártásában való széleskörű együttműködés volt – Románia szocialista építményének hamis jelentések, koholt statisztikák, szándékos dezinformáció és hamis énképek voltak az építőkövei. A statisztikák kozmetikázása – amely az egész tanulmány során ismételten témánk lesz – hozzájárult az egyre fokozódó szocialista teljesítmények fikciójának továbbéltetéséhez. *Ceausescu* személyi kultuszát részben a lojalitás olyan nyilvános kifejezései táplálták, amelyekben mindenki híven eljátszotta a maga szerepét. Így tehát a kétszínűség és az összejátszás, mint kommunikációs magatartásformák megértése nélkül lehetetlen alaposan feltárnunk a rendszer mindennapi életének szerkezeti dinamikáját. Az állam retorikai, intézményes és fegyelmező stratégiák segítségével határozta meg a megengedhető határait, és még tolerálható korlátait.¹⁴ Ugyanakkor egy önmagát éltető szimbolikus rendszert is alkotott, melynek teljes mértékben alávetette a sajátjától eltérő érdekeket.

A születésszabályozás olyan kritikus kérdés volt, mely körül várható volt, hogy kirobbannak az állam és polgárai – különösen női polgárai – közötti érdekkülönbségek. A szocialista gazdaságok a munkaerő, a humántőke kínálatától függttek, így “a munkaerő utánpótlása” a politikai retorika szüntelenül és rögeszmésen ismételt szólama lett. Ezért tehát a reprodukció folytonosan átpolitizálódott, különösen Romániában. A politikai demográfia volt az a stratégia, amelynek segítségével az állam a “szocializmus építése” érdekében ellenőrizte a társadalmi és biológiai reprodukciót.

¹¹ Az idézett meghatározások a Random House Dictionary of the English Language 1967: 443 (kétszínűség, duplicity) és az Oxford English Dictionary, vol. 4. 1989: 616 (complicity, összejátszás) definíciói (illetve ezek magyar fordításai – a ford.).

¹² *Bourdieu* kiváló meglátással megjegyzi: „Minden szimbolikus természetű elnyomás feltételez az elnyomottak részéről egy bizonyos fokú összejátszást, amely nem külső korlátozásnak való behódolás, és nem is bizonyos értékekhez való szabad ragaszkodás.”

¹³ Ez általánosan alkalmazható minden – akár fasiszta, akár kommunista típusú – totalitárius rendszerre. Emlékezzünk rá, hogy Romániában a telefonon és postai úton folytatott kommunikáció egyaránt megfigyelés alatt állt.

¹⁴ A „megengedhető” határainak megvonása során gyakorolt önkény az ellenőrzés gyakorlásának fontos mechanizmusa volt.

II. A REPRODUKCIÓ POLITIKÁJA

Amint arra *Faye Ginsburg* és *Rayna Rapp* feminista antropológusok is emlékeztetnek, “a reprodukció képlékeny fogalom, melynek eszmetársításai között szerepel a szülés illetve vajúdás, a háztartás fenntartásához és a munkaerő biztosításához kapcsolódó marxi fogalmak, s az olyan ideológiák is, melyek a társadalmi rendszerek fennmaradását szolgálják.”¹⁵ Aligha meglepő, hogy a reprodukció kérdése valamilyen formában minden társadalomban politikai jelentőséggel bír, hiszen a reprodukció biztosítja az egyének és a közösségek folytonosságát. A reprodukció politikája szélesebb értelemben az egyéni, helyi, nemzeti és globális érdekek közötti azon összetett viszonyrendszerre utal, mely a reprodukcióval kapcsolatos gyakorlati viselkedést, közéleti szabályozást és hatalomgyakorlást befolyásolja. Más szóval a reprodukciós politika a politika és az életciklus kereszteződésére összpontosítja a figyelmét, jelentse ez akár az abortuszt, akár az új megtermékenyítési technológiákat, akár a nemzetközi családtervezési programokat, akár az eugenetikát, akár az anyagi jólét kérdését.¹⁶

A reprodukció alapvető kapcsolatban áll az identitással – akár a “nemzet” mint olyan “képzelt közösség” identitásával, amelyet az állam szolgál és oltalmaz, és amely fölött hatalmát gyakorolja¹⁷, akár a család és a nemzetség – legtöbb esetben apai ágon öröklődő – identitásával, önmaga és neve megőrzésének és átörökítésének védelmében. Amint már az előzőekben is említettük, a társadalmi és biológiai reprodukció biztosítja a társadalmi egységekbe – párokba, családokba, etnikai csoportokba és nemzetekbe – szerveződött emberek folytonosságát. De a folytonosság megszakadása is egy a lehetőségek közül, mégpedig olyan lehetőség, amelyet nemzeti illetve nacionalista célokra gyakorolta ki is használnak.¹⁸ A politikai “vállalkozók” a reprodukció elmaradását gyakorlatilag a család vagy a nemzetállam létét közvetlenül érintő fenyegetésként értékelik.

Az államok és kormányok beleszólása a reprodukcióval kapcsolatos kérdésekbe egyben elmosza a határokat a köz- és magánéleti jogok között. Általában a testet öltött határok megszégését legsúlyosabban – bár nem kizárólag – a nők

¹⁵ L. *Ginsburg* és *Rapp* 1991: 311. E két szerzőnek igen sokkal tartozom: a termékenység politikájára vonatkozó vizsgálatuk olyan fogalmi eszköztárat adott a kezembe, amelynek nagy használt vettem Romániában végzett kutatásaim során.

¹⁶ Ezt az osztályozást – amelyet *Kligman* 1992-ből emeltem át – nagyban befolyásolta *Ginsburg* és *Rapp* 1991-es munkája. L. még *Ginsburg* és *Rapp* 1995, amely a termékenység politikájának különféle, de a miénkhez kapcsolódó arculatait vizsgálja.

¹⁷ L. *Anderson* 1991.

¹⁸ Az abortusz tilalmát gyakran a nemzethalál megakadályozására hivatkozva vezetik be. L. pl. *Gal* 1994. A volt Jugoszláviában folytatott etnikai tisztogatások ugyanerre a logikára támaszkodtak.

szenvedik meg. Egy román asszony szomorúan találó szavaival élve: “Az állam először elveszi az emberektől az intimszférájukat, aztán nyilvánosan lemeztelemíti a testüket.” A legintimebb területet – a szexualitást – közszemlére teszik vagy – mások meglátása szerint – a közjóra hivatkozó voyeurizmus tárgyává alacsonyítják. A személyes politikaivá lényegül át, miután az állam immár nem metaforikusan, hanem gyakorlati szinten beavatkozik a test politikájába.

Ceausescu Romániája szélsőséges példája annak, amikor az állam testükben és életvitelükben erőszakosan zaklatja polgárait. Ugyanakkor “a reprodukív magatartásformák befolyásolására irányuló nyilvános kényszerítő intézkedések leglátványosabb kudarcát” is láthatjuk benne.¹⁹ Az abortusz tilalma még soha nem vezetett az abortusz gyakorlatának megszűnéséhez – sem az olyan elnyomó, totalizáló államokban, mint a ceausescui Románia vagy a sztálini Szovjetunió, sem azokban, melyeket a katolikus állam egyeduralma jellemez, mint például Brazília, Olaszország, Írország vagy Lengyelország. Az abortusz tilalma a nyilvános szférában láthatatlanná teszi az abortusz gyakorlatát, s kiszolgáltatja a nők életét az illegális abortusszal járó fizikai és pszichés kockázatoknak.²⁰

Romániában a szigorú születéspártoló népesedéspolitika a szocialista politikai gazdaságtan égisze alatt támogatta *Ceausescu* nacionalizmusát és megalomán fantáziáit.²¹ Emlékezhetünk rá, hogy a munkaerő utánpótlásának biztosítását létfontosságú feltételnek tekintették a szocializmus építéséhez. A társadalmi és gazdasági nehézségek kevésbé függnek a társadalmi osztályhelyzettől, nemzetiségtől vagy etnikai hovatartozástól, hanem nagyjából egyenletesen oszlottak meg a népesség nagy része között.²² Az 1980-as évek közepére a mindennapi életre szinte valamennyi tekintetben a mélyszegényedés vált jellemzővé. A nők életkörülményei különösen elkeserítőek voltak, mivel

¹⁹ L. David 1994: 346.

²⁰ Ezt *Petchesky* is megjegyzi 1990: 156. Az illegális abortusszal együttjáró kockázatokról l. *Miller* 1993.

²¹ A születéstámogató politika célja, hogy oly módon befolyásolja a viselkedést, hogy az magasabb születésszámokat eredményezzen, ezek tartalma és megvalósítása széles skálán változik. A Romániában alkalmazott születéstámogató politika kimondottan kényszerítő jellegű volt.

²² Paradox módon *Ceausescu* megalomániája részben aláásta önmaga nacionalizmusát. A népesedéspolitikai intézkedések lehetőséget kínáltak arra, hogy az „új szocialista embertípus” képviselőit megkülönböztesse etnikai és faji hovatartozás szerint, hogy ezáltal „tisztá” román állampolgárok létrehozását garantálja. Ugyanakkor nem utalnak rá adatok, hogy például magyar vagy roma nőknek abortuszt engedélyeztek volna. A születésszám emelése valamennyi romániai nő közös küldetése volt. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a magyar származású nők könnyebben juthattak fogamzásgátlóhoz a fekete piacon, a határokat átívelő családi kapcsolatok révén. Azok a vádak, amelyek szerint a népesedéspolitikai intézkedések a népesség egy bizonyos csoportja ellen irányultak, inkább ideológiai érdekeket tükröznek, mint az empirikus valóságot.

nekik viselniük kellett a hatalom vezényelte demográfiai politika terheinek oroszlánrészét is. Fontos itt hangsúlyoznunk a szegénység, az illegális abortusz és annak következményei közötti alapvető összefüggést. Minden esetben a szegény családok nőtagjai szenvedik meg az abortusz törvényen kívül helyezésének következményeit, faji hovatarozástól és geopolitikai kontextustól függetlenül. Ők azok, akiknek nem telik rá, hogy a beavatkozást egészségügyi végzettségű személy, esetleg szülésznő vagy bába végezze el, a külföldi utazás lehetősége pedig szóba sem jöhet. Így a szegénységben élő nőket különösen fenyegetik az abortusszal kapcsolatos szövödmények, s így nagyobb valószínűséggel válnak a gyermekágyi halandósági statisztikák szereplőivé. *Ceausescu* idején Romániában, ahol a szegénység alapállapottá vált, a gyermekágyi halandósági ráta (169,6 gyermekágyi halál 100 000 élveszületésre²³) 1989-ben magasabb volt minden más európai ország addig feljegyzett adatainál. Ennek elsődleges oka az illegális abortusz volt.

Ceausescu politikai indíttatású népesedéspolitikájának elemzése reményeink szerint lehetővé teszi, hogy részletesen feltárjuk az abortusz tilalmának tragikus következményeit, miközben a reprodukció politikájának más lehetséges aspektusaira is ráirányítja a figyelmet, így például arra, miként jelennek meg a nemzetközi érdekek, mégpedig sokszor – az eredeti szándéktól eltérően – alattomos és elítélendő formában. *Ceausescu* születéspártoló szabályozását nyugaton az 1970-es években pozitívan ítélték meg. A nyolcvanas évek végére ugyanazon politika már általános elítélést váltott ki. A *Ceausescu*-korszak utáni Romániában a más országokba irányuló örökbefogadás vált mélyen átpolitizált kérdéssé. Talán elegendő megemlíteni, hogy a posztkommunista átmenetbe való társadalmi átrétegződés egyéni, helyi, országos és nemzetközi szinteken is befolyásolta a Romániában folytatott reprodukzív gyakorlatot. A nők életének termékenységgel kapcsolatos kérdései ma már nem állnak a politikai indíttatású – a jövő munkaerejének kitermelését célzó – politikai demográfia uralma alatt. Ezzel szemben a piaci nyomás számos szegény családban élő, illetve egyedülálló nőt kitett annak a csábításnak, hogy külföldiek számára hozzanak világra gyermeket. Az átmeneti korszak egyenetlenségei így a nemzetközi örökbefogadási gyakorlat bonyolult viszonylatrendszerében jelennek meg.

Nyilvánvaló, hogy a biológiai és társadalmi reprodukció ritkán bizonyul olyan egyszerűnek, ahogyan azt a politikai vagy vallási ideálok megjeleníteni igyekeznek. Az életkörülmények hatására a véltnél bonyolultabbá válnak az áttételek az emberek szóbeli megnyilatkozásai, belső meggyőződése és konkrét cselekedetei között. Az egymással vetélkedő érdekek és nyomások összeegyeztetésének kényszere gyakran az összejátszás és a kétszínűség körébe tartozó többértű cselekedetekre készíti az embereket, amit sajnálatos módon megerősít

²³ David 1999: 206.

a Ceaucescu-rezsim politikai indíttatású népesedéspolitikájának jelen etnográfiaja.

III. NÉPESEDÉSPOLITIKA ÉS A NÉPESSÉGSZÁM SZABÁLYOZÁSA

„A gazdasági stabilitás jelen viszonyai között mindannyian közös örömmel ünnepeltük azt a gyermeket, akinek születésével hazánk lakossága átlépte a 23 milliós határt. Szabad nép vagyunk, saját sorsunk formálói. Nagyszerű országunk erős, fejlett gazdasággal rendelkezik, amely teljes mértékben részese a modernizáció folyamatának.”
(*Nicolae Ceausescu* 1988)²⁴

„Amikor a társadalmi hatalmat statisztikák révén gyakorolják, a tapasztalat immár nem a tudatosság élményét nyújtja, hanem kísérleti mozzanattá válik... annak próbájává, mennyire sikerült egy adott társadalmi célnak győzedelmeskedni.”
(*Talal Asad* 1994)

A hatvanas és hetvenes évek idején a népesedéspolitikáról folyó nemzetközi viták két eltérő, bár retorikailag összeegyeztethető geopolitikai perspektívát jelenítettek meg: az egyik a családtervezés támogatása és terjesztése volt (a népesedési robbanásként aposztrofált jelenség szabályozása érdekében), a másik pedig az az álláspont, mely az államok kezében hagyta a jogot, hogy meghatározzák a nemzeti céljainak leginkább megfelelő népesedéspolitikát. Az előbbi álláspontot főként a fejlett nyugati országok támogatták, az utóbbit a fejlődő országok, különösen a Harmadik Világ.²⁵ A fenti geopolitikai törésvonalak mentén megosztott viták jellemezték az 1974-ben Bukarestben tartott Népesedési Világkongresszust is. Ezen a konferencián hivatalosan is elismerték a nőknek a népesedéspolitikákban játszott kritikus szerepét.²⁶ Románia – a Világnépesedési Akciótervvel összhangban eljárva – ettől kezdve egyre inkább komolyan vette a nők szerepét: a nők és a családok váltak a szocialista fejlődés népesedési folyamatának hőseivé.

Demográfia egy populáció életciklusához kapcsolódó tényezők – így a termékenység, a halandóság, az élettartam, a morbiditás, a lakosság kor és nem szerinti szerkezete, (társadalmi és gazdasági) mobilitása és (belső valamint nemzetközi) migrációja tanulmányozását értjük. A politikai demográfia vala-

²⁴ Idézi *Serban* 1988: 1. Fontos, hogy az olvasó felmérje, hogy 1988 a románok nagy többsége számára a soha nem tapasztalt inség időszaka volt. Az ilyen típusú kijelentések cinizmusa határtalan.

²⁵ L. *Zlatescu* és *Copil* 1984: 6.

²⁶ *Pileta* és *Vickers* szerint (1994: 77) „bármilyen nehezen hihető, de igaz”, hogy a Népesedési Világkongresszus romániai előkészületei során eleinte semmilyen formában sem ismerték el „a nők szerepét a népesedési kérdésekben.”

mennyi demográfia tényezővel, valamint ezek egymáshoz való viszonyával foglalkozik.²⁷ A román szakértők különféle megfogalmazásai szerint a “politikai demográfia” jelentése “a társadalmi-gazdasági területen foganatosított intézkedések és cselekvések együttese, amelyek valamilyen módon a lakosságot az életkörülményeiben érintik”²⁸ vagy “a társadalmi-gazdasági fejlesztési tervek integrált aspektusa, amelyben a demográfiai változók a társadalmi-gazdasági változók általános rendszerébe épülnek be.”²⁹

A politikai demográfia legitímálta az állam beavatkozását polgárai “belügyeibe”: a születés, iskoláztatás, munkaerőként való megjelenés, házasság, szexualitás, reprodukció és halál aktusaiba. Az átfogó politikai demográfiai rendszer leginkább a demográfiai fejlődés gazdasági és társadalmi aspektusainak összehangolását célzó intézkedések koordinálásából állt. Ezeket az intézkedéseket mindenre kiterjedő jogi szabályozás támasztotta alá, amely hatékony végrehajtásukat célozta. *Ceausescu* elképzelései szerint a családtervezés “a család és a társadalom igényeinek megfelelő gyerekszám elérésének” feltétele volt – természetesen mindkét idézett főnévhez hozzáértendő a “szocialista” jelző.

A politikai demográfia és az emberek érdekei kibogozhatatlanul összefonódtak, s így az állam makroszintű politikája kölcsönhatásba került a lakosság mikroszintű gyakorlataival. A “lakosság” – amely hivatalos meghatározása szerint nem más, mint egyének aggregátuma³⁰ – az egyéneket egy kollektív absztrakcióvá gyúrta össze. Klasszifikációs címszóként “a lakosság” (*populatie*) rokon értelmű volt “a tömegekkel” (*maselor*), “az emberekkel” (*poporul*) és “a nemzettel” (*natie*). Fontos felismernünk, hogy az eltárgyasítás mindkét irányban hat. A tömegek (avagy a lakosság) arctalansága visszatükröződött “az állam” (*statul*), az “ők” (*ei*) és “a hatalom” (*puterea*) arctalanságában. A fenti szavak kollektív jelöltjét adó emberek dehumanizálása ismételtelen megjelent diszkurzív szinten, a hivatalos és a hétköznapi nyelvben is. Ezek a testetlenné vált beszédaktusok a kommunikáció mindennapi elemeivé váltak és hozzájárultak a színlelés, mint társadalmi gyakorlat racionalizálásához.

A paternalista szocialista állam szemében a lakosság igényeinek figyelembevétele jelentette – *Foucault* szavaival élve – “a kormányzás végső célját”.³¹ A kormányzat a (*foucault*-i értelemben vett) technikák egész sorát vetette be annak érdekében, hogy a lakosságot “meggyőzze” a paternalista állam nagylel-

²⁷ A demográfiai politika nyugaton megszokott jelentése nem tükrözi kellőképpen, hogy milyen mértékben használták ki itt a demográfiát ideológiai célokra. Ezért inkább a politikai demográfia kifejezést használom, mint a népesedéspolitikát.

²⁸ *Zlatescu és Copil* 1984: 20.

²⁹ *Trebici* 1975: 45.

³⁰ *L. Parvu* 1988: 22, *Trebici* 1975: 48.

³¹ *Foucault* 1991: 100.

küségéről. Ezek magukban foglalták a politikai demográfia véghezvitelére és a gyermekvállalással kapcsolatos viselkedésformák átalakítására létrehozott jogszabályok intézményesítését, teljes propaganda-apparátus kiépítését, többszintes ellenőrzési rendszer megteremtését, s a tudományos ismertetek és a humán tőke instrumentalizálását.³²

A marxista-leninista rezsimek a tudományos racionalitást szívesen használták arra, hogy modernizációs stratégiáikat legitimálják. A statisztika, a demográfia és az orvostudomány roppant jelentőséggel bírt a szocializmus élcsapata számára. A statisztikák, illetve tömeges gyűjtésük nélkülözhetetlen volt „a népesség” központi ellenőrzéséhez.³³ Elmondható, hogy a statisztikákat a „népesség” nevében, a haladásra való hivatkozással használták ki. Statisztikai úton határozták meg a születési és halálzási arányszámokat és az anyagi termelési rátákat. Amint a termelésre vonatkozó adatok is mutatják, a statisztika fetiszizálása a dezinformáció egyik elsődleges eszköze lett. A statisztikai adatok gyűjtése és elemzése tudományos folyamatból politikai gyakorlattá alakult át.³⁴ A társadalomtudományok általában ki voltak téve a politikai manipuláció és ellenőrzés hatásának. A rezsim elvárta, hogy a demográfia, a szociológia, a történettudomány, az etnográfia és a néprajz, ha különböző módokon is, de egyaránt az ő igényeinek kielégítésén fáradozzék. Minden tudományágtól elvárták, hogy az adatok elemzése a pártvonallal egybevágó értelmezéseket eredményezzen.

A pronatalista politika megvalósításában szerepet játszó egészségügyi szakértelmiségiek is hasonló helyzettel néztek szembe. A fizikai test jólétére az orvosok ügyeltek³⁵, így ők és munkatársaik voltak felelősek azért, hogy bizonyos politikai demográfiai célok ténylegesen megvalósuljanak. A hatalom birtokosai tudatában voltak annak a közvetítő szerepnek, amelyet a papok és –

³² Ez a tanulmány többek között feldolgozza *Foucault* merész új eredményeit a hatalom, a szexualitás, a diszkurzus és az intézmények megértésében. A foucault-i kulcsfogalmaknak és hatalmi módusoknak a volt kommunista államok esetére való alkalmazására könnyen hozzáférhető példa *Horváth és Szokolczai* írása (1992). Ők úgy írják le a technikát, mint „a dolgok közkeletű jelentéséhez közelálló ... eljárást” (27. old), a hatalom technikai pedig az egyén ellen irányulnak. L. még *Gordon* 1980, különösen a II. előadást (Lecture Two), 92–108. old.

³³ Amint *Foucault* megjegyzi, a statisztikákból kitűnik, hogy „a népesedésnek megvannak a maga szabályosságai, a maga halálzási rátája és betegségei...”, a statisztika láthatóvá teszi azt is, hogy a népesedés területének megvannak a maga belső, aggregált hatásai, olyan jelenségek, amelyeket nem lehet visszavezetni a családdal kapcsolatos tényekre, mint például a járványok, a populációra jellemző halálzási szintek, vagy a munka és a vagyon emelkedő spiráljai” (1991:99).

³⁴ L. *Trebici* 1988.

³⁵ Ahogyan az orvosok ápolták a fizikai testet, ugyanúgy a lélek ápolását a papok látták el. Románia nem volt egészében vallástalan állam. Hivatalosan a görögkeleti egyház képviselte a román nemzet lelki életét. A papoknak és orvosoknak a szexualitás és termékenység kérdéseinek irányításában játszott szerepével kapcsolatban l. *Donzelot* 1979: 171–88.

még nagyobb súllyal – az orvosok töltöttek be az emberek magánélete és életciklusa, valamint a szocialista állam “életciklusának” intézményesített érdekei között. A tudományos ismeretekkel felfegyverzett és a rászorulóknak reményt nyújtó orvosokat a politikai demográfia ideális gazdáinak és kiszolgálóinak tekintették. Elsősorban ők viselték a felelősséget az anya és gyermeke pre- és posztnatális egészségéért. Ugyanakkor tudott volt, hogy az orvoslásban részt vevők voltak leginkább kitéve a biztonságos ám illegális magzatelhajtásért járó anyagi ellenszolgáltatás csábításának. Az állam ezen a téren is a legkülönbözőbb törvényeket és ellenőrzési stratégiákat mozgósította, hogy megakadályozza a szocialista élet normáitól való elhajlást és biztosítsa, hogy a társadalom gyógyítói egyben engedelmes mintapolgárok maradjanak.

Az orvosok és más szakértelmiségiek azonban – legalábbis részben – sikeresen szabotálták a politikai demográfia előírásait. Ennek érdekében manipulálták a törvényeket, a statisztikai kategóriákat, az orvosi diagnózisokat és még magukat a betegeket is.³⁶ A statisztika jelenítette meg a szocialista haladás vívmányait, s az elnyomó hatalom szóhasználata is erre támaszkodott. A rejtett üzenet az volt, hogy “a számok nem hazudnak.” A számokat szolgáltató emberek azonban annál inkább – félelemből, önérdékből, s egy olyan rendszerrel való magasan szervezett összejátszásból, amely szerkezeténél fogva eltorzította az empirikus jelenségeket. Ennek eredményeképp a statisztikai adatok hírhedten megbízhatatlanok. Az népmozgalmi statisztikai adatokat két intézmény gyűjtötte és elemezte: a Központi Statisztikai Hivatal és az Egészségügyi Statisztikai Számítóközpont. Ez utóbbi szervezet elemezte a népesedéspolitikai statisztikákat az Egészségügyi Minisztérium számára, amelyhez szervezetenként kapcsolódott. Az Egészségügyi Minisztérium jelentéseit ezután megküldték a Központi Statisztikai Hivatalnak. Innentől kezdve az aktuális politikai éghajlat határozta meg, hogy az összejátszás, vagy a versengés került előtérbe. A Központi Statisztikai hivatal egyik munkatársa például megerősítette, hogy már 1982 óta tudott dolog volt, hogy az abortuszstatisztikákat “megdolgozták.” Az Egészségügyi Minisztérium jelentéseiben szereplő abortuszszám alacsonyabb volt, mint az az adat, amely a Statisztikai Hivatalba független csatornán érkezett. Ugyanakkor “hivatalosan az Egészségügyi Minisztérium feladata volt, hogy az abortuszokról jelentést tegyen, s mivel felismertük, hogy a ‘torzítás’ társadalmilag hasznot hajt a nőknek, az orvosoknak, sőt még a minisztériumi hivatalnokoknak is, ezért szemet hunytunk a dolog fölött. Az adatokat senki sem vonta kétségbe.”

A nyolcvanas évek végére a statisztika torzítása minden korábbinál erősebben “vérévé vált” a hivatalnoktársadalomnak. Az orvosok kénytelenek voltak részt venni a születési és halálozási számok meghamisításában. A havonkénti szinteket előre meghatározták, hogy teljesíteni tudják a demográfiai tervet. Az

³⁶ Ezt a kérdést részletesen *The Politics of Duplicity* c. könyvben vizsgálom.

Államtanács által kiadott 335/1983. sz. rendelet világosan kijelentette, hogy e célok megvalósításáért minden egészségügyi dolgozó felelős. Ellenkező esetben fizetésük bizonyos százalékát automatikusan letiltották. Így például ha nem érték el a születési arányszám vagy a csecsemőhalandóság mutatóinak meghatározott szintjét, ezért 15%-os letiltás járt, míg a betegségek terjedésének nem megfelelő visszaszorításáért 10%-os fizetéscsökkenést szabtak ki. Ez is azok közé a magatartás-módosító technikák közé tartozott, amelyekkel "korigálni" remélték az elhajlásokat és "ösztönözni" az állami normákhoz való alkalmazkodást.

Az ilyen anyagi szankciók elkerülése érdekében az orvosok osztályozásbeli és számbeli manipulációkhoz folyamodtak. Az, hogy egy orvos legálisnak vagy illegálisnak ismert el egy abortuszt, számos tényezőtől függött. A hivatalosan regisztrált abortuszok között olyanok is szerepeltek, amelyek a törvény értelmében voltak legálisak és olyanok is, amelyeket az orvosok tág értelmezésének köszönhetően váltak azzá, miután egyes nem legálisan megindított abortuszokat legálisnak nyilvánítottak (pl. olyan illegálisan kiváltott vetéléseket, amelyek nem vezettek komplikációhoz, és nem hagytak látható nyomot).

A törvényes terápiás abortuszra feljogosító igazolások száma, amelyek legális terápiás okokra hivatkoztak, meglehetősen alacsony volt és évről évre alig változott (l. 1. táblázat).

1. Az abortuszok indok szerinti csoportosítása, 1979–1988
Classification of abortions by reasons, 1979–1988

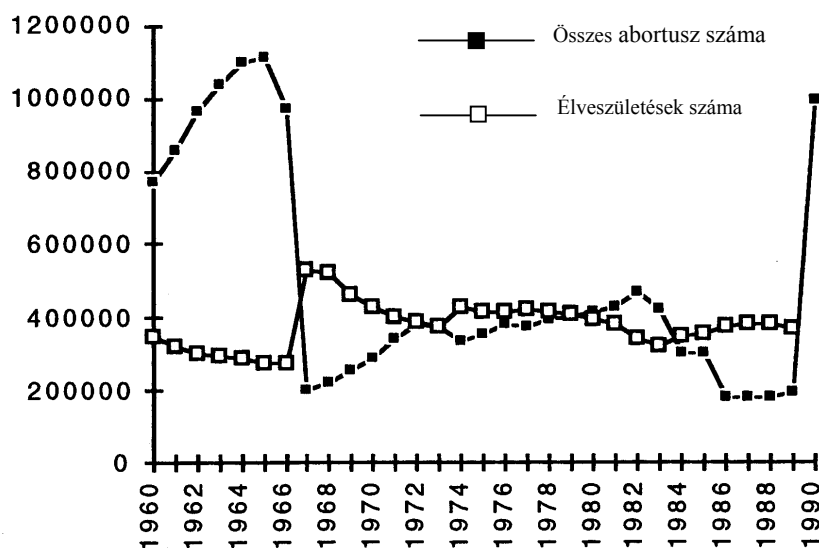
Év	(%)				
	Befejezetlen	Öt gyerek ^a	45 éves kor ^b	Orvosi indok	Összesem
1979	47,5	35,9	9,1	7,5	100,0
1980	47,5	36,1	8,6	7,8	100,0
1981	48,5	35,5	7,9	8,1	100,0
1982	49,9	34,8	7,2	8,2	100,0
1983	47,9	36,1	7,1	8,9	100,0
1984	41,3	41,4	7,7	9,6	100,0
1985	41,0	42,4	7,2	9,4	100,0
1986	68,6	14,1	0,9	16,4	100,0
1987	66,1	16,9	0,6	16,4	100,0
1988	60,1	22,8	0,5	16,6	100,0

Forrás: Egészségügyi Minisztérium: Aspecte Ale Interuperilor de Sarcina in R. S. Romania 1988.

^a1979 és 1985 között a nőnek négy megszületett és még a gondozásában álló gyermeke kellett hogy legyen.

^b1979 és 1985 között a korhatár 40 év volt.

1985-ig a negyvenéves vagy annál idősebb nők, akik négy vagy annál több gyermeket neveltek, a törvény értelmében kérhették az abortuszt. 1985-ben a korhatárt és a szükséges gyermekszámot is megemelték, ennek hatása látható az 1. sz. táblázatban: 1986-ban a befejezetlen abortuszok száma emelkedett, ami azt jelentette, hogy több asszony került kórházba illegális abortusz következményeképp, kevesebbnek nyílt módja legális abortuszhoz jutni koruk vagy gyermekeik száma alapján és több abortuszt tudtak be orvosi okoknak. A jogszabályi változásoktól függetlenül az abortuszok száma emelkedett, és sok közülük illegális volt, legalábbis kezdeti szakaszában (I. diagramm).

Forrás: Egészségügyi Minisztérium, Anuarul Statistic al Romaniei, 1990.

*I. Az abortuszok és az élveszülések száma
Number of abortions and live births*

Valahányszor a kórházi rendszer egészére kiterjedően megszigorították a politikai ellenőrzést, egy időre felfüggesztették vagy a körülményekhez igazították az abortusszal kapcsolatos tevékenységeket. Az ilyenkor érvényesülő fokozott ellenőrzés egy idő után azonban mindig enyhült, és mivel az elnyomás szorítása nem tarthatott örökké, így az abortuszokat is újból végrehajtották.³⁷

³⁷ Több nő, akikkel az évek során interjúkat készítettem, elmondta, hogy számos orvos inkább pusztulni hagyta a nőket, mint hogy posztabortív szövődeményekkel kezelje őket. Nem áll rendelkezésünkre olyan adat, amely ezt a magatartást a kórházi ellenőrzés szigorításával és más ellenőrző intézkedésekkel hozná kapcsolatba. A cinkosság és a félelem erejének hálóját ismerve rendkívül nehéz a bűnösséget elkülöníteni az önvédelemtől.

Köztudott volt, hogy az egészségügyi személyzetnek, a tisztviselőknek és a betegeknek egyaránt érdekében állt, hogy a lehető legalacsonyabb abortuszszámot jelentsék, azaz, hogy lefaragják ezt a számot.³⁸ E célból az abortuszstatisztikákat a legkülönbözőbb módokon manipulálták. Az orvosi és statisztikai szakemberek például olyan tág statisztikai kategóriákat alakítottak ki, amelyek lehetővé tették a tények elfedését és átjárást tettek lehetővé a legális és illegális kategóriák között. A U.S.A.I.D. nevű szervezet Romániába tett látogatását követően készült egyik jelentés érdekes statisztikákkal szolgál a “törvényesen megengedett terhességmegszakítások a megszakítás indoka szerint” témakörében, az 1983-87 közötti évekre vonatkozóan, amelyekből következtetéseket lehet levonni a politikailag motivált statisztikai torzításokra vonatkozóan (2. táblázat).³⁹

2. Legális terhességmegszakítások, 1983–1987
Legally Sanctioned Interruptions of Pregnancy, 1983–1987

Év	Spontán vetélések	Négynél több gyermek	Nemi erőszak
1983	199 867	151 846	54
1984	121 045	120 782	32
1985	20	128 372	127 601
1986	1	59	4 516
1987	118 390	30 388	29
Ötéves	499 323	431 447	132 232
Összesen	30,0%	29,4%	9,0%

Forrás: Trust Through Health, Romania Site Visit 1991, U.S.A.I.D. 32. old.

1985-ben például 127 601 legális abortusz okaként jelölték meg a nemi erőszakot. 1984-ben azonban csupán 32 abortusz esetében utaltak nemi erőszakra. Az 1985-ös szám kiválóan példázza, miként vált a statisztika a politikai szükségszerűségek termékévé. Történetesen 1985 volt az utolsó olyan év, ami-

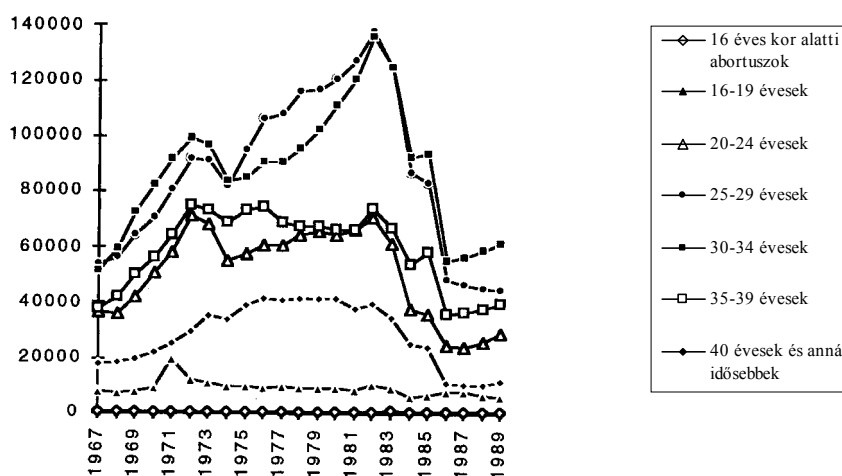
³⁸ Ezt a gyakorlatot a statisztikatermelés sok más területén is alkalmazták, ahol a statisztikát „a tervvel” összhangban manipulálták. A mezőgazdasági és ipari termelési számok és a születésszámok jelentésekor például a statisztikákat általában inflálták. Az összejátszás a rendszer egészét átfonta.

³⁹ U.S.A.I.D. Women’s Health, Family Planning and Institutionalized Children in Romania, Trust Through Health, Romania Site Visit, 1991, 32. old.

kor a “négy gyermek” elegendő ok volt arra, hogy legális abortuszt kérjen valaki, ennek köszönhető a magas szám.⁴⁰

A spontán vetélések szintén nagy statisztikai pontatlanságra adtak módot az orvosoknak. 1983-ban – abban az évben, amikor a születésszám az 1966 óta legalacsonyabb szintre csökkent – 199 867 spontán vetélést jegyeztek föl. 1985-ben – azután hogy a politikai indíttatású szabályozások betartatását az egészségügyi rendszer valamennyi szintjén újra megszigorították – csupán 20 ilyen esetet jegyeztek föl. Az uralkodó politikai éghajlat hatására az orvosok ekkoriban még a valós vetéléseket sem szívesen jelentették. 1986-ból csupán egyetlen ilyen vetélésről kapunk hírt. Az ellenőrzés fokozatos gyengülése nyomán, amikor már mindenkinek sikerült alkalmazkodnia a 770-es rendelet újabb változatához, visszaállt a spontán vetélések jelentésének gyakorlata. 1987-ben már 118 390 spontán vetélés szerepelt a nyilvántartásban.

A mesterségesen kiváltott vetélések korszpecifikus elemzése azt mutatja (II. diagramm), hogy az abortuszok száma a 25–34 éves nők között volt a legmagasabb (ugyancsak ebben a korcsoportban volt a legmagasabb az abortusszal kapcsolatos halálozások száma).

Forrás: Bukaresti Egészségügyi Minisztérium adatai.

II. Abortuszok száma korcsoport szerint, 1967–1989 Number of abortions by age group, 1967–1989

⁴⁰ Az ebben az oszlopban 1987-re vonatkozó, viszonylag magas abortusz-számra nem találtam magyarázatot. A táblázat fölöttébb problematikus, viszont jó példát kínál a statisztikai manipulációra.

A 770-es rendelet 1966-os kibocsátása nyomán a regisztrált abortuszok száma meredeken visszaesett: 973 447-ről 205 783-ra. Az abortusszal kapcsolatos rendelkezések megszigorítását 1973-ban, majd 1983 és '85 között is észrevehető csökkenés követte. Azonban – amint már említettük – ezek a visszaesések nem voltak olyan drámaiak, mint az első, s ez azt jelzi, hogy ekkorra a népesség megtanult a korábbinál gyorsabban alkalmazkodni az újabb és újabb korlátozások megjelenéséhez. Az abortuszok száma újra felkúszott, s a születéseké ismét csökkenésnek indult.

Az orvosokat nem csak a születési arányszám emelését célzó terv kivitelezéséért tartották politikailag felelősnek, hanem a csecsemőhalandósági arányszám csökkentése is rájuk hárult. Felelősségre vonták őket, amiért “elmulasztották a kötelező családlátogatásokat, melyek célja, hogy figyelemmel kísérje a gyermek fejlődését és felfigyeljen az őt fenyegető betegség első jeleire.”⁴¹ 1988-tól az élveszületések nyilvántartásba vételi határidejét kitölték, nemegyszer a gyermek életének 15. napjáig is. E késlekedés hivatalos indoka az volt, hogy így a rossz kommunikációs és közlekedési viszonyokkal rendelkező vidéki területekről is módjuk lesz az illetékeseknek időben jelenteni az élveszületéseket, a haláleseteket és minden egyéb eseményt (a csecsemőhalandósági arányszámok általában magasabbak voltak a vidéki területeken). Ugyanakkor többen is megjegyezték, hogy ez a kéthetes türelmi idő azt is lehetővé tette, hogy kiderüljön: az újszülött túléli-e élete első, kockázatos időszakát, és ennek megfelelően lehessen manipulálni a csecsemőhalandósági statisztikákat.⁴² Ha egy újszülött ezen időszak alatt meghalt, az orvos nemegyszer megpróbálta rábeszélni az anyát: engedje meg, hogy gyermekét halvaszületettként regisztrálják. Egy orvos ezt a következőképp indokolta: “Ha valaki nem szerepel élőként, akkor halottként [azaz csecsemőhalandósági statisztikát rontó adatként] sem kell szerepelnie.”

⁴¹ L. *Raport cu privire la cauzele care au determinat scaderea sporului natural al populatiei si masurile ce se impun a fi luate de Consiliul Sanitar Superior, Ministerul Sanatatii si Comisia Nationala de Demografie, invederea imbunatatirii indicatilor demografici*, 1984. március 6., 9. old. A jelentés az 1990 óta a hadsereg ellenőrzése alatt álló állami levéltárban található.

⁴² Az Egészségügyi Statisztikai Számítóhivaltól származó adatok szerint a csecsemőhalálások dinamikája nem bizonyítja, hogy a születések nyilvántartásba vételének késleltetése jelentősen módosítaná a csecsemőhalandósági statisztikákat, illetve ezek hivatalos megjelenését. Így pl. 1973-ban 3114 csecsemő halt meg a születését követő első hat napon az éves 14444 csecsemő-halálesetből. Ezen összes haláleset közül 9377 a csecsemő 28 napos és 11 hónapos kora között következett be. 1988-ban 9643 csecsemőhalálzás történt, ebből 1564 az első hat napon, 6724 pedig 28 napos és 11 hónapos kor között.

Nyugati híradások szerint a születéseket egy hónapig vagy néha hat hétig sem vették nyilvántartásba. Ezt a túlzó állítást nem támasztják alá bizonyítékok. A valóság azonban a sajtó szenzációhajhász nagyításai nélkül is épp elég rettenetes volt.

Számos anya azonban megtagadta, hogy együttműködjék az orvossal a fenti stratégiában. Sokan közülük ragaszkodtak a gyermekszülés alkalmával kiutalt, elhanyagolható összegű anyagi juttatáshoz. (Ez hibás megfontolás volt, mivel ahhoz, hogy ezt megkapják, a gyermeknek előbb az anya gondozottjának kellett minősülnie.) Itt csak az vezetett célra, ha az anyát meg lehetett győzni, hogy emberiességi cselekedetet hajt végre, ha beleegyezik, hogy gyermekét halvaszülettként vegyék nyilvántartásba. Ellenkező esetben az orvost vádagnak és politikai zaklatásnak teszi ki. Ha az anya nem egyezett bele, hogy gyermeke születési státuszát megváltoztassák, az orvost a csecsemőhalandósági terv nem teljesítéséért járó pénzbüntetés (letiltás) sújtotta.

Amint a statisztika e professzionális manipulációja és az egyéb bizonyítékok rövid áttekintéséből is kitűnik, az adatokat a politikai diktátumok teljesítése és szabotálása céljából egyaránt manipulálták. A statisztikákat az „új szocialista embertípus” közvetlen tükrének próbálták feltüntetni. Az ilyen statisztikai torzítások azonban nem sokáig leplezhették el a kemény empirikus tényeket. Az egészségügyi szakemberek gyakorta humanitárius akciónak is nyilvánítható erőfeszítései ellenére a csecsemők, a gyermekek és a nők továbbra is sokszor meghaltak, azon „ideális körülmények” ellenére, amelyeket a paternalista állam nyújtott nekik, miközben a szocializmus építésében játszott szerepüket méltatta.

IV. A KÉTSZÍNŰSÉG POLITIKÁJA A CEAUSESCUI ROMÁNIÁBAN

*Capful plecat sabia nu-l taie sable.
(Meghajtott fõre nem sújt le a kard.)*
román közmondás

Bár nem mindenki akarja elkendőzni az igazságot, aki hazudik, nem mindenki hazudik, aki elkendőzi az igazságot. Legtöbbször nem hazugsággal, hanem hallgatással kendőzzük el az igazságot.
(Szent Ágoston)⁴³

A ceausescui Romániában az állam közéleti dominanciája és a magánéleti jogok korlátozása révén az állam állandóan jelen volt az állampolgárok mindennapi életében.⁴⁴ Elmondható, hogy uralmának jelentős részében Ceausescu nem a nyílt terror eszközeivel kormányozott – ezekben az években a román titkosrendőrség messze nem hasonlított az el salvadori, guatemalai vagy hondu-

⁴³ Idézi Zagorin 1990: 24.

⁴⁴ Bourdieu ezt a reflexív folyamatot annak a „látás- és létmódnak” tulajdonítja, amelyhez a világ olyanként való elfogadása vezet „ahogyan az van”, mivel az emberek „elméje azoknak a kognitív struktúráknak megfelelően van felépítve, amelyek maguknak a világnak a szerkezetéből következnek.” L. Bourdieu és Wacquant 1992: 168.

rasi halálbrigádokhoz vagy a sztálini önkényuralom végrehajtóihoz. *Ceausescu* hajlott rá, hogy inkább a különféle szimbolikus erőszakcselekmények manipulatív eszközeivel – legfőképpen a félelemkeltés fegyverével – tartsa kordában “népét”.⁴⁵ Amikor a jelképes erőszak tétel elégtelennek bizonyult, gondosan adagolt fizikai erőszakkal kényszerítették engedelmességre az egyént. Azt azonban nem mondhatnánk, hogy ez utóbbi eszköz az államhatalom kedvelt nyomásgyakorlási eszköze lett volna. Valójában szükség sem volt rá – az állampolgárok annyira magukévá tették – *Bourndieu* szavaival élve – a “szocialista *habitus*”, a mindenki által természetesnek tekintett látás- és életmódot, hogy automatikusan a kontextusnak megfelelő módon cselekedtek. Átfogalmazva, amit már e cikk kezdetén is kijelentettünk: a kétszínűség alapvető kommunikációs magatartásformává vált, a lelkiismeretes hazudozás bevett gyakorlatnak számított. Mindkettő a “dedublare” egy fajtája volt, s eltérő mértékű részvételükkel ezek együtt fonták az összejátszás fonalát.

A *dedublare*, a *ketman*⁴⁶ román változata nyersfordításban kettéosztást, kettős vagy hasadt személyiséget jelent. A ceausescui Románia kontextusában általában az én jellegzetesen elváló megjelenési formáit értették rajta: a nyilvános ént, amely szóban és viselkedésben nyilvánosan deklarálja lojalitását, és a privát ént, amely esetleg az elme legrejtettebb zugába húzódott vissza, hogy ott megőrizze a független egyéni gondolkodás írmagját.⁴⁷ A *dedublare* így roppant hasznos leíró fogalom, analitikus értelemben azonban elfedi a kettős énből, illetve a “valós” és a “hamis” én közötti hasadásból fakadó pszichoszociális

⁴⁵ *Ibid.*, 167. Mások is hasonló megfogalmazásokat használva írtak az ilyen típusú erőszakról. *M. Simecka* pl. „civilizált erőszakról”, *M. Marody* pedig „burkolt elnyomásról” ír (*Simecka* 1982, *Marody* 1988: 113–32), mindkettőt idézi *Sampson* 1990). Léteznek ugyan érvelések, amelyek szerint a félelem és a rettegés kulturái közötti megkülönböztetés pusztán akadémikus finomság, azonban a nyilvános szférában önkényesen és ugyanakkor rendszeresen használt fizikai erőszak mégiscsak eltér a bizonyos specifikus körülmények között alkalmazott fizikai erőtől vagy az adminisztratív elnyomás révén gyakorolt hatékony irányítási stratégiától. *Ceausescu* például sokkal korlátozottabb formában használta a fizikai erőszakot, mint elődje *Gheorghiu-Dej*. *Ceausescu* idején a rettegés a nők nemi életében jelentkezett.

⁴⁶ A *ketman* fogalmát *Czeslaw Milosz* vezette be a *The Captive Mind* (1990: 54–81) c. munkájában. L. még *Sampson* 1994: 12. A disszimulációról mint az elnyomó struktúráktól való „menekvés” módozatáról l. *Zagorin* 1990.

⁴⁷ Tisztában vagyok vele, hogy amikor az én (self) fogalmát elkülönülő egységekre bontom, akkor annak szándékot tulajdonítok és eltárgyasított módon kezelem. A totalitárius rendszerek felismerik az egyéni gondolkodásban rejlő veszélyt és igyekeznek azt ellenőrzésük alá vonni, agymosás, erőteljes propaganda apparátus és más eszközök segítségével. A tárgy népszerű irodalma (l. *Orwell* 1984) szintén kiterjedt.

Scott hangsúlyozza az összejátszás performatív tényezőjét és ez a mi érvelésünk számára is jelentős. L. *Scott* 1990, különösen a nyilvános és a rejtett átiratokra vonatkozó részt.

problémát.⁴⁸ Ez a különbségtétel – amennyiben azt az elemzők vagy a társadalmi aktorok erősen hangsúlyozzák – lehetővé teszi az összejátszással és a cinkos magatartás különböző fokozataival kapcsolatos összetett kérdések megkerülését. Nyilvánvaló, hogy egyesek lelkesebben, mások kelletlenebbül “csókolták meg a kezét, amit nem haraphattak meg.” Ezért az az érv, amely szerint a *dedublare* pusztán a rendszer kitermelte túlélési mechanizmus, nem volt más mint egy olyan játék reflexív szabálya, melyben minden aktív résztvevő lemond az én mint legitím, felelős cselevő alany felfogásáról s helyette az énről mint mások önkényének kiszolgáltatott áldozatról gondolkodik (pl. a “sors” önkényének – ez egyben paradox egzisztenciális vigaszt is kínál)⁴⁹. Az rendszer manipulálta az embereket, de az emberek is manipulálták a rendszert. A mindennapos alakoskodásban valamilyen mértékben és valamilyen cselekedetek során mindenki részt vett, csakúgy mint a rendszer továbbéltetését vagy aláadását célzó különféle aktusokban. Amikor azonban a kétszínűség és az összejátszás az egész társadalmat átfogó viszonyrendszerek jellemzőjévé nőtte ki magát, akkor a rendszer törekennyé vált, és szerkezetében hordozta az összeomlás veszélyét.

Aligha meglepő, hogy a rendszer és alávetettjei egyaránt úgy tekintették a családot, mint a személyközi viszonyok átalakításának fontos színterét. A rendszer a mindennapi szükségletek fölött gyakorolt diktatúra révén – hogy Fehér, Heller és Márkus szavait parafrázáljuk – állampolgárait fenyegette, akik viszont kultúrájukban gyökerező módszerekkel és praktikákkal védekeztek. A nyilvános és a magánérdekek e szükségszerű összeütközése miatt tulajdonítha-

⁴⁸ A hasadt én kapcsán felvetődnek a hasadt tudat problémái. A hivatalos és magánélet közötti hasadást számos kelet-európai szerző felismeri. L. pl. *Hankiss* 1990: 97, 121. *Gábor* pedíg hosszan tárgyalja a szocialista gazdaságok „szkizofrén kettősségét”: „Second Economy and Socialism: The Hungarian Experience” in: Feige 1989: 339–60.

D. Winnicott leírja a pszichoanalízisben jelentkező hamis én (self) jelenségét, amely szintén érdekes adalékokat nyújthat a *dedublare* megértéséhez. Az én felfogásomban a hamis én készségesen alkalmazkodik a szükségletek kielégítésének performatív dimenziójához és a (a románok által referenciapontként megjelölt) rendszer infantilizáló hatásaihoz kapcsolódik. (Köszönettel tartozom *Jeff Pragernek*, amiért felhívta a figyelmemet *Winnicott* művének következő fejezetére: „Ego Distortion in Terms of True and False Self” in *Winnicott* 1965: 140–152.)

Romániában léteznek olyan ritualizált, szó- és gesztusbeli megnyilvánulások, amelyek kézcsók révén nyilvánítják ki a tiszteletet. Ennél problematikusabb formában jelenik meg a kézcsók *Behr* könyvében, amelynek címe: *Kiss the hand you cannot bite. The Rise and Fall of the Ceausescu* (a. m. Csókold meg a kezét, amit nem haraphatsz meg. A Ceausescu házaspár virágzása és bukása) (1991), amely az egyes gesztusokban nyilvánuló hatalmi viszonyokat tárgyalja: a haragot a csók váltja föl egy végletekig aláztos gesztus során.

⁴⁹ A *dedublare* egyfelől belsővé vált, azaz beépült az emberek személyiségébe. Ez azt sugallná, hogy az ilyen magatartás nem tudatos. Másfelől ugyanakkor a *dedublare*-t maguk a románok is fölismerték, mint különálló viselkedési mechanizmust. A két megközelítés együttes továbbéltetése többféle célt szolgált.

tunk oly nagy jelentőséget a reprodukcióval kapcsolatos intézkedéseknek és politikai irányvonalaknak. A hivatalos diskurzus, a nyilvános intézkedések és az ezekre adott reakciók elemzése az állam és a társadalom által gyakorolt konvergens és divergens stratégiákra irányítja a figyelmet. A statisztikának az e cikkben leírt manipulációja, amelyet a politikai demográfiai célok teljesítése érdekében folytattak, csupán egy példa ezekre. A test – és ehhez kapcsolódóan a testpolitika – fölötti ellenőrzésért folytatott harc, mint kontextus érthetővé teszi azokat a mechanizmusokat, amelyek a kétszínűséget és az összejátszást valamint az elkerülést és az ellenállást kitermelik. Ezért tehát végső soron a politikai demográfia, a hivatalos retorika és politika valamint a megélt népese-déspolitikai közötti mindennapos feszültségek elemzése tette lehetővé, hogy a fenti módon vázoljuk fel az állam etnográfiját.

IRODALOM

- Anderson, B.* (1983, 1992): *Imagined Communities*. London, Verso.
- Bourdieu, Pierre – L. Wacquant* (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University Press of Chicago.
- David, H.* (1994): Reproductive Rights and Reproductive Behavior: Clash or Convergence of Private Values and Public Policies? *American Psychologist* 49 (4).
- Asad, T.* (1994): Ethnographic Representation, Statistics, and Modern Power. *Social Research* 61(1): 55–88.
- Henry P. David*, ed., *From Abortion to Contraception: A Resource to Public Policies and Reproductive Behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present*. Westport, CN and London: Greenwood Press, 1999, 191–222.
- Donzelot, J.* (1979): *The Policing of Families*. New York, Pantheon Books.
- Foucault, Michel* (1991): Governmentality. In: G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds): *The Foucault Effect*. Chicago, University of Chicago Press.
- Gábor I.* (1989): Second Economy and Socialism: The Hungarian Experience. In E. Feige (ed): *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gal, S.* (1994): Gender in Post-Socialist Transition: the Abortion Debate in Hungary. *East European Politics and Societies* 8 (2).
- Ginsburg, F. – R. Rapp* (1995): *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction* Berkeley: University of California Press.
- Ginsburg, F. – R. Rapp* (1991): The Politics of Reproduction. *Annual Review of Anthropology* 20.
- Gordon, C.* (ed) (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-77 by Michel Foucault*. New York: Pantheon.
- Hankiss Elemér* (1992): *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press. Magyarul: Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Bp. Közgazd. és Jogi Kvk., 1989.

- Horváth, A. – Szokolczai Á (1992): The Dissolution of Communist Power: The Case of Hungary, London, Routledge.*
- Marody, M. (1988): Covert Repression in Polish Society. Social Research, 55.*
- Miller, P. (1993): The Worst of Times: Illegal Abortion – Survivors, Practitioners, Coroners, Cops and Children of Women Who Died. Talk about Its Horrors. New York: Harper Prentice-Hall.*
- Milosz, C. (1990): The Captive Mind. New York: Vintage Books. Magyarul: Milosz, Czesław A rabul ejtett értelem; [ford. Fejér Irén, Gimes Romána, Murányi Beatrix, Pálfalvi Lajos]. Bp. Európa, 1992.*
- Parvu, Vasile (1988): Dactorul demografic si crestrea economica. Revista Economica 17 (21).*
- Petchesky, R. (1990): Abortion and Woman's Choice: The State, Sexuality, and Reproductive Freedom. Boston: Northeastern University Press.*
- Pietila, H. – J. Vickers (1994): Making Women Matter: The Role of the United States, London: Zed Books.*
- Sampson, Steven (1990): Dedublarea, diversiunea si conspiratia. 22 April 4, 1994: 12.*
- Sayer, D. (1994): Everyday Forms of State Formation : Some Dissident Remarks on Hegemony. In: G. Joseph and D. Nugent (eds): Everyday Forms of State Formations: Revolution and the Negotiation of Rule in Modern Mexico. Durham, N. C.: Duke University Press.*
- Scott, James (1990): Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts. New Haven: Yale University Press.*
- Simečka, M. (1982): The Restoration of Order. Normalization in Czechoslovakia. London: Verso.*
- Trebici, Vladimir (1975): Mica enciclopedie de demografie. Bucharest: Editura Stiintifica si Enciclopedica.*
- Zagorin, P (1990): Ways of Lying: Dissimulation, Persecution and Conformity in Early Modern Europe. Cambridge, Mass. Harvard University Press.*
- Zlatescu, Victor Dan – I. M. Copil (eds) (1984): Population et législation: Modèles et programmes populationnels en Roumanie. Bucharest: U.N. and National Demographic Commission.*

Tárgyszavak:

Abortusz
Népesedéspolitika

POLITICAL DEMOGRAPHY: REPRODUCTION, ABORTION, AND SOCIAL CONTROL IN CEAUSESCU'S ROMANIA

ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT¹

TAHIN TAMÁS* – JEGES SÁRA** – LAMPEK KINGA***

Az egészségszociológiai szakirodalomban általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy pozitív kapcsolat van az iskolai végzettség és az egészségi állapot között. A magasabb iskolai végzettségű emberek egészségi állapota általában jobb, mint az alacsonyabb végzettségűeké. Ritkábban fordul elő körükben a betegség miatti átmeneti vagy tartós tevékenységkorlátozottság, alacsonyabb a morbiditásuk, a mortalitásuk és a megrokkánásuk aránya. Az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél gyakrabban fordulnak elő a fertőző betegségek, nagyobb köztük az idült betegségekben szenvedők aránya, körükben a fatális kimenetelű betegségek gyorsabban vezetnek halálhoz és rövidebb a várható átlagos élettartamuk. Egészségüket önmaguk is negatívabban értékelik, mint a magasabb iskolázottságúak (Feldman et al. 1989; Guralnik et al. 1993; Gutzwiller et al. 1989; Kaplan, Haan és Syme 1987; Liu et al. 1982; Syme és Berkman 1986; Winkleby et al. 1992). A longitudinális vizsgálatok azt mutatják, hogy az egészségi állapot és a társadalmi-gazdasági státusz (az iskolai végzettséggel és/vagy a jövedelemmel mérve) közötti pozitív kapcsolat döntően a társadalmi-gazdasági státusz egészségi állapotra gyakorolt hatásának tulajdonítható és nem megfordítva (Doornbos és Kromhout 1990; Fox, Goldblatt és Jones 1985; Wilkinson 1986).

Miért és hogyan hat az iskolai végzettség az egészségi állapotra? Melyek azok az egészséget pozitívan befolyásoló faktorok, szociális-gazdasági, pszichológiai és egyéni magatartásbeli előnyök, amelyek a magasabb iskolázottsággal járnak, és milyen negatív tényezők társulnak az alacsony iskolázottsághoz? Hogyan érvényesülnek e faktorok hatásai hazai viszonyaink között, demonstrálhatók-e a produktív életkorú lakosság eltérő iskolai végzettségű csoportjaiban, ha kiszűrjük az életkornak, a nemnek és a családi állapotnak az egészségre gyakorolt hatásait?

¹ A tanulmány az OTKA (T 013439), az AKP (96/2-577 1,3), az ETT (075/1996.), ETT (364/1996) és a Soros Alapítvány (611/22/1997-98) által támogatott kutatás alapján készült.

* Tahin Tamás, egyetemi docens, POTE Magatartástudományi Intézet, Orvosi Szociológiai Részleg.

** Jeges Sára, tudományos főmunkatárs, POTE Központi Kutató Laboratórium.

*** Lampek Kinga, egyetemi adjunktus, POTE Magatartástudományi Intézet, Orvosi Szociológiai Részleg.

E kérdések felvetése azért is fontos, mivel a kilencvenes évek közepéig az egészség-szociológiai kutatások a fő figyelmet az iskolai végzettség-egészségi állapot közötti kapcsolat rutinszerű kimutatására fordították. Még az igencsak bőséges amerikai szakirodalomban – *Leigh* (1983) tanulmánya kivételével – sem foglalkoztak az iskolai végzettség egészségi állapotra gyakorolt hatását közvetítő szociális oksági összefüggéssel. A hazai vizsgálatok is elsősorban arra adtak választ, hogy az egészségükben veszélyeztetett csoportok milyen társadalmi-demográfiai jellemzők segítségével határozhatók meg (*Józan* 1994; *Lehmann és Polonyi* 1998; *Makara* 1995; *Pikó* 1998). Megállapításaik szerint, az emberek egészségi állapotában jelentkező különbségek magyarázatában az iskolai végzettség kiemelt szerephez jut a foglalkozás és a jövedelmi-vagyoni helyzet mellett (*Jeges, Tahin és Csanaky* 1996; *Jeges, Tahin és Tóth* 1997; *Losonczy* 1989; *Pörcezi, Kóczán, Kállai és Vadas* 1986; *Susánszky, Szántó, Kopp és Szedmák* 1997; *Szalai és Antal* 1986; *Tahin* 1986; *Tahin, Jeges és Csanaky* 1993). Több kutatás felhívta a figyelmet arra, hogy az iskolázottság fokozza azt a képességet, hogy megbirkózzunk nehézségeinkkel, hatékonyabban, racionálisabban kezeljük problémáinkat (*Kopp és Skrabski* 1995; *Kopp, Skrabski, Lőke és Szedmák* 1996). Más vizsgálatok viszont az iskolázottság magasabb szintje és az egészséges, nem önkárosító magatartásformák és szokások között mutatnak ki szoros kapcsolatot (*Andorka* 1990, 1996; *Elekes és Liptay*, 1987; *Elekes és Paksi* 1996). Hazai viszonyaink között azonban az iskolai végzettség és az egészségi állapot közti kapcsolat sok tekintetben még tisztázatlan maradt, a mediátorokként szereplő faktorok csak részben ismertek, a köztük lévő összefüggések feltárása nem történt meg.

Az iskolai végzettséghez kapcsolódó szociális oksági modell kidolgozása és érvényességének első empirikus igazolása *Ross és Wu* (1995) nevéhez fűződik, akik az oki összetevőket három kategóriába sorolták: a munka és anyagi körülmények, a pszichoszociális erőforrások és az egészséges életstílus. A tanulmány első részében – *Ross és Wu* nyomán – e magyarázattípusok elméleti megfontolásait és empirikus igazolásait foglaljuk össze. A második részben egy 1988–89-ben végzett Baranya megyei egészség-szociológiai vizsgálat adatai alapján azt vesszük szemügyre, hogy az egyes faktorcsoportok külön-külön és együttesen milyen mértékben felelősek az iskolai végzettség és az egészségi állapot közötti összefüggésért, azaz hazai feltételek között teszteljük a modellt a rendszerváltozást közvetlenül megelőző években. (A volt szocialista országokból Csehországban kísérelték meg a modell érvényességét megvizsgálni (*Hraba, Lorenz, Pechačová és Liu* 1998).) Egyúttal szeretnénk bepillantást adni abba az iskolai végzettséghez kapcsolódó, általa gyakran döntően megszabott társadalmi egyenlőtlenség-rendszerbe, mely ezekben az években az embereket nemcsak a munka és anyagi körülmények, a pszichoszociális erőforrások és az életstílus szempontjából hoztak többszörösen előnyös vagy hátrányos helyzetbe, hanem éppen ezek közvetítésével egészségüket illetően is. Célunk az is,

hogy a nyolcvanas évek végén végzett keresztmetszeti kutatás adatainak elemzésével átfogó képet adjunk az akkori helyzetről és ezzel mintegy előkészítsük az 1997–98-ban lebonyolított követéses vizsgálat eredményeinek értelmezését², vagyis az elmúlt közel tíz év alatti változások jobb megértését, akár az egészségi állapotot, akár az azt befolyásoló faktorokat tekintjük.

ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS EGÉSZSÉG: ROSS ÉS WU OKSÁGI MODELLJE

1. A munka és az anyagi körülmények

Az iskolai végzettség alakítja a munkát és az anyagi körülményeket. A magasabb iskolázottságúakat kevésbé fenyegeti a munkanélküliség, az egészségi okok miatti nyugdíjazás (rokkantság), kevesebb köztük a munkaképes korú eltartott (nem foglalkoztatott), az egészséget kevésbé vagy egyáltalán nem veszélyeztető munkát végeznek; munkájuk inkább kielégíti őket, jobban megfelel várakozásaiknak, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeké. Jövedelmük kedvezőbben alakulhat és kevésbé küszködnek anyagi gondokkal. Ily módon a magasabb iskolai végzettségűek munkája és anyagi körülményei védő hatással lehetnek egészségükre.

a) *Foglalkoztatottság.* Az iskolai végzettség és a foglalkoztatottság kapcsolatát a fejlett országokban rendszeresen vizsgálják. Így pl. 1991-ben az USA-ban a 25–34 éves egyetemi/főiskolai végzettségűek 87%-a volt foglalkoztatott, szemben a középiskolát végzettek 77%-ával, és a 8 osztályt vagy kevesebbet végzettek 56%-ával. A felsőfokú képzettségűek között a munkanélküliek aránya 3% volt, egyötöde a középiskolai végzettségűek közötti arálynak (U.S. Department of Education 1992). Az iskolázottság hiánya korlátozza az elhelyezkedést, az alacsony iskolai végzettségűek végzik a rosszul fizetett munkákat, és gazdasági visszaesés idején őket fenyegeti leginkább az elbocsátás veszélye (Elder és Liker 1982).

A foglalkoztatottság előnyös hatása az egészségre, míg a munkanélküliség összefügg a betegséggel (Linn, Sandifer és Stein 1985; Pearlin, Lieberman, Menaghan és Mullan 1981). A férfiaknál régóta ismert, és az újabb vizsgálatok a nők körében is igazolták, hogy a foglalkoztatottak számolnak be a legjobb fizikai egészségről; a háztartásbeli nők már rosszabb, a munkanélküli nők pedig a legrosszabb egészségi állapotról tudósítanak (Bird és Fremont 1991; Jennings, Mazaik és McKinlay 1984; Verbrugge 1983). Számos vizsgálat igazolta, hogy az egészség és a foglalkoztatottság közötti pozitív kapcsolat nem

² A panel-vizsgálat eredményeit egy újabb tanulmány keretében a közeljövőben tesszük közzé a folyóirat hasábjain.

tulajdonítható csupán annak a szelekciónak, hogy az egészségesebb emberek eleve kedvezőbb helyzetben vannak a munkaerőpiacon (*Kessler, House és Turner 1987; Moser, Fox és Jones 1986; Passanante és Nathanson 1985; Ross és Mirowsky 1995*).

b) *A jövedelem és az anyagi gondok.* Az iskolai végzettség befolyásolja a foglalkoztatottságot, a jövedelmet és ezáltal az anyagi helyzetet. Az alacsony iskolázottság alacsony jövedelemmel, anyagi gondokkal jár. Sőt még az azonos jövedelműek körében is a kevésbé iskolázottak küszködnek inkább anyagi nehézségekkel (*Ross és Huber 1985*). A magasabb iskolázottság olyan készségekkel és ismeretekkel ruházza fel az embereket, melyek elősegítik a stresszel való megküzdést, beleértve az alacsony jövedelemből eredőt is.

Az anyagi gondok rontják az egészséget. Amikor az élet folytonos küzdelem a mindennapiért, amikor az ember soha nem lehet biztos abban, hogy lesz-e elég pénz az élelemre, ruhára, lakásrezsire, akkor gyakran fáradtnak, depressziósnak és reményvesztettnek érzi magát. Ez csökkenti az ellenálló képességet és növeli a megbetegedésre való fogékonyságot (*Pearlin et al. 1981; Syme és Berkman 1986; Kopp és Skrabski 1995; Kopp, Skrabski, Lőke és Szedmák 1996*).

2. A pszichoszociális erőforrások

Az iskolázottság alakítja az olyan fontos pszichoszociális erőforrásokat, mint az életirányítási képességet (a személyes kontrollt az élet eseményei felett), és a szociális támogatást. Ezek védő hatásúak lehetnek az egészségre.

a) *A kontroll tudata.* Az a tudat, hogy az ember ellenőrizni képes saját életét, fontos láncszem lehet az iskolai végzettség és az egészség közötti kapcsolatban. Az észlelt hatalomnélküliség és kontroll-hiány abban a hitben jut kifejezésre, hogy az egyén tevékenységei nem befolyásolják az őt érő hatásokat vagy saját helyzetét – ezeket inkább olyan rajta kívül munkálkodó erők befolyásolják, mint a hatalommal rendelkezők, a szerencse, a sors vagy a véletlen. Ezzel szemben a személyes kontroll tudata azt a megtanult várakozást jelenti, hogy az embert érő hatások az egyén saját választásaitól és tevékenységeitől is függnek, vagyis az ember képes uralni, ellenőrizni, irányítani és hatékonyan megváltoztatni környezetét.

Az iskolai oktatás elősegíti azon képességek kialakulását, melyek sokféle módon megnövelik a kontroll-tudatot, az életirányítási képességet és a személyes autonómiát. Ilyen képességek: a kommunikációs készségek és szokások, az elemzési jártasságok. Mivel az oktatás fejleszti az információk összegyűjtési és értelmezési, valamint a probléma-megoldási képességet különböző szinteken, ezért megnöveli az egyén potenciálját az élet eseményei és lehetőségei feletti kontrollra. Továbbá, ahogy az egyén előrejut az iskolázottságban, úgy mind

nehezebb, bonyolultabb és aprólékosabb problémákat old meg; ez a folyamat fejleszti jártasságát és önbizalmát. Az oktatás beleneveli az emberekbe azt a szokást, hogy a problémákkal figyelmesen, gondolkodva, kitartóan és cselekedve foglalkozzanak. Ezzel szemben az alacsony iskolai végzettségűek, a korlátozott munkalehetőségűek és a szűkös anyagi körülmények között élők, ezeket a nehézségeket úgy élik meg, mint amik úgyszólván „be vannak építve” sorsukba (Ross és Wu 1995).

A személyes kontroll tudata javítja az egészséget, kivált a megfelelő életmód révén. A magasabb kontrollszintű emberek többet tudnak az egészségről és tudatosabban is cselekszenek megőrzésében, valószínűbben végeznek preventív tevékenységeket (pl. a dohányzás abbahagyása, az alkoholfogyasztás mérséklése) és ennek eredményeképpen egészségük önértékelése kedvezőbb, kevesebb betegségről számolnak be, mint az alacsony kontroll-tudattal rendelkezők (Seeman és Seeman 1983; Seeman, Seeman és Budros 1988). Másodsor, a személyes kontroll hiánya fiziológiai mechanizmusok útján is befolyásolja az egészséget, mivel a kontrollnélküliség megtapasztalása és a következményes demoralizáció összefügg az immunrendszer szuppressziójával (Rodin és Timko 1992; Rowe és Kahn 1987).

b) *A szociális támogatás.* A szociális támogatás annak érzése, hogy törődnek velünk és szeretnek bennünket, becsülnek és értékelnek, valamint, hogy részesei vagyunk egy olyan kommunikációs és kölcsönös kötelezettségi hálózatnak, amelyben számíthatunk másokra. A magasabb iskolai végzettségűek körében a szociális támogatás kedvezőbben alakul, mint a kevésbé iskolázottaknál (Ross és Mirowsky 1989). Például a munkanélküliség és az anyagi szűkösség (a csekély műveltséggel összefüggésben) csökkenti annak érzését, hogy a házastárs magatartása támogató jellegű, és növeli a családi vitákat (Atkinson, Liem és Liem 1986). Így tehát, éppen azok az emberek, akik leginkább rászorulnának a szociális támogatásra, hogy megbirkózzanak hátrányos helyzetükkel, a legkevésbé kapják meg azt.

A szociális támogatás javítja az egészséget és csökkenti a mortalitást (House, Landin és Umberson, 1988). A kevés szociális kapcsolattal bíró férfiak korszpecifikus halandósága 2,3-szor, a nőké 2,8-szor nagyobb a sok társadalmi támogatásban részesülő társaiknál (Berkman és Breslow 1983). A szociális támogatás az egészséget a pszichológiai és viselkedési mechanizmusok útján javítja. Csökkenti a depressziót, a szorongást és más lelki zavarokat (Kessler és McLeod 1985; LaRocco, House és French 1980). Az idő múlásával a tartós pszichológiai problémák rontják a testi egészséget is (Aneshensel, Frerichs és Huba, 1984). Egy tizenöt hónapos követéses vizsgálat szerint a súlyosan depressziósok négyszer nagyobb valószínűséggel halnak meg, mint mások, egyébként azonos egészségi állapot és fizikai funkcionálás mellett (Bruce és Leaf 1989). A szociális támogatás növelheti az egészséget védő tevékenységeket. Például a házastárs rosszállása elősegítheti a dohányzás abbahagyását, az

ivás mérséklését (Umberson 1987). A magasabb iskolázottságúak pszichoszociális erőforrásai magukba foglalhatják a kulturális tőkét és az intellektuális rugalmasságot (Bourdieu 1978; DiMaggio 1982; DiMaggio és Mohr 1985; Kohn és Slomczynski 1990; Parelius és Parelius 1987). Ezek csökkenthetik az egészséget veszélyeztető tényezőknek való kitettséget és/vagy növelhetik a velük való megbirkózási kapacitást (Adler et al. 1994).

3. Az egészséges életstílus

Az alacsony iskolai végzettségűekhez viszonyítva a magasabb iskolázottságúak gyakrabban befolyásolják tudatosan egészségüket testedzésel, mérsékelt alkoholfogyasztással vagy a dohányzástól való tartózkodással.

a) *A dohányzás.* A magasabb iskolai végzettségűek körében kevesebben dohányoznak, mivel valószínűleg nem is szoktak rá, vagy ha igen, abbahagyták (Helmert, Herman, Joeckel, Greiser és Madans 1989; Jacobsen és Thele 1988; Liu et al. 1982; Matthews, Kelsey, Meilahn, Kuller és Wing 1989; Millar és Wigle 1986; Shea et al. 1991; Wagenknecht et al. 1990; Winkleby et al. 1992). A dohányzásról közismert, hogy negatív hatása van az egészségre, sőt egyes szerzők szerint az összes szokásszerűen végzett tevékenység közül a dohányzás jár a legtöbb negatív következménnyel (Rogers és Powell-Griner 1991). A dohányzás növeli az ischaemiás szívbetegség, az agyvérzés, az érlemeszesedés, az aneurizmák, a tüdő és más rákok, az idült tüdőbetegségek, a májbetegség kockázatát, amelyek a halálozások kétharmadát okozzák. A dohányzás összefügg az egészségi állapot negatív önértékelésével is (Abott, Yin, Reed és Yano 1986; NCHS 1992; Segovia, Bartlett és Edwards 1989; Surgeon General 1982; U.S. Preventive Services Task Force 1989).

b) *A testedzés.* A magasabb iskolázottság pozitívan függ össze a szabadidős fizikai aktivitással, s ez kedvező hatású az egészségre (Berkman és Breslow 1983). Az inaktivitáshoz viszonyítva, bármely fizikai aktivitás csökkenti a mortalitást (Ford et al. 1991; Helmert et al. 1989; Jacobsen és Thelle 1988; Leigh 1983; Shea et al. 1991). A testedzés mérsékli a szív és érrendszeri betegségek kockázatát, a gerincfájdalmat, a csontritkulást, az érlemeszesedést, a vastagbél-daganat, a magasvérnyomás, az elhízás, a visszértágulat, a felnőttkori cukorbetegség előfordulását, és javítja az egészségről alkotott szubjektív értékelést (Berlin és Colditz 1990; Caspersen, Bloemberg, Saris, Merritt és Kromhout 1992; Duncan, Gordon és Scott 1991; Leon, Connett, Jacobs és Rauramaa 1987; Magnus, Matroos és Strackee 1979; Paffenbarger et al. 1993; Sandvik et al. 1993; Segovia et al. 1989; U.S. Preventive Services Task Force 1989).

c) *Az alkoholfogyasztás.* A magasabb iskolázottságúak ritkábban és mértéketesebben fogyasztanak szeszes italt, mint az alacsony iskolai végzettségűek. Az utóbbiak között valószínűbb az alkoholizmus, de az absztinencia is gyako-

ribb (Darrow, Russell, Copper, Mudar és Frone 1992; Midanik, Klatsky és Armstrong 1990; Romelsjo és Diderichsen 1989). A túlzott alkoholfogyasztás időlegesen csökkenti a szegénység vagy az iskolázatlanoknak „jutó” veszélyes munkák okozta stresszeket (Shore és Pieri 1992). A dohányzással és az ülő életstílussal összevetve, az alkoholfogyasztás a tizenöt vezető halálok közül csak 4-ben – autóbalesetek, májzsugor, öngyilkosság és gyilkosság – játszik szerepet. Továbbá, a kutatások U-alakú kapcsolatot tártak fel az alkoholfogyasztás és az egészségi állapot között. A nagyivóknak és az absztinenseknek egyaránt nagyobb a mortalitása és morbiditása, szemben a mérsékelt ivókkal (Berkman és Breslow 1983; Guralnik és Kaplan 1989; Midanik et al. 1990). A mérsékelt ivás, az absztinenciával összehasonlítva, csökkenti az ischaemiás szívbetegség, az agyvérzés és a magasvérnyomás kockázatát, míg a mértéktelen szeszfogyasztás növeli e betegségek rizikóját (Gaziano et al. 1993; Gill, Zezulka, Shipley, Gill és Beevers 1986; Stampfer, Colditz, Willet, Speizer és Hennekens 1988).

d) *Az egészségi állapot ellenőrzötése.* A magasabb iskolai végzettségűek gyakrabban veszik igénybe preventív céllal az egészségügyi ellátást, mint az alacsony iskolázottságúak (Coburn és Pope 1974). Az előbbieket szociális hálózata is támogatja az egészségmegőrző magatartást. Kevés vizsgálat irányult azonban a preventív szolgáltatások tényleges hasznának feltárására, és azok sem mutatták ki az évente végzett ellenőrzötés és a jobb egészség közötti kapcsolatot (Canadian Task Force on the Periodic Health Examination 1979, 1988; U.S. Preventive Services Task Force 1989). Mindazonáltal lehetséges, hogy az iskolai végzettség egészségvédő hatása mutatkozik a preventív szolgáltatások igénybevételének növekedésében.

A KUTATÁS TERÜLETE, MÓDSZEREI ÉS VÁLTOZÓI

Adatforrások

Az iskolai végzettség és az egészségi állapot összefüggésére irányuló elemzés adatai a 20–59 éves, Baranya megyei állandó lakosság körében, többlépcsős kiválasztással nyert véletlen mintákon 1988–1989-ben végzett felmérésből származnak (Tahin, Jeges és Csanaky 1993). A célcsoportok a következők voltak: a produktív életkorú pécsi, siklósi és mohácsi, valamint az utóbbi városok egészségügyi vonzáskörzetébe tartozó orvosi székhelyközségi és társközségi lakosok. A minták ebben a sorrendben humánökológiai ismérvek alapján egyfajta települési lejtőt jelentenek. Ezen ismérvek hatásai az egészség dimenziójában is megmutatkozhatnak. Köztudomású, hogy Baranya megyében jelentősek az eltérések a mohácsi és a siklósi térség között. Ezek nem annyira a székhelyközségek, mint inkább az azokhoz tartozó társközségek között jelent-

keznek. A siklói terület társközségei jórészt az Ormánság legelmaradottabb, kis lélekszámú, kevert etnikumú (magyar, cigány) falvaiból tevődnek össze. Ezzel szemben a mohácsi régió társközségei tradicionálisan magasabb fejlettségi szintet képviselnek. Itt is jellemző a kevert etnikai összetétel, de ez magyar és német lakosságot jelent. A székhelyközségek viszonylatában mindkét régióban inkább prosperitási tendencia volt a jellemző, ám míg ez a mohácsi térségben a megmaradt német származási etnikum húzóerejének tudható be, addig a siklói régióban a vállalkozó kedvű és ezt a mentalitást többé-kevésbé sikeresen érvényesítő magyar népességszámotnak köszönhető. A két kisváros szintén kevert etnikumú. Siklóra inkább a magyar és a német, Mohácsra a magyar, a német és a délszláv kultúrák a jellemzők. Pécs, mint középnagyaságú város, minden szempontból a legheterogénebb. Itt jelentős már a szegregáció. Az egyes városrészek jól elkülöníthetők az elit lakta területektől a többszörösen hátrányos helyzetűek lakta városrészekig húzódó skálán.

A kutatás fő módszere a kérdőíves interjú volt. A válaszadókkal való többszöri találkozással teljesített interjúk száma 3408 volt. Az elemzés az 1. táblázaton bemutatott csoportokra irányul (1. táblázat).

1. A vizsgált minták kormegoszlása településtípusonként és nemek szerint (Baranya megyei vizsgálat 1988/89)
Age structure of the samples examined by the types of settlements and by sexes (Survey of County Baranya of 1988/89)

Lakóhely	Nem	Életkor				Összesen	
		20–29	30–39	40–49	50–59	%	N
		éves					
Pécs	Férfi	29,1	26,8	25,8	18,3	100,0	810
	Nő	28,9	28,2	23,8	19,1	100,0	871
	Együtt	29,0	27,5	24,8	18,7	100,0	1681
Vidéki városok (Mohács+Siklós)	Férfi	28,9	25,6	24,6	20,9	100,0	301
	Nő	24,5	35,1	20,9	19,5	100,0	339
	Együtt	26,6	30,6	22,6	20,2	100,0	640
Székhelyközségek együtt	Férfi	25,0	25,7	22,3	27,0	100,0	300
	Nő	26,2	25,3	25,9	22,6	100,0	305
	Együtt	25,6	25,5	24,1	24,8	100,0	605
Társközségek együtt	Férfi	29,0	28,6	22,7	19,7	100,0	238
	Nő	26,7	25,0	21,7	26,6	100,0	244
	Együtt	27,8	26,8	22,2	23,2	100,0	482
Mindösszesen	Férfi	28,3	26,6	24,5	20,6	100,0	1649
	Nő	27,3	28,6	23,3	20,8	100,0	1759
	Együtt	27,8	27,6	23,9	20,7	100,0	3408

A függő és a független változók

A Baranya megyei vizsgálat adataiból kialakított számos egészségi állapot mutató közül itt csak az egészségi állapot önértékelését mutatjuk be. Ugyancsak korlátozott számban szerepeltetjük a független változók csoportjait is. Egyéb-ként ezekről részletesen beszámoltunk a Demográfiaiban közölt tanulmányunkban (Tahin, Jeges és Csanaky 1993).

Az egészségi állapot mérése. Az egészségi állapot önértékelését egy direkt kérdéssel vizsgáltuk: Ön szerint általában egészsége kiváló, jó, megfelelő vagy rossz? A válaszkódok: kiváló = 1; jó = 2; megfelelő = 3; rossz = 4.³

Az iskolai végzettség és a demográfiai-társadalmi jellemzők mérése. Az iskolai végzettséget a befejezett iskolai osztályok számával mértük, így a kódok 0–18-ig terjedtek. Ebből alakítottuk ki az iskolai végzettség három kategóriáját: alacsony (8 osztály vagy kevesebb) = 1; közepes (9–11 osztály) = 2; magas (érettségi vagy több) = 3. A nem kódjai férfi = 0; nő = 1. Az életkort a betöltött életévek számával mértük. A családi állapotot dummy változóvá alakítottuk, melynek kódjai: házas, élettárssal él = 1; egyedül él (nőtlen, hajadon), elvált, özvegy, külön él = 0.

A munka és az anyagi körülmények mérése. A foglalkoztatottsági státuszt három kategorikus változóval mértük: jelenleg foglalkoztatott = 1; nem foglalkoztatott (munkanélküli, nyugdíjas, eltartott) = 2; egészségi ok miatt nem tud dolgozni (rokkant) = 3. A háztartás átlagos havi jövedelmének mérésére 8 kategóriát alakítottunk ki, melyek 4 ezer Ft vagy kevesebbtől = 1; 3 ezer Ft-tal

³ Az egészségi állapot önértékelése az egyik leggyakrabban használt mérési módszer az egészségpszichológiai vizsgálatokban. Szinte nincs olyan kutatás, melyben ne szerepelne a kérdés: „Hogyan jellemezné egészségi állapotát általában? Mondhatja-e, hogy egészségi állapota általában kitünő, jó, megfelelő vagy rossz?” Az egészségi státusz ilyen mérésének két fő oka van: a mérést nem szűkíti le az egészség valamely specifikus dimenziójára, átfogó képet ad az egészségi állapotról, ahogy azt az emberek észlelik – s ki lenne illetékesebb az efféle értékelésre, mint éppen a megkérdezett személy –, másfelől összegzetten méri azokat az ismereteket is, melyekkel az emberek saját egészségükről rendelkeznek (Ware 1986).

Az egészségi állapot önértékelését gyakran kritizálják szubjektivitása és megbízhatatlansága miatt. Am éppen szubjektivitása jelenti az előnyét, mivel az egészség más mérési módokkal nem befogható személyes értékelését tükrözi. Kétségtelen az is, hogy az általános egészségnek ez a mutatója megbízható és reprodukálható, szorosan korrelál az „objektívebb” mutatókkal, mint például az orvosi értékelésekkel (Maddox és Douglas 1973; Mossey és Shapiro 1982). Valójában az egészség általános mutatója, az önértékelés éppoly valid lehet, mint az orvosok végezte értékelés. Ki kell emelnünk azt a kutatási eredményt is, hogy az egészségi állapot önértékelése a mortalitás erősebb prediktora, mint az orvosi értékelés; csak az életkor mutatkozik nála erősebbnek. Az egészség önértékelésének prediktív ereje még akkor is jelentős marad, ha az egészségi státusz más mutatóival kontrolláljuk (Idler, Kasl és Lemke 1990; Idler és Kasl 1991; Idler és Benyamini 1997).

növekedve huszonkétezer Ft vagy ennél magasabb jövedelmi kategóriáig = 8, terjedtek. Az *anyagi nehézségeket* más életproblémák mérését célzó kérdés-blokk részeként a „Mekkora problémát jelentenek Önnek (családjának) az anyagi gondok?” kérdéssel vizsgáltuk. A válaszlehetőségek: semmit = 1; kicsit = 2; bizonyos fokú = 3; nagyot = 4.

A pszichoszociális erőforrások mérése. Az életirányítási képességet három állítással vizsgáltuk: a) Gyakran magamra hagyatottnak érzem magam, amikor az élet problémáival kerülök szembe. b) Szinte mindent meg tudok tenni, amit komolyan elhatározok. c) Sok olyan fontos dolog van az életemben, amiken csak kis mértékben vagyok képes változtatni. A válaszlehetőségek mindhárom kérdésre a következők voltak: nagyon egyetért = 1; egyetért = 2; nem tudja eldönteni = 3; nem ért egyet = 4; egyáltalán nem ért egyet = 5. A válaszokból kialakított index 3–15-ig terjedt, ahol a nagyobb pontszám jelentette a jobb életirányítási képességet. *A szociális támogatás* észlelt mértékét szintén három kérdéssel vizsgáltuk: a) „Hány igazán jó barátja van Önnek?” Kódok: ha nincs = 0; ha legalább egy van = 1. b) „Ha annyira idegesítené valami, hogy éjjel is felébredne és szüksége lenne valakire, hogy személyesen beszéljen vele, lenne-e otthoni környezetében valaki, akivel meg tudná ezt beszélni?” Kódok: igen = 1; nem = 0. c) „Vannak-e a háztartáson (családon) kívül valakik, akik annyira közel állnak Önhöz, hogy még éjjel is felébreszthetné őket, ha valamilyen problémája lenne?” Válaszkódok: igen = 1; nem = 0. A válaszokból kialakított index 0–3-ig terjedt, ahol a magasabb pontérték jelentette a jobb szociális támogatást.

Az egészséges életstílus mérése. A testedzést mérő kérdés: „Egy átlagos héten körülbelül hány órát tölt sportolással, fizikailag fárasztó testedző tevékenységgel, pl. kocogás, futás, tenisz, más labdajátékok, torna, erőteljes úszás, természetjárás, kerékpározás, hasonlók?” Kódok: semmit = 0; egy órát vagy kevesebbet = 1; két-három órát = 2; négy-öt órát = 3; hat-tíz órát = 4; tíz óránál többet = 5. *A dohányzást* három kategóriával kódoltuk (0 = soha nem dohányzott; 1 = abbahagyta; 2 = dohányzik jelenleg). *Az alkoholfogyasztást* mérő kérdés: „Milyen gyakran szokott fogyasztani szeszes italt?” A válaszkategóriák a napi 3 vagy több alkalomtól a soha nem fogyaszt = 11-ig terjedtek. Ebből öt ivási gyakorisági kategóriát képeztünk: szinte soha nem iszik szeszes italt = 0; ritkán iszik = 1; mértékletesen iszik = 2; gyakran = 3; nagyon gyakran = 4. *Az egészségi állapot ellenőrzését* egy kérdéssel vizsgáltuk: „Mennyi ideje volt orvosnál csak azért, hogy *ellenőriztesse* egészségi állapotát (amikor *nem* volt beteg)?” Válaszkategóriák: soha = 1; több mint két éve = 2; egy-két éve = 3; kevesebb mint egy éve = 4.

HIPOTÉZISEK ÉS MÓDSZER

A kutatás fő hipotézise, hogy az iskolai végzettség és az egészségi állapot között megfigyelhető kapcsolat ún. közvetítő láncszemekben – a munka és anyagi körülmények, a pszichoszociális erőforrások és az életstílus faktorcsoportokon – keresztül érvényesül. E hipotézis feltételezi, hogy a faktorcsoportok összefüggnek az iskolai végzettséggel és az egészségi állapottal is, éspedig a kapcsolat azonos irányú, ezért a változócsoportok mintegy mediálják, magyarázzák az iskolai végzettség és az egészség közötti összefüggést. Ez utóbbit akkor tekinthetjük bizonyítottnak, ha az iskolai végzettség és az egészségi állapot közötti pozitív kapcsolatot jelentősen gyengíti az egészségre – feltételezésünk szerint – ugyancsak ható munka és anyagi körülmények, pszichoszociális erőforrások és az életstílus figyelembevétele.

Először ellenőriznünk kell tehát, egyrészt, hogy a vizsgált célcsoportokban valóban van-e hatása az iskolai végzettségnek az egészségre; másrészt, hogy a munka és anyagi körülmények, a pszichoszociális erőforrások és az életstílus változócsoportok összefüggnek-e az iskolai végzettséggel. Ha ezek beigazolódnak, ellenőrizzük, hogy az iskolai végzettség és az egészségi állapot közötti kapcsolatért mennyiben tehetők „felelőssé” a fenti változócsoportok.

Az első kérdésre az egészség inherens faktorait (nem, életkor, családi állapot) kiszűrő lineáris regressziós modell alapján válaszolunk, a másodikra pedig, hogy megvizsgáljuk van-e szignifikáns eltérés az egyes változók átlagaiban az iskolai végzettség három szintjének megfelelő (8 általánost vagy kevesebbet, 9–11 osztályt végzett, illetve legalább érettségizett) kategóriák között.

Végül a fő hipotézisünk megválaszolására többszörös lépésenkénti lineáris regresszió-elemzést végzünk, amelynek során a magyarázó változócsoportokat az elméleti modellnek megfelelő sorrendben vesszük be: 1. csupán az iskolai végzettséget, a nemet, az életkort és a családi állapotot szerepeltetjük a modellben, majd a magyarázó változócsoportokat; 2. a munka és anyagi körülményeket, beleértve a foglalkoztatottsági státuszt, a háztartási jövedelmet, az anyagi gondokat; 3. az előbbieket kibővítjük a pszichoszociális erőforrásokat mérő változókkal: az életirányítási képességgel és a szociális támogatottsággal; 4. ebben az egyenletben már az életstílus változói is szerepelnek: a testedzés, a dohányzás, az alkoholfogyasztás és az egészségi állapot ellenőrzötése. E szerint tehát a munka és anyagi körülmények megelőzik a pszichoszociális erőforrásokat, s ezek az egészséges életstílust. A longitudinális kutatások igazolják – bár lehetnek reciprok hatások is –, hogy a munka és az anyagi körülmények befolyásolják az életirányítási képességet és a szociális támogatást (Pearlin et al. 1981; Wheaton 1980), az utóbbiak viszont alakítják az egészségmagatartást (Seeman és Seeman 1983).

A modellépítés mindegyik lépésében megvizsgáljuk az újonnan bevitt változók, illetve változócsoportok hatását az egészségi állapotra, és azt, hogy az egészség és az iskolai végzettség közötti kapcsolat regressziós együtthatója milyen mértékben csökkent a változók modellben való szerepeltetésének hatására, azaz a változóknak milyen jelentősége van az összefüggés magyarázatában. (A „magyarázat” szót statisztikai értelemben használjuk (Davis 1985).)

EREDMÉNYEK

Az adatok azt mutatják, hogy az általános egészségi állapot az életkorral jelentősen romlik. Továbbá, a nők negatívabban ítélik meg az egészségüket, mint a férfiak. Ez a jellemző kivétel nélkül minden mintában és korcsoportban (2. táblázat).

*2. Az egészségi állapot önértékelése (az átlagpontszámok alapján)
a vizsgált mintákban
(Baranya megyei vizsgálat 1988/89)
Self-assessment of health status in the samples examined
(based on mean points)
(Survey of County Baranya, 1988/89)*

Lakóhely	Nem	Életkor				N
		20–29	30–39	40–49	50–59	
éves						
Pécs	Férfi	2,02	2,17	2,49	2,66	810
	Nő	2,12	2,28	2,57	2,84	871
	Együtt	2,07	2,23	2,53	2,75	1681
Vidéki városok	Férfi	1,92	2,10	2,41	2,51	301
	Nő	2,13	2,29	2,51	2,95	339
	Együtt	2,03	2,20	2,46	2,77	640
Székhelyközségek együtt	Férfi	2,04	2,00	2,42	2,44	300
	Nő	2,15	2,45	2,62	2,93	305
	Együtt	2,10	2,23	2,52	2,69	605
Társközségek együtt	Férfi	1,77	2,28	2,53	2,60	238
	Nő	2,29	2,57	2,72	2,95	244
	Együtt	2,03	2,43	2,63	2,78	482

A településtípus szerint is megfigyelhetők bizonyos eltérések. Elsősorban a társközségek lakóinak önértékelése tér el a többiekétől. A társközségekben már 40 éves kor előtt rohamosan csökken a pozitív megítélés aránya, míg a többi településtípusokon ez mintegy tíz évvel később és kevésbé intenzíven jelentkezik. (Az itt nem közölt varianciaanalízis szerint a településtípusnak a város-falu

bontásban, illetve társközségek versus többi településtípus bontásban van statisztikailag kimutatható jelentősége.)

*3. Az egészségi állapot önértékelése (az átlagpontoszámok alapján)
az iskolai végzettség szerint (Baranya megyei vizsgálat 1988/89)
Self appraisal of the health status (based on the average points)
by educational level (Survey of County Baranya of 1988/89)*

Iskolai végzettség	Nem	Életkor				N
		20–29	30–39	40–49	50–59	
		éves				
Magas	Férfi	1,97	2,11	2,32	2,44	580
	Nő	2,00	2,24	2,31	2,61	669
	Együtt	1,99	2,19	2,31	2,50	1257
Közepes	Férfi	1,98	2,16	2,44	2,70	711
	Nő	2,22	2,33	2,67	3,10	424
	Együtt	2,08	2,22	2,52	2,82	1135
Alacsony	Férfi	1,86	2,18	2,74	2,61	350
	Nő	2,40	2,54	2,79	2,94	666
	Együtt	2,18	2,42	2,77	2,83	1016

Az iskolai végzettségi szint a varianciaanalízis eredménye szerint igen erősen befolyásolja az egészség önértékelését (3. táblázat). Egy-egy korcsoporton belül az egészségi állapot önértékelésének átlagai közötti különbségek *t*-próbával való ellenőrzése azt mutatják, hogy a „magas”, illetve „közepes” iskolai végzettségi szint a 30–39 éves korosztály kivételével mindegyik korcsoportban igen erősen differenciál. A „közepes” és „alacsony” végzettségi szintűek egészség-önértékelésében a 30–39 és 40–49 évesek körében van jelentős különbség, míg a 20–29, illetve 50–59 évesek korcsoportjában ezt nem lehetett kimutatni. Viszont egyértelműen nagy az eltérés minden korcsoportban a „magas” és az „alacsony” iskolai végzettségűek önértékelése között.

A munka és az anyagi körülmények szignifikánsan kedvezőbben alakulnak a magasabb iskolai végzettségűek körében, mint a másik két csoportban. Hasonlóan erőteljesek a különbségek a pszichoszociális erőforrásokban. Az egészséges életstílust nézve nem ilyen egyértelmű a kép. A 9–11 osztályt végzetek között viszonylag több a jelenleg dohányzó és a dohányzást abbahagyó, mint a másik két csoportban. Az alkoholfogyasztásban is hasonló a helyzet. Viszonylag magas közöttük a gyakran ivók aránya, a magas iskolai végzettségűeknél viszont a mértékletesen ivók adják a viszonylagos többséget. A másik végpontra azt látjuk, hogy az absztinensek aránya az alacsony iskolai végzettségűek között a legnagyobb. Az egyes iskolai végzettségű csoportok nem különböznek jelentősen az egészségi állapot ellenőrzésében (4. táblázat).

4. Az egészségi állapotot, a munkát és az anyagi körülményeket, a pszichoszociális erőforrásokat, az egészséges életstílust mérő változók átlagai az iskolai végzettség három csoportjában (Baranya megyei vizsgálat 1988/89)
Means of variables measuring health status, work and financial circumstance, psychosocial resources and healthy lifestyle in the three groups of education (Survey of County Baranya, 1988/89)

Változók	8 osztály vagy keve- sebb	9–11 osztály	Érettségi vagy maga- sabb
<i>Egészségi állapot</i>			
Az egészségi állapot önértékelése*	2.639 (.853)	2.305 (.794)	2.203 (.701)
<i>Munka és anyagi körülmények</i>			
Foglalkoztatott*	.736 (.441)	.937 (.244)	.946 (.226)
Nem foglalkoztatott (nem egészségi ok miatt)*	.211 (.408)	.041 (.199)	.042 (.201)
Egészségi ok miatt nem tud dolgozni (rokkant)*	.053 (.224)	.022 (.147)	.012 (.109)
Háztartási jövedelem*	5.159 (1.515)	4.482 (1.447)	4.086 (1.518)
Anyagi gondok*	2.527 (1.015)	2.400 (1.020)	2.339 (1.012)
<i>Pszichoszociális erőforrások</i>			
Életirányítási képesség*	8.579 (2.175)	8.017 (2.170)	7.817 (2.173)
Szociális támogatás*	2.021 (.955)	1.740 (.845)	1.601 (.777)
<i>Egészséges életstílus</i>			
Testedzés*	4.827 (.669)	4.498 (1.035)	4.208 (1.163)
Dohányzás*	.991 (.949)	1.135 (.916)	.891 (.894)
Szinte soha nem iszik*	.199 (.399)	.116 (.321)	.094 (.292)
Ritkán iszik*	.229 (.421)	.190 (.393)	.244 (.430)
Mértékletesen iszik*	.229 (.416)	.274 (.446)	.355 (.479)
Gyakran iszik*	.237 (.426)	.313 (.464)	.253 (.435)
Nagyon gyakran iszik ^{ns}	.112 (.316)	.107 (.309)	.054 (.226)
Egészségi állapot ellenőrzötetése ^{ns}	2.274 (1.385)	2.341 (1.387)	2.337 (1.356)

* Az iskolai végzettségű csoportok szignifikánsan különböznek $p < .05$; ns.=nem szignifikáns.
 Megjegyzés: N=3408; SD. zárójelben.

Az iskolai végzettség egészséggel kapcsolatos jelentőségének tanulmányozásakor kézenfekvő, hogy először kiszűrjük az egészségi állapotot nyilvánvalóan befolyásoló életkort, majd a nem és a családi állapot szerepét. E tényezők, a többszörös regressziós modellek elemzése alapján is, valóban igen erősen befolyásolják az egészség önértékelését. Az iskolai végzettség hatása azonban ezek leválasztása után is szignifikáns marad (5. táblázat).

*5. Az egészségi állapot önértékelésének regressziója iskolai végzettség szerint, kontrollálva a demográfiai-társadalmi jellemzőket (1. egyenlet), a munkát és anyagi körülményeket (2. egyenlet), a pszichoszociális erőforrásokat (3. egyenlet) és az egészséges életstílust (4. egyenlet)
(Baranya megyei vizsgálat 1988/89)*

*Regression of health status self-assessment according to education, by, controlling demographic-social characteristics (1st Equation), work and financial circumstances (2nd Equation), psychosocial resources (3rd Equation) and the healthy life-style (4th Equation)
(Survey of County Baranya, 1988/89)*

Változók	1. egyenlet		2. egyenlet		3. egyenlet		4. egyenlet	
	b	Béta	b	Béta	b	Béta	b	Béta
Iskolai végzettség (osztályok száma)	.041*** (.005)	.148	.030*** (.005)	.111	.023*** (.005)	.083	.017*** (.005)	.063
<i>Demográfiai-társadalmi jellemzők</i>								
Nem (férfi=0)	.161*** (.026)	.101	.148*** (.026)	.092	.119*** (.025)	.075	.094*** (.029)	.059
Életkor (években)	.022*** (.001)	.304	.019*** (.001)	.277	.019*** (.001)	.263	.019*** (.001)	.272
Családi állapot (házas=1)	-.054ns (.029)	-.029	-.042ns (.029)	-.022	.017ns (.029)	.009	.015ns (.029)	.008
<i>Munka és anyagi körülmények</i>								
Foglalkoztatott ^a			-.126** (.047)	.045	-.330*** (.030)	-.244	-.312*** (.031)	-.233
Nem tud dolgozni egészségi ok miatt ^a			.938*** (.077)	.191	.551*** (.051)	.234	.528*** (.051)	.226
Háztartási jövedelem			.002ns (.008)	.004	-.002ns (.008)	-.004	-.009ns (.009)	-.017
Anyagi problémák			.085*** (.013)	.108	.044*** (.013)	.056	.047*** (.013)	.060

Változók	folytatás							
	1. egyenlet		2. egyenlet		3. egyenlet		4. egyenlet	
	b	Béta	b	Béta	b	Béta	b	Béta
<i>Pszichoszociális erőforrások</i>								
Életirányítási képesség					.068***	.187	.068***	.185
					(.005)		(.006)	
Szociális támogatás					.057***	.062	.053***	.058
					(.014)		(.015)	
<i>Egészséges életstílus</i>								
Testedzés							.034**	.043
							(.012)	
Dohányzás							.047***	.055
							(.014)	
Szinte soha nem iszik ^b							.161***	.127
							(.030)	
Ritkán iszik ^b							-.016ns	-.014
							(.025)	
Gyakran iszik ^b							-.087***	-.081
							(.024)	
Nagyon gyakran iszik ^b							-.023ns	-.017
							(.036)	
Egészségi állapot ellenőrzése							-.015ns	.026
							(.009)	
Konstans	1.923		1.633		1.588		1.098	
R ²	.145		.194		.231		.243	

*=p<.05 **=p<.01 ***=p<.001 ns = nem szignifikáns

^a = a nem dolgozókhoz viszonyítva; ^b = a mérsékelt ivókhoz viszonyítva.

Megjegyzés: N = 3408; b = nem standardizált regressziós koefficiens; SE zárójelben.

Béta = standardizált regressziós koefficiens

Ha az iskolai végzettség egészségi állapotra gyakorolt hatásainak tanulmányozására kialakított elemzési modellünkben figyelembe vesszük a munka és az anyagi körülményeket, az iskolai végzettség egészséggel kapcsolatos összefüggését mérő mutató (a regressziós együttható) értéke több mint negyedére (27%) csökken.

A második lépésben a pszichoszociális erőforrásokat mérő változókat vittük be a modellbe, és ekkor a regressziós együttható tovább csökkent. Azaz, e tényezők munka és anyagi körülmények mellett mintegy 17%-ban felelősek az iskolai végzettség és az egészségi állapot közötti összefüggésért.

Ha az egészséges életstílussal kapcsolatos változók együttes hatását is figyelembe vesszük, a regressziós együttható további 15%-kal csökken.

Végül megállapíthatjuk, hogy bár az iskolai végzettség és az egészségi állapot közötti kapcsolat igen nagy hányadát (59%-át) vissza tudtuk vezetni a vis-

gált faktorcsoportokra, teljes egészében mégsem sikerült ezekkel megmagyarázni. (Valamennyi változó bevitele után is szignifikáns maradt a regressziós együttható.)

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A Baranya megyei produktív életkorú lakosság körében 1988/89-ben végzett egészségpszichológiai felmérés adatai igazolták, hogy az iskolai végzettség és az egészségi állapot önértékelése között, hazai viszonyaink között is, igen szoros pozitív kapcsolat van.

A kapcsolat lehetséges okainak feltárására irányuló kutatásaink első lépéseként a *Ross* és *Wu* által kidolgozott elméleti modellt egy keresztmetszeti vizsgálatban kíséreltük meg validálni. A többszörös lineáris regresszióanalízis módszerével nyert eredményeink azt mutatják, hogy a modell jól alkalmazható a vizsgált populációban is, azaz az iskolai végzettség és az egészségi állapot közötti összefüggést a modellben szereplő független változók nagyrészt (59%-ban) megmagyarázzák. Az iskolai végzettség tehát elsősorban indirekt módon, közvetítő láncszemekon (a munka és anyagi körülményeken, a pszichoszociális erőforrásokon és az egészséges életstíluson) keresztül hat az egészségre. A magasabb iskolai végzettségűek ugyanis valószínűbben foglalkoztatottak, kevesebb közöttük a rokkant, viszonylag nagyobb jövedelemmel rendelkeznek és így anyagi problémáik is kisebb mértékűek, mint az alacsony iskolai végzettségűeké. Jobb munkalehetőségeik vannak, amelyek kevesebb stresszel, veszélyeztetettséggel járnak. A magasabb iskolai végzettség erősíti az életirányítási képességet, fokozza annak tudatát, hogy az ember élete és egészsége saját tevékenységétől és döntéseitől függ. Inkább rendelkeznek támogató kapcsolatokkal, s az egészséges életstílus is a magasabb iskolai végzettségűek körében a gyakoribb, rendszeresebben végeznek testedző tevékenységet, kevésbé dohányoznak, mértékletesen fogyasztanak szeszes italt.

A modellben szereplő változók hatásának kiszűrése után azonban még mindig marad az összefüggésnek egy szignifikáns, megmagyarázatlan része. Ennek több oka lehet: a modellben nem szerepel az összes lehetséges magyarázó változó; a szignifikáns változók szerepelnek ugyan, de operacionális meghatározásuk nem teljesen fedi le a tartalmukat; végül lehetséges, hogy az iskolai végzettség megszerzésére irányuló tanulási folyamatnak valóban van egy direkt hatása is az egészségre. Ez utóbbi magyarázata kézenfekvő: az iskolai oktatás egyfajta tréning az ember eszének használatára, a tanulásra, gondolkodásra, a logikus problémamegoldásra, érvelésre stb. Ez a mentális „edzési” folyamat pedig éppúgy formában tartja a központi idegrendszert, mint a fizikai edzés a testet.

Mindezek után természetesen felmerül a kérdés: vajon az iskolai végzettség és az egészség között kimutatott összefüggések kauzális jellegűek-e? Az oksági sorrend problémáit három módon közelítjük meg: 1. az életszakaszokra épülő külső bizonyítékok szempontjából; 2. az adatelemzésben szereplő kontroll változók oldaláról; 3. a longitudinális vizsgálati adatok alapján. A formális iskolába járás tipikusan a húszas életévek vége felé fejeződik be. Nem valószínű tehát, hogy az iskolai végzettség és az egészség közötti kapcsolat nagyobb része valamiféle fordított oksági sorrendet követ, vagyis a rossz egészségi állapotú emberek nem képesek magasabb iskolai végzettséget szerezni. Valószínűbb az, hogy az iskolai végzettség alakítja az ember erőforrásait és lehetőségeit és ezeken át egészségi állapotát. Ez nem zárja ki, hogy az egészségi állapot is befolyásolja a munka és az anyagi körülmények egyes elemeit, a pszichoszociális erőforrások és az egészséges életstílus némely összetevőjét. Bizonyos reciprok kapcsolatok tehát lehetségesek. Például, az életirányítási képesség valószínűleg befolyásolja az egészséget, amely viszont visszahat az előbbire.

A keresztmetszeti vizsgálat eredményei az 1988/89-es állapotot tükrözik. Ha az iskolai végzettség és az egészségi állapot közötti összefüggést magyarázó független változói rendszer valóban releváns és az egészségi állapot alakításában kauzális jellegű, azaz nem a reciprok hatások dominálnak, akkor ezeknek a változóknak a hatásai valószínűleg hosszabb távon, tartósan érvényesülnek. Az elméleti modellünk helyességét tehát megerősítené, ha kiállná egy prospektív vizsgálat próbáját is, azaz az iskolai végzettségnek és a magyarázó változóknak a szerepe az egészségi állapot egy adott időtartamban történő változásában is bebizonyosodna, természetesen az alapvizsgálatban mért egészségi állapot kontrollja mellett.

A Baranya megyei lakosságmintán az első felméréstől számítva közel tíz év elteltével (1997/98-ban) a vizsgálatot megismételtük. Az előzetes eredmények alátámasztani látszanak elméleti megfontolásainkat. Úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség és a vele összefüggő tényezők hatásai nemcsak léteznek, de az elmúlt időszakban még erősebbé váltak. Az egészségi állapotban meglévő egyenlőtlenségek fokozódtak. A prospektív vizsgálat eredményeiről a későbbiek folyamán számolunk be részletesen.

Befejezésül, az egészséget veszélyeztető tényezők nem véletlenszerűen oszlanak meg a társadalomban, akár a munkával járókat, az anyagi körülményeket, a pszichoszociális tényezőket és az egyéni magatartásjellemzőket tekintjük. Megoszlásuk követi a szociális struktúrát, az abban fennálló egyenlőtlenségek kifejeződéseit, és ez vezet az egészség társadalmi egyenlőtlenségeihez. A szokványos megközelítésben egyéntől függőnek tartott viselkedések, mint a testedzés, dohányzás, alkoholfogyasztás, nem alternatívái a szociálisan strukturált egyenlőtlenségeknek a materiális, kulturális javakban, amelyek kézenfekvően befolyásolják az egészségi állapotot. Inkább összefüggnek egymással.

Ross és Wu (1995) joggal írják: a magas iskolai végzettségűekhez hasonlítva az alacsony iskolázottságú emberek valószínűbben nem foglalkoztatottak, ha foglalkoztatottak, nem egyenlően férnek hozzá a kielégítő, jól fizetett munkákhoz, nagyobb anyagi nehézségeket tapasztalnak meg, melyek mindegyike összekapcsolódik azzal a vélekedéssel, hogy erőtlenebb életük és egészségük befolyásolásában, és ez összefügg az egészséges életstílussal is. Ha kitörési erőfeszítéseik haszontalannak bizonyulnak, ha az egészségről és a betegségről úgy vélekednek, mint amiket nem ellenőrizhetnek, akkor mi értelme lenne a testedzésnek, a dohányzás abbahagyásának vagy az ivás mérséklésének (Wheaton 1980)? Más szavakkal, ha a jobb munka és életkörülményektől való megfosztottság megélése, a változtatási erőfeszítések kudarca az alacsonyabb iskolázottságúak életébe „bekódolt” jellemzők, akkor ez valószínűen vezet a gyenge kontrolltudathoz, ami végül is – részben az életstílus révén, részben közvetlenül – befolyásolja az egészséget. Így tehát a pszichoszociális erőforrások és az egészséges életstílus nem alternatívái a materiális viszonyok egyenlőtlenségeinek, inkább arról van szó, hogy összekapcsolják az iskolai végzettség, a munka és anyagi körülmények egyenlőtlenségeit az egészséggel.

IRODALOM

- Abbott, R. D. – Yin Yin – D. M. Reed – K. Yano. 1986: „Risk of Stroke in Male Cigarette Smokers.” *The New England Journal of Medicine* 315:717–20.
- Adler N. E. – T. Boyce – M. A. Chesney, – S. Cohen, – S. Folkman, – R. L. Kahn – S. L. Syme. 1994: „Socioeconomic Status and Health: The Challenge of the Gradient.” *American Psychologist* 49:15–24.
- Andorka R. 1990: Adalékok az alkoholizmus és az öngyilkosság társadalmi rétegek közötti különbségeinek kérdéséhez. *Alkoholológia* 1.
- Andorka R. 1996: Elégedetlenség. In: Sik E. és Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi páternoszter 1992–1995. Jelentés a Magyar Háztartás Panel 4. Hullámának kutatási eredményeiről.* Budapest: BKE Szociológia Tanszék, TÁRKI, KSH.
- Aneshensel, C. S. – R. Frerichs – G. Huba. 1984: „Depression and Physical Illness: A Multiwave, Nonrecursive Causal Model.” *Journal of Health and Social Behavior* 25:350–71.
- Atkinson, T. – R. Liem – J. H. Liem. 1986: „The Social Costs of Unemployment: Implications for Social Support.” *Journal of Health and Social Behavior* 27:317–31.
- Berkman, L. F. – L. Breslow. 1983: *Health and Way of Living: The Alameda County Study.* New York: Oxford University Press.
- Berlin, J. A. – G. A. Colditz. 1990. “A Meta-Analysis of Physical Activity in the Prevention of Coronary Heart Disease.” *American Journal of Epidemiology* 132:612–28.
- Bird, C. E. – A. M. Fremont. 1991: „Gender, Time Use, and Health.” *Journal of Health and Social Behavior* 32:114–29.
- Bourdieu, P. 1978. *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat.* Budapest, 1978.
- Bruce, M. L. – P. J. Leaf. 1989: „Psychiatric Disorders and 15-Month Mortality in a Community Sample of Older Adults.” *American Journal of Public Health* 79:727–30.

- Canadian Task Force on the Periodic Health Examination. 1979: „The Periodic Health Examination.” *Canadian Medical Association Journal* 121:1194–1254.
- Canadian Task Force on the Periodic Health Examination. 1988: „The Periodic Health Examination.” *Canadian Medical Association Journal* 138:617–26.
- Caspersen, C. J. – B. P. M. Bloemberg – W. H. M. Saris – R. K. Merritt – D. Kromhout. 1992: „The Prevalence of Selected Physical Activities and their Relation with Coronary Heart Disease Risk Factors in Elderly Men: The Zutphen Study, 1985.” *American Journal of Epidemiology* 133:1078–92.
- Coburn, D. – C. R. Pope. 1974: „Socioeconomic Status and Preventive Health Behavior.” *Journal of Health and Social Behavior* 15:67–78.
- Darrow, S. L. – M. Russel – M. L. Copper – P. Mudar – M. R. Frone. 1992: „Sociodemographic Correlates of Alcohol Consumption Among African-American and White Women.” *Women and Health* 18:35–51.
- Davis, J. A. 1985: *The Logic of Causal Order*. Beverly Hills, CA: Sage.
- DiMaggio, P. 1982: „Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students.” *American Sociological Review* 47:189–201.
- DiMaggio, P. – J. Mohr. 1985: „Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection.” *American Journal of Sociology* 90:1231–61.
- Doornbos, G. – D. Kromhout. 1990: „Educational Level and Mortality in a 32-year Follow-Up Study of 18-Year-Old Men in the Netherlands.” *International Journal of Epidemiology* 19:374–79.
- Duncan, J. J. – N. F. Gordon – C. B. Scott. 1991: „Women Walking for Health and Fitness.” *Journal of the American Medical Association* 266–3295–99.
- Elder, G. H. – J. K. Liker. 1982: „Hard Times in Women’s Lives: Historical Influences Across Forty Years.” *American Journal of Sociology* 88:241–69.
- Elekes Zs. – Liptay G. 1987: Az alkoholfogyasztás és más deviáns viselkedésformák elterjedtsége Magyarországon. *TBZ Bulletin XI*.
- Elekes Zs. – Paksi B. 1996: Lelkünkre ül a politika? Az öngyilkosság és az alkoholizmus változó trendjei. *Századvég*, 1996. 2. 103–116.
- Feldman, J. J. – D. M. Makue – J. C. Kleinman – J. Cornoni-Huntley. 1989: „National Trend in Educational Differentials in Mortality.” *American Journal of Epidemiology* 129:919–33.
- Ford, E. S. – R. K. Merritt – G. W. Heath – K. E. Powell – R. A. Washburn – A. Kriska – G. Haile. 1991: „Physical Activity Behaviors in Lower and Higher Socioeconomic Status Populations.” *American Journal of Epidemiology* 133:1246–55.
- Fox, A. J. – P. O. Goldblatt – D. R. Jones. 1985: „Social Class Mortality Differentials: Artifact, Selection or Life Circumstances?” *Journal of Epidemiology and Community Health* 39:1–8.
- Gaziano, J. M. – J. E. Buring – J. L. Breslow – S. Z. Goldhaber – B. Rosner – M. VanDenburgh – W. Willett – C. H. Hennekens. 1993: „Moderate Alcohol Intake, Increased Levels of High-Density Lipoprotein and its Subfractions, and Decreased Risk of Myocardial Infarction.” *The New England Journal of Medicine* 329:1829–34.
- Gill, J. S. – A. V. Zzulka – M. J. Shipley – S. K. Gill – D. G. Beevers. 1986: „Stroke and Alcohol Consumption.” *The New England Journal of Medicine* 315:1041–46.
- Guralnik, J. M. – G. A. Kaplan. 1989: „Predictors of Healthy Aging: Prospective Evidence from the Alameda County Study.” *American Journal of Public Health* 79:703–708.
- Guralnik, J. M. – K. C. Land – G. G. Fillenbaum – L. G. Branch. 1993: „Educational Status and Active Life Expectancy among Older Blacks and Whites.” *New England Journal of Medicine* 329:110–16.

- Gutzwiller, F. – C. LaVecchia – F. Levi – E. Negri – V. Wietlisbach. 1989: „Education, Disease Prevalence and Health Service Utilization in the Swiss National Health Survey.” *Preventive Medicine* 18:452–59.
- Helmert, U. – B. Herman – K. H. Joeckel – E. Greiser – J. Madans. 1989: „Social Class and Risk Factors for Coronary Heart Disease in the Federal Republic of Germany. Results of the Baseline Survey of the German Cardiovascular Prevention Study.” *Journal of Epidemiology and Community Health* 43:37–42.
- House, J. S. – K. R. Landis – D. Umberson. 1988: „Social Relationships and Health.” *Science* 241:S40–45.
- Hraba, J. F. – O. Lorenz – Z. Pechačová, and Q. Liu. 1998: „Education and Health in the Czech Republic.” *Journal of Health and Social Behavior* 1998, Vol 39 (December): 295–316.
- Idler, E. L. – S. V. Kasl. 1991: “Health Perceptions and Survival: Do Global Evaluations of Health Status Really Predict Mortality?” *Journal of Gerontology* 46(supp.): 55–65.
- Idler, E. L. – Y. Benyamini. 1997: „Self-Rated Health and Mortality: A Review of Twenty-Seven Community Studies.” *Journal of Health and Social Behavior* 38:21–37.
- Idler, E. L. – S. V. Kasl – J. Lemke. 1990: „Self-Evaluated Health and Mortality among Elderly in New Haven, Connecticut, and Iowa and Washington Communities, Iowa, 1982–1986.” *American Journal of Epidemiology*. 131:91–104.
- Jacobsen, B. K. – D. S. Thelle. 1988: „Risk Factors for Coronary Heart Disease and Level of Education.” *American Journal of Epidemiology* 127:923–32.
- Jeges S. – Tahin T. – Csanaky A. 1996: Az egészségi állapot változása pécsi követéses vizsgálat alapján. *Egészségügyi Gazdasági Szemle* 1996. 34, 5, 389–404.
- Jeges S. – Tahin T. – Tóth A. 1997: Az egészségi állapot változása 1989–1996 között Baranya megyei falvakban és Pécssett követéses egészségzociológiai vizsgálat alapján. *Egészségügyi Gazdasági Szemle*, 1997. 35, 207–217.
- Jennings, S. – C. Mazaik – S. McKinlay. 1984: „Women and Work: An Investigation of the Association between Health and Employment Status in Middle-Aged Women.” *Social Science and Medicine* 19:423–31.
- Józan P. 1994: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években (I). *Statistikai Szemle* 1., 5–27.
- Kaplan G. A. – M. N. Haan – S. L. Syme. 1987: „Socioeconomic Status and Health.” *American Journal of Preventive Medicine* 3(supp.):125–29.
- Kessler, R. C. – J. D. McLeod. 1985: „Social Support and Mental Health in Community Samplex.” Pp. 219–40 in *Social Support and Health*, edited by S. Cohen and S. L. Syme. New York: Academic.
- Kessler, R. C. – J. S. House – J. B. Turner. 1987: „Unemployment and Health in a Community Sample.” *Journal of Health and Social Behavior* 28:51–59.
- Kohn, M. L. – K. M. Slomczynski. 1990: *Social Structure and Self-Direction*. Oxford: Basic Blackwell.
- Kopp M. – Skrabski Á. 1995: Magyar lelkiállapot. *Hét Szabad Művészet Könyvtára*. Végeken Kiadó.
- Kopp M. – Skrabski Á. – Lőke J. – Szedmák S. 1996: A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég, Új folyam*, 2, 87–102.
- LaRocco, J. M. – J. S. House – J. R. P. French. 1980: „Social Support, Occupational Stress, and Health.” *Journal of Health and Social Behavior* 3:202–18.
- Lehmann H. – Polonyi G. 1998: Helyzetkép a lakosság egészségi állapotáról – 1997. In: *Társadalmi Riport* 1998. Szerkesztette: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy.
- Leigh, J. P. 1983: „Direct and Indirect Effects of Education on Health.” *Social Science and Medicine* 17:227:34.

- Leon, A. S. – J. Connet, – D. R. Jacobs – R. Rauramaa. 1987: „Leisure-Time Physical Activity Levels and Risk of Coronary Heart Disease and Death: The Multiple Risk Factor Intervention Trial.” *Journal of the American Medical Association* 258:2388–95.
- Linn, M. W. – R. Sandifer – S. Stein. 1985: “Effects of Unemployment on Mental and Physical Health.” *American Journal of Public Health* 75:502–506.
- Lipworth, L. – T. Abelin – R. R. Connelly. 1970: „Socioeconomic Factors in the Prognosis of Cancer Patients.” *Journal of Chronic Diseases* 23:105–16.
- Liu, Kiang – L. B. Cedres – J. Stamler – A. Dye – R. Stamler – S. Nanas – D. M. Berkson – O. Paul – M. Lepper – H. A. Lindberg – J. Marquar – E. Stevens – J. A. Schoenberger – R. B. Shekelle – P. Collette – S. Shekelle – D. Gardside. 1982: „Relationship of Education to Major Risk Factors and Death from Coronary Heart Disease, Cardiovascular Diseases, and All Causes.” *Circulation* 66:1308–14.
- Losonczy Á. 1989: Ártó-védő társadalom. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Maddox, G. L. – E. B. Douglass. 1973: „Self-assessment of Health: A Longitudinal Study of Elderly Subjects.” *Journal of Health and Social Behavior* 14:87–93
- Magnus, K. – A. Matroos – J. Strackee. 1979: „Walking, Cycling, or Gardening, with or without Seasonal Interruptions, in Relation to Acute Coronary Events.” *American Journal of Epidemiology* 110:724–33.
- Makara P. 1995: Társadalmi egyenlőtlenségek az egészségi állapotban. *Medicus Universalis (Aktuális Oldalak)* 28., 14–16.
- Matthews, K. A. – S. F. Kelsey – E. N. Meilahn – L. H. Kuller – R. R. Wing. 1989: „Educational Attainment and Behavioral and Biological Risk Factors for Coronary Heart Disease in Middle-Aged Women.” *American Journal of Epidemiology* 129:1132–44.
- Midanik, L. T. – A. L. Klatsky – M. A. Armstrong. 1990: „Changes in Drinking Behavior: Demographic, Psychosocial, and Biomedical Factors.” *International Journal of the Addictions* 25:599–619.
- Millar, W. J. – D. T. Wigle. 1986: „Socioeconomic Disparities in Risk Factors for Cardiovascular Disease.” *Canadian Medical Association Journal* 134:127–32.
- Mirowsky, J. – C. E. Ross. 1989: *Social Causes of Psychological Distress*. New York: Aldine de Gruyter.
- Moser, K. A. – A. J. Fox – D. R. Jones. 1986: „Unemployment and Mortality in the OPXS Longitudinal Study.” P. 75–87 in *Class and Health. Research and Longitudinal Data*, edited by R. G. Wilkinson. London, England: Tavistock.
- Mossey, J. M. – E. Shapiro. 1982: “Self-Rated Health: A Predictor of Mortality among the Elderly.” *American Journal of Public Health* 72:800–808.
- National Center for Health Statistics (NCHS). 1992. “Advance Report of Final Mortality Statistics, 1989.” Hyattsville, MD: *Public Health Service*.
- Paffenbarger, R. S. – R. T. Hyde – A. L. Wing – I-Min Lee – D. L. Jung – J. B. Kampert. 1993: „The Association of Changes in Physical Activity Level and Other Lifestyle Characteristics with Mortality among Men.” *New England of Medicine* 328:538–45.
- Parelius, R. J. – A. P. Parelius. 1987: „The Sociology of Education.” 2d ed. Englewood Cliff, NY: Prentice-Hall, Inc.
- Passannante, M. R. – C. A. Nathanson. 1985: „Female Labor Force Participation and Female Mortality in Wisconsin, 1974–1978.” *Social Science and Medicine* 21:655–65.
- Pearlin, L. I. 1989: „The Sociological Study of Stress.” *Journal of Health and Social Behavior* 30:241–56.
- Pearlin, L. I. – M. A. Lieberman – E. G. Menaghan – J. T. Mullan. 1981: „The Stress Process.” *Journal of Health and Social Behavior* 22:337–56.
- Pikó B. 1998: Egyenlőtlenségek az egészségi állapotban. *Századvég*, 1998. 11. 94–108.

- Pörzsi J. – Kóczán Gy. – Kállai J. – Vadas Gy. 1986: A többoldalúan hátrányos helyzet egészségkárosító hatásai az ifjúkorban. In: Tahin T. (szerk.): A fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődése. *Társadalomtudományi Intézet kiadása*. Budapest, 1986. 123–146. old.
- Rodin, J. – C. Timko. 1992: „Sense of Control, Aging, Health.” Pp. 207–36 in *Aging, Health, and Behavior*, edited by M. G. Ory, R. P. Abeles and P. D. Lipman. Newbury Park, CA: Sage.
- Rogers, R. G. – E. Powell-Griner. 1991: „Life Expectancies of Cigarette Smokers and Nonsmokers in the United States.” *Social Science and Medicine* 32:1151–59.
- Romelsjö, A. – F. Diderichsen. 1989: „Changes in Alcohol-Related Inpatient Care in Stockholm County in Relation to Socioeconomic Status During a Period of Decline in Alcohol Consumption.” *American Journal of Public Health* 79:52–56.
- Ross, C. E. – J. Huber. 1985: „Hardship and Depression.” *Journal of Health and Social Behavior* 26:312–27.
- Ross, C. E. – J. Mirowsky. 1989: „Explaining the Social Patterns of Depression: Control and Problem-Solving—or Support and Talking.” *Journal of Health and Social Behavior* 30:206–19.
- Ross, C. E. – J. Mirowsky. 1992: „Households, Employment, and the Sense of Control.” *Social Psychology Quarterly* 55:217–35.
- Ross, C. E. – J. Mirowsky. 1995: „Does Employment Affect Health?” *Journal of Health and Social Behavior* 36:230–43.
- Ross, C. E. – C. Wu. 1995: „The Links Between Education and Health.” *American Sociological Review* 60:719–745.
- Rowe, J. W. – R. L. Kahn. 1987: „Human Aging: Usual and Successful.” *Science* 143:143–49.
- Sandvik, L. – J. Erikssen – E. Thaulow – G. Erikssen – R. Mundal – K. Rodahl. 1993: „Physical Fitness as a Predictor of Mortality among Healthy, Middle-Aged Norwegian Men.” *New England Journal of Medicine* 328:533–37.
- Seeman, M. – T. E. Seeman. 1983: „Health Behavior and Personal Autonomy: A Longitudinal Study of the Sense of Control in Illness.” *Journal of Health and Social Behavior* 24:144–60.
- Seeman, M. – A. Z. Seeman – A. Budros. 1988: „Powerlessness, Work, and Community: A Longitudinal Study of Alienation and Alcohol Use.” *Journal of Health and Social Behavior* 29:185–98.
- Segovia, J. – R. F. Bartlett – A. C. Edwards. 1989: „The Association between Self-Assessed Health Status and Individual Health Practices.” *Canadian Journal of Public Health* 80:32–37.
- Shea, S. – A. D. Stein – C. E. Basch – R. Lantingue – C. Maylahn – D. S. Strogatz – L. Novick. 1991: „Independent Associations of Educational Attainment and Ethnicity with Behavioral Risk Factors for Cardiovascular Disease.” *American Journal of Epidemiology* 134:567:82.
- Shore, E. R. – S. A. Pieri. 1992: „Drinking Behaviors of Women in Four Occupational Groups.” *Women and Health* 19:55–64.
- Stampfer, M. J. – G. A. Colditz – W. C. Willett – F. E. Speizer – C. H. Hennekens. 1988: „A Prospective Study of Moderate Alcohol Consumption and the Risk of Coronary Heart Disease and Stroke in Women.” *New England Journal of Medicine* 319:267–73.
- Surgeon General. 1982: *The Health Consequences of Smoking*. Rockville, MD: Public Health Service.

- Susánszky É. – Szántó Zs. – Kopp M. – Szedmák S. 1997: Veszélyeztetett aktív férfi korcsoportok egészségi állapota a rendszerváltozás időszakában. *Lege Artis Medicinae*. 1997. június. 432–441.
- Syme, L. S. – L. F. Berkman. 1986: „Social Class, Susceptibility, and Sickness.” Pp. 28–34 in *The Sociology of Health and Illness*, 2d ed., edited by P. Conrad and R. Kern. New York: St. Martin's Press.
- Szalai J. – Antal Z. L. 1986: A fiatalok egészségi állapotának társadalmi különbségei. In: Tahin T. (szerk.): *Az fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődése. Társadalomtudományi Intézet kiadása*. Budapest, 1986. 67–98.
- Tahin T. (szerk.) 1986: *A fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődése. Társadalomtudományi Intézet kiadása*. Budapest, 1986. 1–335.
- Tahin T. – Jeges S. – Csanaky A. 1993: Az egészségi állapotot és az orvoshoz fordulást befolyásoló demográfiai és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 36/4: 427–453.
- U.S. Department of Education. 1992: *Digest of Education Statistics (92-097)*. Washington, DC: National Center for Educational Statistics.
- U.S. Preventive Services Task Force. 1989. *Guide to Clinical Preventive Services*. Baltimore, MD: Williams and Wilkins.
- Umberson, D. 1987: „Family Status and Health Behaviors: Social Control as a Dimension of Social Integration.” *Journal of Health and Social Behavior* 28:306–19.
- Verbrugge, L. 1983: „Multiple Roles and Physical Health of Men and Women.” *Journal of Health and Social Behavior* 24:16–30.
- Wagenknecht, L. E. – L. L. Perkins – G. R. Cutler – S. Sidney – G. L. Burke – T. A. Manolia – D. R. Jacobs – Kiang Liu – G. D. Friedman – G. H. Hughes – S. B. Hulley. 1990: „Cigarette Smoking is Strongly Related to Educational Status: the CARDIA Study.” *Preventive Medicine* 19:158–69.
- Ware, J. E. 1986: „The Assessment of Health Status.” In: *Applications of Social Science to Clinical Medicine and Health Policy*. Edited by L. H. Aiken and D. Mechanic. *Rutgers University Press*. New Brunswick, New Jersey. 204–208.
- Wheaton, B. 1980: „The Sociogenesis of Psychological Disorder: An Attributional Theory.” *Journal of Health and Social Behavior* 21:100–24.
- Wilkinson, R. G. 1986: *Class and Health: Research and Longitudinal Data*. London, England: Tavistock.
- Winkleby, M. A. – D. E. Jatulis – E. Frank – S. P. Fortmann. 1992: „Socioeconomic Status and Health: How Education, Income, and Occupation Contribute to Risk Factors for Cardiovascular Disease.” *American Journal of Public Health* 82:816–20.

Tárgyszavak:

Egészségügyi helyzet

Iskolázottság

EDUCATIONAL LEVEL AND HEALTH STATUS

KÖZLEMÉNYEK

MEZŐKÖVESD DEMOGRÁFIAI VISZONYAI A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN¹

MARTOS GIZELLA – ÖRI PÉTER

Bevezetés

A történeti demográfia az 1950-es években akkor vált széles körben elismert és művelt akadémiai tudománnyá, amikor *Louis Henry* tevékenysége nyomán elterjedt az anyakönyvek feldolgozásán alapuló családrekonstrukciós módszer (*Rosental*, 1996). A módszert alkalmazó kutatók a múltban a jelen demográfiai problémáira kerestek választ, modern demográfiai mutatókat próbáltak kiszámolni az elmúlt századokra vonatkozóan, múltbeli demográfiai struktúrákat és ezek változásait, azaz demográfiai folyamatokat akartak megismerni. Az anyakönyvek megfelelő forrásnak bizonyultak ehhez, noha térben korlátozottan (általában egy-egy parókia keretein belül), de hosszú (néha több évszázados) időtartam alatt követték nyomon a népesedési jelenségeket. Elsősorban Franciaországban és Angliában, majd ennek nyomán máshol is kialakult a családrekonstrukciós vizsgálatokra épített településszintű monográfia típusa, amely kiindulópontul az anyakönyvezés megindulását (Nyugat-Európában általában a 17. század második felét) választotta. Az új módszer révén a történeti demográfia – minden, lényegében azóta is megoldatlan probléma ellenére (*Dupâquier*, 1984) – nagy szerepet játszott a gazdaság- és társadalomtörténet megújulásában, ami mindmáig biztosítja rangját, létjogosultságát. A nyugat-európai országokban több száz településszintű családrekonstrukciót végeztek, amelyek sokszor más forrásokra épülő gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatokkal kapcsolódtak össze, és ez lehetővé tette nagy népesedéstörténeti szintézisek megírását is.²

Magyarországon is az volna a cél, hogy minél több településszintű történeti demográfiai elemzés készüljön, és hogy a demográfiai folyamatokat minél korábbi időponttól kezdve tudjuk nyomon követni. Az utóbbi szempont a forrásadottságok miatt nehezen érvényesíthető, hiszen az anyakönyvezés jobbára a török kiűzése után, a 18. században indult meg (*Fügedi*, 1980), 17. században kezdődő anyakönyv nálunk meglehetősen kevés van, bár ennek felmérése tudunkkal csak részben készült el (*Bárth*, 1999). A török hódoltság területéről pedig a korábbi vélekedés szerint csak elvétve maradt néhány anyakönyv (*Horváth*, 1978), amelyek elsősorban a hódoltságban működő ferences

¹ Az adatgyűjtésben nyújtott segítségéért köszönetünket fejezzük ki *Jéger Károly* prelátus, mezőkövesdi plébános úrnak. *Melegh Attilát* értékes szakmai tanácsaiért illeti köszönet.

² Mintaszerű falumonográfiák: *Gautier-Henry*, 1958; *Charbonneau*, 1970; nagy városmonográfiák: *Perrot*, 1975; *Perrenoud*, 1979; *Poussou*, 1983; *Bardet*, 1983; népesedéstörténeti szintézisek: *Wrigley-Schofield*, 1981; *Dupâquier*, 1988; újabban: *Bardet-Dupâquier*, 1997; *Wrigley*, 1997; minderről részletesebb szakirodalmi tájékoztatást ad *Andorka*, 1988 és *Óri*, 1998.

misszionáriusoknak voltak köszönhetőek, és az ő rendházaikhoz vagy az általuk vezetett plébániákhoz kötődtek. Az újabb kutatások azóta állandóan finomítják ezt a képet. Jobban ismerjük a katolikus egyház hódoltsági működését³, tudjuk, hogy a szegedi alsóvárosi plébánia mellett vezettek katolikus keresztelési anyakönyvet Gyöngyösön 1654-től (*Szakály*, 1984), Mezőkövesden 1676-tól (*Sárközi*, 1975; *Kápolnai*, 1975), amelynek különös jelentőséget ad az a tény, hogy itt 1677-től a házassági és a halotti anyakönyvvezetés is elindult, valamint Jászberényben is.⁴ Bár a *Pázmány Péter* által 1625-ben kötelezővé tett *Rituale Romanum* következtében valószínűleg több korai katolikus anyakönyvvel kell számolnunk, mint reformátussal, Kiskunhalas esetében 1679-től fogva van példa a 17. századi hódoltsági református anyakönyvvezetés elindulására is (*Melegh*, 1995. 68., 2000).

De minden eddigi eredmény ellenére is meg kell állapítanunk, hogy Magyarországon családrekonstrukciós vizsgálatot egyrészt meglehetősen kis számban végeztek,⁵ másrészt ezek a vizsgálatok kevésbé tudtak integrálódni a társadalomtörténeti kutatásokba, még reprezentatívnak szánt népesedéstörténeti összefoglalóinkban is a népességszám és a felekezeti, etnikai arányok megállapítása dominál, ezek az eredmények elsősorban a különböző nem demográfiai célú összeírások elemzésére épülnek az anyakönyvek feldolgozása helyett.⁶ Fokozottan igaz ez a megállapítás a választott témánkhöz szorosabban kapcsolódó 18. század előtti korszakkal foglalkozó munkákra, ahol a kevés, anyakönyveket is hasznosító tanulmány elsősorban a népességszám megállapítására törekszik, valamely jóval későbbi nyers születési arányszámot elfogadva a 17. század második felére, és így magukból a keresztelési bejegyzésekből számítva ki a valószínű lélekszámot.⁷ Jellemző továbbá az anyakönyvek személynévanyagának elemzése, részint az anyakönyvek adatait összevetve különböző adóösszeírásokéval (*Kováts*, 1983), amelyből szintén a népességszámra és a lakosság kisebb-nagyobb része jelenlétének folyamatosságára lehet következtetni, részint a névanyag alapján az etnikai összetételt (*Horváth*, 1978. 489; *Szakály*, 1983. 677.) és a népesség térbeli származási helyét (*Sárközi*, 1975. 75.), valamint foglalkozási megoszlását (*Szakály*, 1984. 160.) vizsgálva. Nem csoda, hogy a korszak népesedési viszonyainak összefoglalója, noha érdeklődése kiterjedt volna más demográfiai jelenségekre is (pl.: halandóság, járványok, népesedési válságok, ezek mentális hatásai), megfelelő mennyiségű kutatási eredmény híján mondanivalóját csak töredékes adatokkal tudta alátámasztani (*R. Várkonyi*, 1985).

³ *Vanyó*, 1971; *Szakály*, 1983 és 1987; *Tóth* 1987 és 1994; *Molnár*, 1999.

⁴ Említi: *Szakály*, 1987. 23.

⁵ *Kováts-Cs. Tóth*, 1962; majd ennek nyomán néhány településmonográfia keretein belül, amiről tájékoztatást ad: *Kováts*, 1983; *Andorka Rudolf* és *Moess Alfréd* 15 település vizsgálatát végezte el, erről lásd: *Andorka*, 1991; továbbá két országos mintán alapuló családrekonstrukciós vizsgálatot is folytattak: *B. Lukács*, 1975; *Dányi*, 1991; a keszthelyi anyakönyv komoly forráskritikai vizsgálatokra alapozott feldolgozását végzi *Benda Gyula* (lásd: *Benda*, 1997 és 2000).

⁶ Pl.: *Wellmann*, 1989; *Kovacsics*, 1997.; kritikájukat lásd: *Faragó*, 1999 és *Melegh*, 2000a.

⁷ *Kápolnai*, 1975. 401; *Szakály*, 1983. 677. és 1984. 152; *Horváth*, 1978. 488-489.

Úgy véljük, hogy minél több olyan településszintű vizsgálatra lenne szükség, amely a legfontosabb demográfiai jelenségek hosszú idősorainak elemzése mellett az Henry-féle családrekonstrukcióval dolgozza fel az anyakönyveket, eljut a nominális vizsgálatokig, az anyakönyvi adatokhoz más, a társadalmi-vagyoni helyzetet, foglalkozási viszonyokat, műveltséget, életmódot, mentalitást, a lakóhelyi és családi közösségen belüli kapcsolatokat megvilágító forrásokat kapcsol, és így egyrészt az elemzés mélységénél fogva, másrészt a problémafelvetés révén túlnőhet a lokális jelentőségen, felkeltheti a társtudományok érdeklődését, mindenekelőtt pedig képes a történeti demográfia tárgyát és kutatási eredményeit integrálni a történettudományba.⁸ A vizsgálandó települések kiválasztásában sok szempont szerepet játszhat, így a település típusa, mérete, földrajzi, etnikai, felekezeti viszonyai, forrásadottságai. A jó minőségű anyakönyv és egyéb források mellett szerencsés, ha a település vagy régió történetét más tudományágak (pl.: néprajztudomány) képviselői is feldolgozták. Így esett *Andorka Rudolf* választása az Ormánságra, a Sárközre vagy Átányra, a matyó település, Mezőkövesd is hasonlóan jó választásnak tűnik.⁹ A matyó népesség történetét több szempontból alaposan feldolgozták, Mezőkövesd anyakönyve a 17. században indult, kutatása más forrásokkal is kiegészíthető, a település így terepe lehet egy hosszú időtartamot felölelő, komplex, több szempontú társadalomtörténeti kutatásnak. Ebben kiindulópontot jelenthetnek az anyakönyvek elemzésére épülő történeti demográfiai vizsgálatok, mostani kísérletünk ennek első láncszeme lenne.

Tanulmányunkban a mezőkövesdi római katolikus anyakönyv legkorábbi, 1676 és 1683 közötti részének elemzésével próbálkozunk. A választott anyag sok előnnyel kecsegtet: ilyen mindenekelőtt a korszak, igen kevés kvantitatív demográfiai vizsgálat terjed ki a 17. századra. Előnyös az is, hogy a keresztelési, házasságkötési és halotti anyakönyv csaknem egyszerre indul, és 1683-ig jelentős hiányok nincsenek benne. A település lakossága egyöntetűen római katolikus, így az anyakönyv a teljes lakosságra vonatkozik. A halotti anyakönyvezés különösen jó minőségűnek tűnik, ami szintén nem hétköznapi jelenség, ezenkívül a viszonylag rövid időtartamból következő alacsony esetszámot ezen a téren ellensúlyozza két pestisjárvány (1679 és 1682) magas halandósága, így éppen a családrekonstrukciós vizsgálatok által kevésbé elemzett halandósági viszonyokra vonatkozóan rendelkezünk nagyobb és teljesebb adathalmazzal. A pestis elemzése más szempontból is jelentős: a három gyakran emlegetett, de Magyarországon ritkán kvantifikált apokaliptikus rémből (pestis, háború, éhínség) az egyik közvetlenül megragadhatóvá válik, a másik (a háború) jelenléte is érzékelhető az anyakönyv alapján. Így – ha vázlatosan is – de megrajzolhatjuk a 17. századi demográfiai struktúra bizonyos alapvonásait, ami azért látszik jelentősnek, mert elmélyült demográfiai elemzéssel inkább csak a 18. század második felétől kezdődő korszakra vonatkozóan rendelkezünk, amely korszak a nyugat-európai és néhány magyarországi kutatás tapasztalatai alapján már egy másik, a korábbihoz képest szelídebb demográfiai rezsím általánosság

⁸ Lásd pl.: *Benda Gyula* Keszthelyre vonatkozó kutatásait (*Benda*, 1997 és 2000), valamint *Andorka Rudolf* összegzését és kutatási terveit (*Andorka*, 1991).

⁹ *Andorka*, 1988 és 1991; Mezőkövesdről pl.: *Borovszky*, 1909; *Klein*, 1939; *Herkely* 1937 és 1939; *Sárközi-Sándor*, 1975; *Kápolnai*, 1958, 1962, 1973, 1991, 1992; *Martos*, 1963, 1973, 1980, 1981, 1992, *Martos-Holló Leleszi*, 1976, 1980; az irodalomról tájékoztatást ad: *Faragó*, 1999a.

válását jelentette. A „biológiai Ancien Régime” (Braudel, 1985), ha néhány kemény visszacsapással is (pl.: a kolera a 19. században), a 18. század második felétől kezdve éppen a nagy halandósági krízisek ritkulásával, eltűnésével kezd háttérbe szorulni.¹⁰ A 17. századi halandósági krízisek elemzése a 18–19. századra vonatkozó kutatásoknak biztosíthat támpontokat, tanulmányunkkal ehhez szeretnénk hozzájárulni. Ezen a ponton szeretnénk túllépni a helytörténeti tanulmányok keretein, másrészt szakítani szeretnénk a meglehetősen meddőnek tűnő népességszám-központú megközelítéssel, kísérletet szeretnénk tenni a 17. századi anyakönyv minél alaposabb demográfiai elemzésére.

Nem hallgathatjuk el ugyanakkor a nehézségeket sem. Egyrészt szembekerülünk mindazokkal a problémákkal, amelyek az anyakönyvek elemzésénél jelentkeznek, és amelyek miatt igen alapos forráskritikai vizsgálatokra van szükség (Andorka, 1988). Külön problémát okozhat az adatsorok rövideje, amelyeket vizsgálni tudunk. Egyrészt a vizsgálható hét év során a mezőkövesdi családoknak csak egy (ki tudja mekkora) része eshetett át az anyakönyvben is dokumentált demográfiai eseményen, másrészt ezen családok és tagjaik demográfiai történetének is csak egy szakasza eshetett erre az időszakra (leszámítva a csecsemő- és kisgyermekkorban elhalálozottakat és a házasságkötésük után általunk érzékelhetően rövid időn belül kihalt családokat). Így szó sem eshet a Henry-módszer teljes alkalmazásáról, az adatokból nem igen lehet családlapokat összeállítani, az anyakönyvi bejegyzések nominatív elemzése nem lehetséges. Ennek értelmében az adatok nem-nominatív feldolgozására törekszünk.¹¹ A rövid időtartam okozta nehézségeket részben kvalitatív elemzéssel, részben nemzetközi és későbbi magyarországi adatokkal való egybevetéssel igyekszünk ellensúlyozni.

Végül szólnunk kell egy másik problémáról is. Tanulmányunkban az anyakönyvi adatok feldolgozására törekszünk, amelyek a demográfiai eseményeken kívül egyéb adatokat is tartalmaznak. Információkat találhatunk az említett személyek hovatarozására, lakóhelyére, esetleg származására nézve, egyes esetekben feljegyezték az illető foglalkozását, vagy hogy hol, kinek a házában érte a beírt demográfiai esemény. Hasonlóképpen elemezni lehetne a keresztszülő-választást vagy a személynévanyagot is. Mivel a foglalkozásra, státusra, nemzetiségre utaló bejegyzések igen ritkák, ebből az időszakból mezőkövesdi adóösszeírásról nincs tudomásunk, leszámítva a diósgyőri uradalom urbáriumát, amely 1682-ben 66 családfőt említ, tehát a település népességének csak kis hányadát (Sárközi, 1975. 73., Kápolnai, 1975. 401.), az anyakönyvben szereplő személyekről az őket ért demográfiai eseményeken kívül keveset tudunk, így nem látjuk értelmét a köztük lévő kapcsolatok (együttlakás, keresztkomaság) tanulmányozásának. Jelenleg még azt sem tudnánk megállapítani, hogy az „x meghalt y házában” típusú bejegyzés valóban együttlakást, netán közös háztartást jelentett-e. Ugyanígy a családi kapcsolatokról csak néhány eseten alapuló, igen felszínes megállapításokat tehetnénk: pl.: néhány (feltehetően) kismemesi família egymás között házasodik vagy választ keresztszülőt, illetve az iskolamester felesége a bába stb. Úgy érezzük, hogy ez a fajta adatgyűjtés a jelen pillanatban nem vezetne túl messzire. A társadalmi státussal, foglalkozással kapcsolatban a vezetéknevek sem hordoznak érdemi információkat, a

¹⁰ Minderről legutóbb Keszthely kapcsán: Benda, 2000.

¹¹ Andorka, 1988. 23–31, 38–41.; Fleury-Henry, 1985. 55–81, 100–115.; Henry-Blum, 1988. 41–65.

névanyagról csak igen nagy óvatossággal kockáztathatunk meg néhány állítást (lásd később).

A mezőkövesdi római katolikus anyakönyv a 17. században

Mezőkövesd keresztelési anyakönyve 1676. május 24-én, Pünkösd napján kezdődik, míg házassági anyakönyve a következő év február 28-án, halálozási anyakönyvébe pedig 1677. március 2-án tette az első bejegyzést *Nagy János*, a Szent Lászlóról elnevezett egyházközség plébánosa.¹² Mindhárom rész kisebb-nagyobb megszakításokkal, hiányokkal 1683 novemberéig tart.

A keresztelési anyakönyvek az első három évben igen hiányosak, később a bejegyzés folytonosságának megszakadására vagy kihagyott hely (pl.: 1679 novemberében) vagy kimaradt hónap figyelmeztet.

*1. A keresztelesek száma
Number of baptisms*

	Keresztelesek	Hiányzik
1676	7	az év nagy része
1677	22	júliustól az év második fele
1678	38	júliusig az év első fele
1679	62	november részben
1680	55	január
1681	56	
1682	54	
1683	54	november elejétől
Összesen	348	

A hiányok óvatosságra intenek, a születések és fogantatások szezonális ingadozásának vizsgálata csak a többé-kevésbé „teljes” években lehetséges.

A házasságkötéseknél hasonló hiányosságok nem látszanak, hiszen eleve sokkal kevesebb eset oszlik el igen egyenetlenül az egyes éveken belül, így egy-egy hónap hiánya vagy feltűnően alacsony esetszáma (mint például a március vagy december a böjti vagy adventi időszak miatt) természetes jelenség lehet. Egyéb megszakadásra, hiányosságra utaló jelet nem tapasztalhatunk. Még a bejegyzések abbamaradása 1683. november 9. után is tulajdonítható az 1682-es pestis utáni házassági csúcshoz 1683. februárjában, ti. azután kevés házasodni akaró vagy arra alkalmas pár maradt a településen, illetve a decembertől következő adventnek.

¹² Mezőkövesdi Római Katolikus Plébánia Hivatal. Keresztelték, házasultak, halottak anyakönyve, valamint

OL Mikrofilmtára, X 2715, Mezőkövesdi Római Katolikus Plébánia, I. kötet: 1676–1753 (A 1311 és A 1312 dobozok).

A halálozásoknál az anyakönyv 1677. március elején indul, itt nyilván hiányzik a január és a február, míg az utolsó bejegyzés 1683. október 3-án történt, így ez az év is hiányos. Ezenkívül 1679 decemberében találunk nagyobb észrevehető lyukat, itt egy vagy több oldal hiányzik a könyvből, de ez csak néhány nap kiesést jelenthetett, hiszen a bejegyzések december 9-én szakadnak meg, de 12-től már folytatódnak. A halálozások egyébként évente és havonta nagy ingadozást mutatnak, ebből az anyakönyvvezetés pontosságára következtetni nem lehet.

2. A házasságkötések és a halálozások száma
Number of marriages and that of deaths

	Házasságkötések	Halálozások	Hiány a halálozásokban
1677	10	37	január, február
1678	11	83	
1679	16	208	decemberből 1-2 nap
1680	11	37	
1681	9	33	
1682	20	405	
1683	28	22	október, november, december
Összesen	105	825	

Az anyakönyvvezetés tehát 1683 novemberéig tartott, majd a plébános *Nagy János* távozása után a törökelleni felszabadító háború időszakában hosszabb szünet következett. A születési anyakönyvben 1694-ben és 1695-ben találunk egy-egy bejegyzést *Kállay Ádám* mezőkövesdi licenciatustól, majd vezetését *Zell Wolfgangus* plébános folytatta 1696 júniusától 1697 júniusáig, amikor a települést újabb háborús csapás érte (*Sárközi*, 1975. 78–79.), és a bejegyzések csak 1700 áprilisától, *Kis János* plébános hivatalba lépésétől váltak újra folyamatossá. A halálozási és házassági anyakönyvben is találunk néhány bejegyzést 1696–97-ben, de mindkettő csak 1700-tól indult igazán újra, a házasságok nyilvántartása sokáig igen töredékes maradt, 1714 és 1727 között teljesen hiányzik.

A folyamatos anyakönyvvezetés a 17. században a településen tehát *Nagy János* plébános személyéhez kötődik. Tudjuk, hogy már 1657-ben ő lehetett a plébános és esetleg anyakönyvet is vezetett ettől az időtől kezdve, amely a 18. század második felében még megvolt, de aztán elveszhetett.¹³ Ha az 1657-es dátum tévedés is, az bizonyos, hogy 1674-ben már ő volt a mezőkövesdi plébános, ő temette el a protestáns hajdúk által megölt Csepelényi György pálos szerzetest.¹⁴ Ez a tény, valamint gyakori

¹³ Lásd *Sárközi*, 1975. 73. és ide tartozó 244. sz. jegyzetét (*Sárközi* 1975. 153.): O.L. Helytartótanácsi Levéltár, Számvevőség, Alapítványi Osztály, Jelzetes Könyvek, 74. XI. A 84. 200. l. 1778. Kövesd oppidum, Conscriptio proventuum ecclesialium, parochialium et ludi magistrorum, Comitatus Borsodiensis; valamint *Catalogus Librorum Parochiae Mező Kövesdiensis* (Egri Főegyházmegyei Levéltár): „*Matricula Antiqua Caepa Anno 1657 finita 1752.*” A kezdő évszám esetleg lehet elírás is, amint ezt *Sárközi* megjegyzi (73.).

¹⁴ *Sárközi*, 1975. 77.; *Leskó*, 1907. 222. 256.; *Tóth*, 1994. 195. 205.

távollétei, amikor az anyakönyvet mások vezetik helyette, mutatja, hogy valóban mesz-sze földön ismert, tekintélyes személyiség lehetett, ha nem is az egyetlen katolikus pap a környéken, ahogy *Sárközi* állítja (77.). Az anyakönyvet vezetők között találunk világi licenciátust, iskolamestert, ferences és jezsuita szerzeteseket valószínűleg a közeli gyöngyösi rendházakból, amelyek a hódoltsági missziós tevékenység jelentős központjainak számítottak (*Szakály*, 1984; *Vanyó*, 1971), valamint néhány környékbeli település plébánosát (1. sz. függelék).

A mezőkövesdi anyakönyv túlnyomórészt az esztergomi szertartáskönyv előírásait követi (*Bárh*, 1999; 2. sz. függelék) az ettől való eltérés elsősorban akkor jelentkezik, ha nem *Nagy János* a bejegyző, illetve amikor valamely rendkívüli esemény (pl.: pestisjárvány 1679-ben és 1682-ben) következtében a beírásra váró esetek óriási mértékben megsokasodtak. A bejegyzéseket latinul, nem táblázatos formában tették meg, a magas pestis halandóság idején a különböző esetek nem kerültek külön bekezdésbe, így az anyakönyv ezeken a helyeken meglehetősen nehezen kezelhető. A születési anyakönyv tartalmazza a keresztelés pontos dátumát, a bejegyző nevét, a bejegyzés helyét, a gyermek keresztnévét, születésének napját, szüleinek nevét és a parókiát, amelyhez tartoztak és a keresztszülők nevét, parókiáját. Gyakran hiányozhat a születés dátuma, a bejegyzés helye, a szülők vagy a keresztszülők hovatarozása, időnként még a gyermek keresztnéve is, ami néha igen nehézé teszi annak eldöntését, hogy milyen nemű lehetett (csak a *baptizavi infantem natum/natam* formula végződése alapján, ami sokszor nehezen olvasható). A házassági anyakönyvben megtalálhatjuk a házasságkötés és a háromszori kihirdetés időpontját, az eskető pap és a házasodók nevét, illetőségét, családi állapotát és a tanúk nevét, illetőségét. Gyakran szerepel a menyasszonyok apjának neve is, időnként elmarad viszont a lakóplébánia beírása, esetleg a házasodók keresztnéve (főleg az özvegyasszonyoknál fordul elő, hogy csak volt férjük nevét írták be), és ha nem *Nagy János* esketett, akkor a cirkalmas bejegyzés is sokat egyszerűsödött. A halotti anyakönyvben a halálozás dátumát olvashatjuk, majd a halott nevét, életkorát, gyakran a temetés időpontját és helyét (ez sokszor hiányzik), az életkor gyakran elmarad, sokszor pontatlan (csecsemő vagy kisgyermek halottaknál a születési anyakönyvből ellenőrizhető, a harmincévesnél idősebbeknél feltűnően gyakoriak a nullára végződő, kerek számok). Sokszor előfordul, hogy gyermekekénél csak szülei, férjes vagy özvegyasszonyoknál csak férjük nevét írták be, néha pedig a halálozás pontos dátuma is hiányzik. Ha az elhalálozás valamilyen rendkívüli eseménnyel függött össze, akkor arról is találunk információkat. Mindhárom anyakönyv esetében nyilvánvaló időnként, hogy a bejegyzés utólag, emlékezetből történt, hiányzó információk (névnek, életkornak) üres helyet hagytak, de ezt sohasem pótolták. Hasonlóképpen néha több bejegyzésnyi üres helyet hagytak ki az utólagos pótlás céljára, de erre már nem került sor.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy 1676 és 1683 között elsősorban *Nagy János* plébánosnak köszönhetően igen pontosan, lelkiismeretesen vezették az anyakönyvet, követve az esztergomi szertartáskönyv utasításait. A hiányok, pontatlanságok, az előírt formuláktól való eltérés részben annak volt köszönhető, hogy *Nagy János* gyakran volt távol, valószínűleg a környékbeli települések lelkipásztori teendőit kellett ellátnia, részben annak, hogy rendkívüli körülmények (pestis, háborús események) nehezítették munkáját. Az anyakönyv ennek ellenére nem rosszabb minőségű, sőt több információt tartalmaz, mint a sokszor igen szűkszavú 18. századi bejegyzések.

Az anyakönyvezés pontosságáról nemcsak a jól látható hézagok vagy a hiányos bejegyzések árulkodnak, vannak más módszerek is, amelyekkel megbecsülhetjük az

anyakönyv forrásértékét (Andorka, 1988). Minél hosszabb a születés és a keresztelés között eltelt idő, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a keresztelés előtt elhunyt csecsemők nem kerültek be az anyakönyvbe. Római katolikus közösségben ez az időtartam nem lehet hosszabb néhány napnál.¹⁵ Mezőkövesden 348 keresztelési bejegyzésből 125 esetben találjuk meg a születés dátumát is, kerekén ötven esetben aznap, ötven esetben előző nap született csecsemőt kereszteltek meg. 17 alkalommal két nap a különbség, ennél hosszabb időtartamot csak nyolc esetben találunk, de ez sohasem több öt napnál. Így kicsi a valószínűsége annak, hogy csecsemők keresztelés nélkül haljanak meg, életveszély esetén azonnal megkeresztelték őket,¹⁶ az anyakönyvből emiatt nemigen maradhattak ki. Ennél sokkal nagyobb probléma, hogy vajon a megkeresztelték bekerültek-e mind a könyvbe, a szülők és a plébános számára is a keresztelés ténye volt a lényeg, a bejegyzés sok esetben utólag történhetett, néha ezért hiányos maradt,¹⁷ esetleg végleg feledésbe ment. Ezt csak akkor tudjuk megragadni, ha a tévedés tendenciózus jellegű, azaz, ha rendszeresen ugyanazokat nem írták be az anyakönyvbe (pl.: lányokat a keresztelési anyakönyvbe, néhány napos csecsemő halottakat a halottiba).

Az újszülöttek nemi aránya, amely nagyszámú születés esetén állandó szokott lenni (100 lányszületésre kb. 105 fiúszületés esik), feltárhatja, hogy a lányok anyakönyvezése mennyire lehetett pontos.

3. Az újszülöttek száma nemek szerint
Number of new-borns by sex

	Fiú	Lány	Ismeretlen	Összesen
1676	4	2	1	7
1677	11	10	1	22
1678	20	18		38
1679	38	24		62
1680	32	23		55
1681	29	27		56
1682	31	22	1	54
1683	25	29		54
Összesen	190	155	3	348

Mezőkövesden tehát 1676 és 1683 között 100 lányszületésre 122,6 fiúszületés esett, más szóval általánosan az újszülöttek 51,2%-a szokott fiú lenni (105/100-as arány), itt a bejegyzett újszülöttek 54,6%-a fiú. A különbség nem túl nagy, magyarázható a viszony-

¹⁵ lásd: Fügedi, 1980. 218.: „több mint nyolc napi késés halálos bűnnek számított”, valamint Imhof, 1992. 169–185. fejtegetéseit: a minél gyorsabb keresztelő jelentette a gyermekekről való gondoskodás legfontosabb elemét.

¹⁶ 1678. dec. 12. Szabó Petrus „Baptizavi sine caeremoniis propter periculum mortis”

1683. szept. 10. Nagy Anna: „Baptizavi infantem hodie natam in periculo mortis”

¹⁷ 1682. máj. 5.: „Ego Pater Joannes Nagy Plebanus Oppidi Mezőkövesdiensis baptizavi infantem ...” a helyet kihagyta, de soha nem fejezte be.

lag kis esetszámmal és a születési anyakönyv kimaradt részeivel, nem utal feltétlenül arra, hogy a folyamatos részekben a lányok anyakönyvezése rosszabb volna, mint a fiúké.

A keresztelési bejegyzések pontosságát lehet oly módon is mérni, hogy a halotti anyakönyvben található csecsemő vagy gyermek halottakat próbáljuk megkeresni a születési anyakönyvben, és azok arányából, akiket nem találtunk meg, következtethetünk az elmaradt születési bejegyzések arányára. Esetünkben az első három év eleve hiányos, ezért 1679-től kezdtük a 0 éves halottak keresését a születési anyakönyvben, folytattuk 1680-ban a 0 évesekkel, 1681-ben a 0 és 1 évesekkel, 1682-ben és 1683-ban a 0, 1, 2, 3 évesekkel (4 éves nem volt a halotti anyakönyvben ezekben az években). 102 csecsemő és kisgyermek halottból mindössze 51-et sikerült megtalálnunk a keresztelési anyakönyvben, ami mutathatja a keresztelesek igen pontatlan bejegyzését, de az 50%-os hiány mindenképpen túlzásnak tűnik, sokkal valószínűbb, hogy az erős beköltözés is szerepet játszott, így ezeknek a gyermekeknek egy részét nem Mezőkövesden kereszthették. Erre utalhat az is, hogy a 0 éveseknek nagyobb hányadát sikerült megtalálnunk (59%), hiszen esetükben a vándorlás valószínűsége kisebb, mint az idősebbeknél. A mozgás mindenképpen jelentős lehetett, az is bizonyos a mezőkövesdi bejegyzések alapján, hogy a környékbeli falvakban működtek plébánosok, akik ott kereszthettek, de a hiány ezzel teljesen nem magyarázható, a keresztelési anyakönyvvezetés pontatlanabbnak tűnik, mint a halotti. Természetesen nem lehet kizárni az azonosítás során a tévedések lehetőségét sem: az azonosítás néhol igen problematikus, pl.: a vezetéknev nélküli gyermekhalottak vagy újszülöttek esetében.

Gyakori hiányosság szokott lenni, hogy az életük első napjaiban elhunyt csecsemők egyik anyakönyvbe sem kerülnek be. Ezt a csecsemőhalandóság életkor szerinti megoszlása alapján vizsgálhatjuk, az első héten meghalt csecsemők feltűnően alacsony aránya a 0 éveseken belül a bejegyzések pontatlanságáról árulkodik (támpontul az 1925-ös magyarországi arányok szolgálhatnak: a 0 évesek 19%-a halt meg 1–6 napos korában, további 26%-uk 7–30 napos korában, lásd: *Andorka, 1988. 39.*).

4. A csecsemőhalandóság életkor szerinti megoszlása Mezőkövesden
1677–1683
*Infant mortality by age in Mezőkövesd
1677–1683*

	0–6 nap	7–14 nap	15–30 nap	1–5 hónap	6–12 hónap	Összesen
N	16	15	6	19	13	69
%	23	22	9	27	19	100

A fenti számok alapján úgy tűnik, hogy a néhány napos, hetes korban elhunyt csecsemők nem maradtak ki nagyobb számban a halotti anyakönyvből. (Megjegyzendő, hogy az egyévesként elkönyveltek egy része valójában élete első évében elhunytat jelent, így ha ezek is a 0 évesek számát gyarapítanák, akkor valószínűleg a több hónapos korban meghaltak arányát növelnék, és akkor az egy hónap alattiak aránya közelebb lenne az 1925-ös arányszámhoz, esetleg az alatt lenne valamivel, de ez 17. századi

körülmények között, amikor a csecsemőhalandóság elsősorban az idősebbek csecsemők körében volt rosszabb, mint a 20. század első felében, elfogadható.)

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a mezőkövesdi anyakönyvvezetés minősége a körülményekhez képest jónak mondható, különösen igaz lehet ez a halotti anyakönyvre, míg a keresztelési anyakönyvben nagyobb hiányok lehetnek, ezek részint jól láthatók a bejegyzések folytonosságának megtöréséből, részint a halotti anyakönyvvel való összehasonlítás során derülnek ki. A keresztelési anyakönyv hiányosságát számszerűsíteni a minden bizonnyal erős vándorlás miatt nem lehet.

A mezőkövesdi anyakönyv személynévanyaga a 17. században

A kutató számára csábító lehetőség az anyakönyvek személynévanyagának elemzése. A vonatkozó szakirodalom egyöntetű abban, hogy az eredetileg megkülönböztető funkciójú kételemű személynévadás már a 15. századtól a vezetéknevek öröklődésével járt a nem nemes lakosság körében is (Bárczi, 1958. 137–142.; Kálmán, 1989). Vezetéknévcseré természetesen még évszázadokig előfordulhatott, a jobbágyoknál például a költözésnél, vagy ha a régi megkülönböztető név öröklődővé vált, és újabb (megkülönböztető) ragadványnév járult a vezetéknevhez, esetleg ki is szorítva azt (Kálmán, 1989. 94.). Esetünkben a problémát éppen ez a jelenség okozza: a megkülönböztető nevek öröklődő vezetéknevvé válása ezekben a századokban játszódik le, joggal feltételezhetjük, hogy ez a folyamat a 17. század végére előrehaladhatott annyira, hogy komoly elemzést a népesség etnikai vagy foglalkozási struktúrájára nézve a vezetéknevanyagra nem lehet alapozni.

Számunkra a fentiek értelmében nyilvánvalónak tűnik, hogy amennyiben a pótlólagos ragadványnévadás általánossá válik, akkor az első (vezeték)név öröklődik, és nem kapcsolódik viselőjének tulajdonságaihoz, foglalkozásához, nemzetiségéhez. Nyilvánvalóan így van ez nemcsak a ragadványnevet viselők, hanem a többiek esetében is. A ragadványnévadás különösen akkor beszédes ebben a tekintetben, ha jellegetesen meg egyezik a vezetéknevvvel (tulajdonságot jelölőhöz tulajdonságot jelölő, mesterségnevhez másik mesterségnev, helyet jelölőhöz másik helyet jelölő járul), ez esetben a vezetéknevek nyilván semmi valóságos, az illető személyhez fűződő jelentéstartalma nincsen. Tehát a mezőkövesdi névanyagnál is figyelniünk kell a kettős vezetéknevekre, az „alias” határozószóval kapcsolódó ragadványnevekre, vagy az „ex” praepositiós származási hely-megjelölésekre. Megállapíthatjuk, hogy akár a keresztelési anyakönyvben a szülők és keresztszülők nevével (Sárközi, 1975. 73–75.: 107 esetből 42-szer), akár a halotti anyakönyvben (itt jóval ritkábban: 825 halálesetből 33-szor) találunk igen sokatmondó példákat az említett esetekre. A tulajdonságot jelentő vezetéknevekről (mint például a több család és nemzedék által viselt Nagy családnévről) nem kívánunk külön szólni. A mesterségnevek közül a Kovács, a Molnár és a Szabó a leggyakoribb, igen gyakran kapcsolódik hozzájuk helymegjelölő ragadványnév. Találunk olyan eseteket, ahol a mesterségnevek halmozódnak (Takács Lőrincz alias Bodnár, Varga Sípos Anna) tudunk Molnár Orbánról, aki tanító (ludi magister) volt, és Pók Gergelyről (alias Kovacz) aki ha maga nem is, de valamely közvetlen felmenője biztosan kovács lehetett. Mindezek

alapján kijelenthetjük, hogy a vezetéknevek (a 17. század végén) a foglalkozási struktúrára még hozzávetőleges rekonstruálására sem alkalmasak.¹⁸

Némileg más a helyzet a helyet, származást jelölő vezetéknevekkel. Tudjuk (*Sárközi*, 1975. 73.), hogy a 17. századi névanyag (diósgyőri urbárium, anyakönyv) jelentősen különbözik a 16. századitól (1548-as dézsmajegyzék). Bár egyik forrás sem tartalmazza a népesség egészét, így az összevetés meglehetősen hozzávetőleges, mégis a jelentős népességszere, vándorlás ténye igen valószínű, egybevág a hódoltság viszonyokról alkotott képpel. A vezetéknevanyag is ezt támasztja alá. Az idegen eredetről tanúskodó vezetéknev valóban arról árulkodik, hogy viselője vagy ősei bevándorlók voltak, bár azt, hogy ez mikor történt, természetesen pusztán a név alapján nem tudjuk eldönteni. Az igen gyakori Tóth (vagy megfelelői: Tót, Thot, Tott stb.) családnév vagy más szlovák és palóc hangzású nevek valóban bizonyosságot jelentenek arra, hogy a lakosság jelentős része a Palócföldről vagy a Felvidékről vándorolt be (*Sárközi*, 1975. 75.), de hogy ez valójában milyen etnikai viszonyokat jelentett a 17. század végi Mezőkövesden, azt nem tudjuk. Itt megint a nevekhez fűzött kiegészítő megjegyzések segítenek eligazodni: ha a plébános az 1682. október 9-én elhunyt Lengyel György neve mellé fontosnak vélte odaírni, hogy nemzetiségére nézve lengyel („*polonus natione*”), akkor úgy tűnik, hogy ez egyáltalán nem volt evidens számára. Hasonlóképpen a környező vagy távolabbi települések nevéből képzett személynevek esetében is tanácstalanok maradunk: a 16–17. századi népmozgás tényét Mezőkövesd esetében is igazolják, de ennek időpontjáról, tényleges irányáról nem sok információt nyújtanak. Pontosabb, közvetlen adattal az ex-el kapcsolt településnevek szolgálnak, ez nyilván közvetlenül viselőjének származására utal. Itt néhány távolabbi esettől eltekintve elsősorban a nem túl távoli Borsod és Heves megyei települések fordulnak elő: kirajzolódik egy Balassagyarmattól Miskolcig és Nyékládházától Jászberényig terjedő kör, amely mintegy kijelöli Mezőkövesd közvetlen, aktuális térségi kapcsolatait (3. sz. függelék). Természetesen e kapcsolatok jellegéről a rövid időtartamot átfogó anyakönyv alapján nem sokat tudunk, ha valamely idegen egy demográfiai eseményt Mezőkövesden élt át, akkor bekerülhetett az anyakönyvbe, attól függetlenül, hogy ott végleg megtelepedett-e, vagy csak ideiglenesen tartózkodott a településen. Ugyanígy nem tudni pontosan, hogy mit jelentett az anyakönyvbe bejegyzett más plébániához tartozás: éppen ott tartózkodást vagy huzamosabb, de nem végleges helyben lakást.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a személynévanyag csak igen nagy vonalakban nyújt információkat a lakosság származási helyéről, nézetünk szerint a népesség összetételének egyéb szempontból való vizsgálatára pedig nem alkalmas.

¹⁸ Természetesen az anyakönyvben sok valódi foglalkozás- vagy rendi állás-megjelöléssel találkozunk, így: juhász (opilio, név nélkül), szolga (általában csak kereszt-névvel), katona, inquilinus, ludi magister, plebanus, licenciatus, különböző szerzetesrendek tagjai, de ezek *sohasem* vezetéknevek, sőt nem is ragadványnevek, hanem a névhez fűzött, bár kétségtelenül azonosító funkciójú kiegészítések.

Népességszám és népmozgalom

Több szerző által alkalmazott módszer, hogy egyéb adatok híján a születések anyakönyvből kiolvasható számából próbálják kiszámítani a szóban forgó település népességszámát.¹⁹ Ezzel kapcsolatban az egyik probléma, hogy mekkora nyers születési arányszámot válasszunk kiindulópontul. *Horváth Róbert* és nyomában *Szakály Ferenc Hatvany István* professzor 18. század közepi debreceni arányszámát használják (34%) Szeged 17. századi népességszámának kiszámításához, *Szakály* később Gyöngyös esetében kicsit magasabb értéket tart valószínűnek (40–43 ‰), *Kápolnai Iván* az ennél jóval magasabb 50–55%-es arányszám alapján teszi Mezőkövesd népességét kb. 1000 főre (megjegyezve, hogy ennél magasabb arányszám elképzelhetetlenül irreális volna), míg *Benda Gyula* a 18. századi Keszthely esetében három variációt vesz alapul (40 és 50‰, illetve a józsefi népszámlálás alapján számolt valódi 46‰-es születési arányszámot). Számunkra *Hatvany* arányszáma kicsit alacsonynak tűnik, 1774 és 1783 között Pest megyében a Conscriptio Animarum alapján számolt járási értékek 50 és 60‰ közé esnek, a tisztán alföldi kecskeméti járásban nem találunk 57‰-nél kisebb arányszámot (*Óri*, 1994. 68-69.). Ha *Benda Gyula* módszerével számoljuk a mezőkövesdi arányszámot az 1780-as évekre vonatkozóan, akkor *Kápolnai Iván* becslése helyesnek bizonyul, hiszen 55‰-es adathoz jutunk.²⁰ Mivel a háborús 17. században a termékenység lehetett alacsonyabb a 18. század végénél, ezt az értéket hajlamosak vagyunk az 1676 és 1683 közötti lehetséges maximumnak tekinteni, *Hatvany* javaslatát pedig a lehetséges minimumnak, míg a „középső változat” kb. 45‰ lehetne. Ennek alapján három népességszámhoz jutunk, amelyek nagyjából kijelölik a lehetséges határokat:

*5. A népesség lehetséges nagysága
a születések száma alapján becsülve
1679–1683²¹
Possible size of the population estimated on
the basis of the number of births
1679–1683*

Keresztelések évi átlaga	A népesség száma		
	34	45	55
	% -es arány esetén		
56	1647	1244	1018

¹⁹ *Horváth*, 1978. 488.; *Szakály*, 1983. 676–677.; *Szakály*, 1984. 152.; *Kápolnai*, 1975. 401.; *Benda*, 1997. 88.

²⁰ Az 1786-os jelenlévő népességre (4682 fő – *Dányi-Dávid*, 1960. 44.) vetítettük az 1780–1789 közötti évtized átlagos születésszámát (257 – mezőkövesdi anyakönyv, megfigyelik a *Kápolnai* által az 1780–1784 közötti évekre adott átlagértékkel – *Kápolnai*, 1975. 402).

²¹ Csak az 1679 és 1683 közötti többé-kevésbé hiánytalan anyakönyvezésű évek születésszámait átlagoltuk

Látható, hogy a *Kápolnai Iván* által javasolt 1000 fős népességszám inkább a lehetséges alsó határnak tekinthető, a születési bejegyzések alapján a népesség ennél lehetett akár 50%-kal is nagyobb. De itt beleütközünk a másik, az anyakönyv alapján megoldhatatlan problémába. Nem a mezőkövesdi népesség számát számítottuk ki, hanem azokét, akik a mezőkövesdi anyakönyvbe bekerültek a jelzett időszakban. Közöttük találhatunk idegen plébániáról valókat, akiről nem tudjuk eldönteni, hogy valóban idegenek-e, vagy esetleg egy elpusztult egyházközségből menekültek a városba, és ott huzamosabb ideig tartózkodnak, és olyanokat, akik illetősége nincs feltüntetve, de akik lehetnek mezőkövesdiek vagy valamely környékbeli filia lakói. Hogy a környék lakóit Mezőkövesden anyakönyvezték, az valószínű, bár találunk ezzel ellentétes példát is: 1680-ban Nagy János tizenöt környékbeli településen kötött házasságot írt be az anyakönyvbe (pontos dátum nélkül, de feltüntetve, hogy ottani párokról van szó, zavaró viszont hogy ezek részben olyan anyaegyházak, amelyeknek plébánosa Mezőkövesden időnként Nagy János helyett keresztel vagy temet, így a plébánia elvben nem volt gazdátlan). Az a tény, hogy időnként Balaton, Pétervásár, Szihalom vagy Szomolya plébánosa látja el a minden bizonnyal távollévő mezőkövesdi plébános feladatait, nem azt jelzi, hogy ezeknek a településeknek a népe is időnként a nagyobb biztonságot nyújtó mezővárosban tartózkodott, míg a nagy tekintélyű helyi parochus időről időre bejárta a környéken maradt híveit? Mezőkövesd mindenestre a végvári harcok első vonalában feküdt, az 1676 és 1683 közötti időszak Thököly hadainak felvonulása, portyázásai miatt különösen nehéz lehetett a katolikus település számára (minderről még később). Ilyen körülmények között rendkívül nehéz értelmezni azt, hogy mit jelent mezőkövesdinek lenni. Az anyakönyv adatai alapján csupán azt állíthatjuk, hogy kb. 1000–1600 ember élhetett a mezővárosban vagy annak környékén, ők azok, akiket Mezőkövesden anyakönyvezték, de illetőségükről, hovatartozásukról, a településen való tartózkodásuk okáról, jellegéről, időtartamáról nem sokat tudunk. Ezért óvakodunk attól, hogy például a házasságkötéseket endogám-exogám felosztásban mutassuk be: az idegen plébániáról származó házasodó nézetünk szerint lehet ténylegesen Mezőkövesden lakó személy, míg az, akinél ilyet nem találunk vagy esetleg mezőkövesdi illetőségűnek tüntették fel, lehet ténylegesen valamely környékbeli település lakója.

6. *A természetes népmozgalom Mezőkövesden*
Natural population changes in Mezőkövesd

	Keresztelések	Halálozások	Házasságkötések	Természetes szaporodás
1677	22	37	10	-15
1678	38	83	11	-45
1679	62	208	16	-146
1680	55	37	11	18
1681	56	33	9	23
1682	54	405	20	-351
1683	54	22	28	32
Összesen	341	825	105	-484

Ha a természetes népmozgalom alakulását vizsgáljuk, szembetűnő, hogy míg a házasságkötések és keresztelesek száma viszonylag állandónak mutatkozik, addig a halálozások száma igen erősen ingadozik. A vizsgált hét év alatt háromszor vagyunk tanúi annak, hogy a halálozások száma jelentősen emelkedik: a maradék négy év átlagát (kb. 32) véve alapul az 1678-as év kifejezetten rossznak (két és félszeres emelkedés), 1679 és 1682 pedig katasztrófálisnak mondható (hat és fél, illetve tizenkét és félszeres emelkedés).²² Ha a halandóság felszökését az előző évhez mérjük, akkor az 1682-es krízis súlyossága nem változik, viszont az 1679-es fellendülés kevésbé lesz hangsúlyos, hiszen a halandóság romlása már az előző évben elkezdődött (1679-ben két és félszeres a növekedés 1678-hoz képest).

Bárhogyan számoljunk is, nyilvánvaló, hogy 1678–79-ben és 1682-ben a nyugat-európai szakirodalom által sokszor leírt „rég típusú demográfiai válsággal” van dolgunk (*Pierre Goubert* szerint akkor beszélhetünk válságról, ha a halálozások évi száma legalább megduplázódik, de a 17–18. század fordulóján nem ritka a háromszorozódás, négyszereződés sem, sőt az öt-tízszeresedés is előfordul – *Goubert*, 1982.). Ugyanakkor Mezőkövesden a válságos években nem látjuk a házasságkötések és keresztelesek visszaesését úgy, ahogy ezt a 17. századi franciaországi nagy halandósági krízisek esetében tapasztalhatjuk (I. ábra). Ezeket a válságokat elsősorban a rossz termések és a nyomokban fellépő gabonadrágaság okozták, a járványok csak elmélyítették a hatást. Ezekben az esetekben a halálozások számának megsokszorozódását a házasságkötések és keresztelesek számának akár 40–50%-os csökkenése is követhette, míg a tisztán járványos halandósági kríziseknek nem volt ilyen hatásuk (*Goubert*, 1982.). Mezőkövesd esete is ezt igazolja, a házasságkötések és keresztelesek számára a magas halandóságnak nincs érezhető negatív hatása, miközben a becsült népesség negyede-fele elpusztult a járvány következtében. Hogy közben a házasságkötések és keresztelesek száma és nyilván ezekkel együtt a népességszám nem változott, az részben a „pótlási effektussal”, részben az erős bevándorlással magyarázható.

Míndeze alapján a 17. század végi Mezőkövesd demográfiai viszonyainak néhány alapvonását ragadhatjuk meg: átlagos években a születések száma meghaladhatta a halálozásokét, de időről időre – akár néhány éven belül is – pusztító halandósági krízisek jelentkeztek, amelyek jelentős természetes csökkenést okoztak. A vizsgált időszak

²² Keszthely 1747 és 1849 közötti halandósági válságait vizsgálva *Benda Gyula* alkalmazza *Jacques Dupâquier* krízis-indexét (*Cabourdin*, 1995. 177.; *Benda*, 2000. 152–153.), miszerint $\frac{D-M}{\Sigma} = I$, ahol D a vizsgált év halottainak száma, M a halálozások átlaga a megelőző tíz évben, Σ a halálozások szórása a megelőző tíz évben. Keszthelyen ebben az időszakban a skála szerint csak gyenge és közepes halandósági krízis fordult elő. Mezőkövesd esetében a vizsgált időszak rövidsége miatt nem lehet a módszert maradéktalanul alkalmazni, ha a krízismentes négy év halálzási átlagát és halálzási szórását vennénk alapul, akkor mesterségesen növelnénk a válságok súlyosságát (az így számolt indexszámok a következők lennének: 1678 = 3,4 – átlagos válság; 1679 = 11,7 – erősebb krízis; 1682 = 24,9 – szuperkrízis, csak a katasztrófa-fokozat áll fölötte, ilyen válságot *Dupâquier* a vészterhes 1681 és 1720 közötti időszak 39 évében a párizsi medence vizsgált parókiáin mindössze egy esetben talált –*Dupâquier* 1979. 526-546., idézi *Cabourdin*, 1995. 178.). Noha az összehasonlítás torz, mégis érzékelhető, hogy a 17. századi Mezőkövesden a halandósági válság egészen mást jelent, mint a 18–19. századi Keszthelyen.

krízisei az anyakönyvi haláloki bejegyzéseknek megfelelően a járványos halandóság jellegzetességeit mutatják. A nagyfokú pusztulás mellett a házasságkötések és keresztelekések számában mutatkozó állandóság vagy esetenkénti növekedés feltételezi a mezővárosba való beköltözést és a gyors regenerálódásra való törekvést.

A házasságkötések

A házasságkötési bejegyzések elemzésénél a fentiek értelmében tartózkodunk a községi endogámia és exogámia kimutatásától. Mivel a házasodók életkorát a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveitől nem írták be az anyakönyvbe, jelen esetben a házasságkötések szezonálisának, az újraházasodás sajátosságainak, valamint a halálozási bejegyzések alapján az elhunytak családi állapotának vizsgálatára van lehetőségünk.

A házasságkötések havi ingadozása megmutathatja, hogy az adott közösség milyen mértékben tartotta be az egyházi tilalmakat és előírásokat, esetleg mennyiben igazodott a döntően mezőgazdasági munka ritmusához. Ha a 17. századi mezőkövesdi házasságkötési szezonálisitást a település későbbi adataihoz, illetve más települések vagy országok adataihoz hasonlítjuk, akkor választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a mezőkövesdiek házasságkötési szokásai e téren egyedi változatot képviseltek-e, vagy pedig illeszkedtek a többi településhez. A kérdés annál érdekesebb, mivel *Faragó Tamás* kutatásai nemrégiben rávilágítottak arra, hogy – a korábbi vélekedéssel ellentétben – Magyarországon sem létezett valamiféle egységes, a mezőgazdasági munka ciklusaihoz igazodó „preindusztriális” vagy „hagyományos” házasságkötési szezonálisitás, hanem számos lokális változat élt egymás mellett, amelyek mögött felekezeti, etnikulturális, településtípus és foglalkozási különbségek szerinti változatosság állt, de ki lehet mutatni különbségeket társadalmi rétegek között, vagy a házasságkötések sorszáma szerint is. Továbbá egy-egy településen belül a szokások változása sem csak a hagyományok erejének gyengülésével vagy a nehezen definiálható modernizációval hozható összefüggésbe, hanem ettől függetlenül és ezt megelőzően is vannak változások, sokszor szubjektív tényezők (a divat vagy a plébános személyének változása) következtében (*Faragó, 1994. 1999a*).

7. A házasságkötések szezonálitása²³
Seasonality of marriages

	Mezőkövesd 1677–1683			Mező- kövesd 1820– 1829	Mező- kövesd 1860– 1869	Bél- apát- falva 1703– 1750	Pásztó 1693– 1720	Francia- ország (vidék) 1680– 1689
	N	%	Index ²⁴	%	%	%	%	Index
Január	10	9	115	5	10	49	44	135
Február	42	40	483	4	12	20	41	236
Március	–	–	0	1	–	–	–	33
Április	3	3	34	2	5	4	–	71
Május	7	7	80	2	4	5	5	75
Június	13	12	149	3	3	7	–	141
Július	10	9	115	1	1	2	2	127
Augusztus	2	2	23	3	2	1	–	66
Szeptember	2	2	23	2	2	3	1	79
Október	1	1	11	11	14	4	2	73
November	9	9	103	66	47	5	4	150
December	6	6	69	–	–	–	1	15

Táblázatunk három időmetszetben ábrázolja a mezőkövesdi házasságkötések havi ingadozását, a város lakossága a 19. században is majdnem teljesen római katolikus volt (3% más vallású 1869-ben – *Kápolnai*, 1975. 403.). Összehasonlításként vizsgálhatjuk a szintén római katolikus Bélapátfalva és Pásztó adatait nagyjából a tárgyalt korszakra vonatkozóan. A korszakok, valamint a vidék és város szerinti bontásban közölt franciaországi adatsorok közül a mezőkövesdire leginkább hasonlót választottuk, eszerint a mezőkövesdi szezonálitás a 17. század végi francia vidék szokásainak felel meg. Valamennyi példánk az egyházi tilalmak szigorú betartását mutatja, miszerint a nagyböjt és az advent időszakában kerülni kellett a zajos multságokat, ezért a katolikusok (de sokszor a protestánsok is – *Faragó*, 1994. 243.; *Lebrun*, 1995. 298.) inkább az év más hónapjaira időzítették házasságkötéseiket. Úgy véljük, hogy a hat mezőkövesdi decemberi házasságkötés sem jelent kivételt, mivel ezeket mind rendkívüli helyzetben, 1682 decemberében kötötték, alig néhány héttel a szörnyű veszteségeket okozó pestisjárvány befejeződése után. A 17. század végi Mezőkövesden (és Franciaországban) a legtöbb házasságkötés februárra esett, szintén átlag feletti értéket mutatnak a januári és novemberi adatok (Franciaországban erősebben: ott a november a második legerősebb hónap, és a januári csúcs is sokkal hangsúlyosabb), és többi példánkkal ellentétben kirajzolódik egy határozott június-júliusi (aratás előtti) emelkedés is. A francia görbe tehát háromcsúcsú, a mezőkövesdi inkább kétcsúcsú, de a nyári emelkedés és a januárnál erősebb

²³ Források: *Kápolnai*, 1961–62; *Kovács*, 1995; *Hausel*, 1990 (*Faragó*, 1994. nyomán); *Lebrun*, 1995. Kerekített adatok!

²⁴ Átlagtól (=100) való havi eltérés.

február olyan sajátosságok, amelyek összekötik a két adatsort, és megkülönböztetik őket nemcsak a bemutatott magyar példától, hanem az összes *Lebrun* által közölt (17–18. századi, városi vagy vidéki) francia görbétől is. BÉlapátfalva és Pásztó esetében nyári vagy novemberi emelkedés nem igen látszik, a házasságkötések zöme januárra és februárra esik, de a január mindkét esetben erősebb a februárnál. Ha a mezőkövesdi szezonális időbeli változását nézzük, akkor láthatjuk, hogy a január-februári csúcshoz alig marad nyoma (a 19. század második felében hangsúlyosabb, mint az elsőben), a tilalmi időszakok megmaradnak, a házasságkötések száma októbertől kezd emelkedni, a legtöbb házasságkötés novemberre esik.

Táblázatunk tehát összességében a *Faragó Tamás* megrajzolta képet mutatja: a túlnyomórészt római katolikus népesség házasságkötési szokásait részint a mezőgazdasági munka ciklusaihoz igazította, részint (és ez tartósan, több évszázadon át változatlan maradt) a katolikus egyház előírásait követte. A mezőgazdasági és az egyházi naptár követésében a magyarországi és a franciaországi adatok megfelelnek egymásnak, így valóban kirajzolódnak egyfajta tradicionális házasságkötési szezonális alapvonásai, de ezen túl időben és térben több helyi variáció, alcsoport létezett még egy-egy felekezeten belül is.

Az újraházasodásokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy özvegyasszonyok nagyobb arányban kötöttek újra házasságot, mint a megözvegyült férfiak. 105 házasodó férfinak 11%-a volt újraházasodó, míg a nőknél ez az arány 30%. Mivel a halotti anyakönyv különösen a férfiak esetében hiányos családi állapotra vonatkozó bejegyzései miatt a halálozás következtében felbomlott házasságok pontos számát nem ismerjük, nem dönthetjük el, hogy ez az eltérés vajon nem a házas férfiak nagyobb halandóságából származik-e. (A halálozások nemek és korcsoportok szerinti száma nem utal erre: a 20 és 69 év közötti halottak közül 122 volt férfi és 129 nő, 20 és 30 év között nőtöbblet, 30 felett korcsoportonként váltakozás mutatkozik a halálozások számában.)

Megpróbáltuk megvizsgálni azt is, hogy az özvegyasszonyok férjük halála után mennyi idő elteltével kötöttek újra házasságot. A házassági anyakönyv 32 újraházasodó asszonya közül csak tíznek az elhunyt férjét találtuk meg a halotti anyakönyvben. A férj halála és az özvegy újraházasodása között eltelt idő szélső határai ezekben az esetekben 2 hónap és 2 év voltak (a módusz 4 hónap). A rövidebb időtartamokat 1682 végén és 1683 első felében, a pestis után találjuk, ekkor a legmagasabb az újraházasodás száma és aránya (ebben a két évben a női házasságkötők 45, illetve 54%-a volt özvegyasszony), továbbá egyedül ekkor fordultak elő decemberi házasságkötések (a pestis után valószínűleg egyébként sem lett volna lehetséges a zajos mulatság). Mindezek arra utalnak, hogy a halál miatt felbomlott házasságokat mielőbb pótolni igyekeztek, különösen szembetűnő ez a pestisjárványt követően.

A halotti anyakönyv bejegyzései alapján vizsgálható a házasok korcsoportonkénti aránya is. A férfiak esetében a családi állapotra utaló megjegyzések – mint említettük – igen hiányosak lehetnek, ezért az elemzésnél őket nem vehetjük figyelembe, a nőknél viszont tíz év felett gyakran találunk „virgo” megjegyzést, ami jelzi, hogy ez ebben a korban már nem volt evidens, majd a házas nőknél rendre szerepel férjük, az özvegyasszonyoknál pedig elhunyt férjük neve. Hajadonnak tekintettük a virgókat és a bejegyzés nélkülieket.

8. Hajadonok aránya korcsoportonként az elhalt nők között
Rates of unmarried dead females by age groups

	Esetszám	Hajadonok	%
15–19	12	6	50
20–24	29	3	10
25–29	18	2	11
30–49	65	4	6
50–	34	1	3

Az anyakönyvben a legfiatalabb elhalálozott asszony 15 éves volt, láthatjuk, hogy a házasságkötések zöme 15 és 25 éves kor közé eshetett, a nők kb. fele már húsz éves kora előtt házas lehetett. Az 50 éves vagy ennél idősebb korban meghaltak között a hajadonok aránya megegyezik Pócsmegyernek a 18. század második felére vonatkozó hasonló arányszámával (*Andorka, 1984.*), és lényegesen alacsonyabb a nyugat-európai arányoknál (az 1690-es években Anjouban és Bretagne-ban 9% körül, a 18. századi Franciaországban általában 7–8% – *Chaunu, 1998.* 80–81.).

A házasságkötések és az első gyerek születése között eltelt idő hossza – a törvénytelen születések aránya mellett – fényt vethet a házasságon kívüli nemi kapcsolatok gyakoriságára. Esetünkben újra az a fő probléma, hogy a tárgyalt periódus 105 házasságkötéséből csak 22 alkalommal találtuk meg a születési anyakönyvben az első (?) gyermek világra jöttét rögzítő bejegyzést.²⁵ Ez a tény újabb információt nyújt a születési anyakönyvezés pontatlanságára és a népesség mozgására nézve, ezenkívül erősen korlátozza megállapításaink érvényét. A 22 születés zöme (16) a házasságkötés után kb. 8,5–24 hónapra esett, ebből három a gyanús két éves intervallumra, amelyekről négy másik valószínűtlenül hosszú (3 év vagy több) időtartamúval együtt elképzelhető, hogy nem első születések voltak. Így csak két olyan esetet találtunk, amikor a gyerek a házasságkötés után kilenc hónapnál rövidebb idő elteltével érkezett (öt, illetve hét hónapra²⁶). Ha emellett figyelembe vesszük, hogy a vizsgált nyolc év alatt mindössze egy törvénytelen születésről van tudomásunk, akkor – bár határozottan ki nem jelenthetjük – mégis az a benyomásunk, hogy a házasságkötés és a nemi erkölcs terén szigorú (vallásos) normák uralkodtak, és a közösségi kontroll erős lehetett.

²⁵ Az utolsó egy-két év házasságkötéseit követő első születések nyilvánvalóan eleve hiányoznak, de annak ellenére, hogy a házasságkötések száma ekkor magasabb, a „találati arány” így sem éri el az 50%-ot.

²⁶ Az öt hónapos intervallum önmagáért beszél, a másik eset lehet koraszülés is, ekkor egy nemesember vett el egy özvegyasszonyt a pestis után 1682 decemberében (Georgius Pok és vidua Thomae Lázár), akinek a férje négy hónappal korábban halt meg a járvány következtében (42 éves korában, 1682. aug. 20-án). A gyermek 1683 júliusában, 7 hónapra született, az özvegy esetleg már a házasságkötés előtt leendő férje házában élhetett.

A vizsgált intervallumok hosszát természetesen befolyásolhatta a nők egy részénél a végleges vagy esetleg a preindusztriális korban nem ritka átmeneti meddősége is. Ezt a szempontot azonban – mivel erre nézve semmilyen támponttal nem rendelkezünk – az elemzés során nem tudtuk figyelembe venni.

A keresztelesek

A kereszteleési bejegyzések sajátosságairól (a születések és a keresztelesek közötti időtartam hosszáról), az újszülöttek nemek szerinti megoszlásáról már szoltunk, így itt a keresztelesek és az ezekből számolható fogantatások havi megoszlását, valamint az iker- és házasságon kívüli születések arányát vizsgáljuk. Nehézséget okoz, hogy a kereszteleési anyakönyv csak 1679 és 1683 között folyamatos (kisebb lyukak ekkor is vannak), és hogy a kereszteleési anyakönyvvezés tűnik a legpontatlanabbnak. Ezért csak a mondott évek havi szezonálisát vizsgáljuk, a hiányzó egy-két hónapot más évek hasonló időszakának átlagával pótoljuk, és megfigyeléseinket más magyarországi és franciaországi adatokkal ütköztetjük. Mivel a keresztelesek és a születések közötti differencia minimális, a keresztelesek havi megoszlásából számoltuk ki a fogantatások szezonálisát.

9. *A keresztelesek és a fogantatások havi megoszlása*²⁷
Monthly distribution of baptisms and conceptions

Keresztelesek	Fogantatások	Mezőkövesd 1679–1683		Gyöngyös 1657, 1662, 1665, 1678 ²⁸		Franciaor- szág (vidék) ²⁹ 1680–1689
		N	In- dex ³⁰	N	Index	Index
Jan.	Apr.	26	106	60	114	109
Feb.	Máj.	30	122	65	124	124
Márc.	Jún.	36	147	68	130	130
Apr.	Júl.	32	131	34	65	109
Máj.	Aug.	17	69	38	72	93
Jún.	Szept.	13	53	39	74	77
Júl.	Okt.	18	73	39	74	79
Aug.	Nov.	17	69	49	93	91
Szept.	Dec.	35	143	60	114	100
Okt.	Jan.	22	90	52	99	101
Nov.	Feb.	24	98	65	124	98
Dec.	Márc.	23	94	60	114	90
	Összesen	293		629		

A keresztelesek mindhárom vizsgált területen januárban meghaladják az átlagértéket, majd februárban és márciusban érik el a csúcspontot, ez még Mezőkövesden (erő-

²⁷ Hiányos hónapok a többi év megfelelő átlagaival számolva (1680. január = 5, 1683. november = 5, december = 5), 1679 novembere a könyvben kihagyott hely ellenére átlagosnak tűnik.

²⁸ Szakály, 1984. 152.

²⁹ Houdaille, 1995. 401.

³⁰ Havi átlagtól való eltérés (átlag=100).

sebben), illetve Franciaországban (gyengébben) áprilisban is tart, Gyöngyösön viszont már ekkor meredek csökkenés kezdődik. Májustól augusztusig tart a keresztelések számának erős visszaesése, de míg Gyöngyösön a legalacsonyabb értéket az április, addig Mezőkövesden és Franciaországban a június mutatja. Gyöngyösön és Franciaországban már augusztusban elkezdődik a fokozatos emelkedés, hogy szeptemberre Franciaországban az átlagérték, a két magyarországi településen pedig ezt jóval meghaladó értékek álljanak be. Franciaországban az év hátralévő részében fokozatos csökkenés, Gyöngyösön szeptember után csökkenés, majd újra az átlag fölé emelkedés, Mezőkövesden pedig az átlag alá esés figyelhető meg.

A keresztelések mozgása mögött a fogantatások havi ingadozása áll. Itt is a gyöngyösi adatsor tér el leginkább a másik kettőtől: míg Mezőkövesden és Franciaországban az év első három hónapjában átlag körüli vagy kevéssel átlag alatti értékeket látunk, majd egy áprilistól júliusig terjedő csúcsidőszakot, amelyen belül a június mutatja a legmagasabb értékeket, a július Mezőkövesden még igen erős, Franciaországban még átlag feletti, de erősen csökkenő, ezután viszont egy augusztustól decemberig tartó hullámvölgy következik, addig Gyöngyösön februárban és márciusban is jóval átlag fölötti értékeket találunk, és a nyári-őszi visszaesés már júliusban bekövetkezik. A franciaországi adatsor a két magyarországi várostól elsősorban abban különbözik, hogy ott a december átlagos, míg különösen Mezőkövesden igen erősnek tűnik.

Valamennyi példánknál megfigyelhető a fogantatások nyári-őszi visszaesése, amely a házasságkötési görbén is mutatkozik, és a mezőgazdasági munkák tetőzésével magyarázható. A visszaesés valamennyi franciaországi időmetszetben és településtípus szerinti csoportosításban jól látszik (*Houdaille*, 1995. 400–401.), ezt igazolják más magyarországi kutatások is (*Csocsán*, 1959.). Az, hogy Gyöngyösön a visszaesés egy hónappal korábban (már júliusban) bekövetkezik, mint Mezőkövesden és Franciaországban, talán magyarázható azzal, hogy előbb kezdődött az aratás, illetve hogy Gyöngyösön ugyan szintén római katolikus, de más társadalmi összetételű, más szokásokat követő népesség élt.

Ha a fogantatások havi ingadozását a házasságkötésekével vetjük össze (a 17. századi mezőkövesdi és franciaországi adatsorokat vizsgálva), akkor érdekes megfigyeléseket tehetünk. Az augusztustól kezdődő hullámvölgy mindkét görbe esetében megfigyelhető, de míg a házasságkötéseknél ez csak novemberig tart, a fogantatásoknál decemberig. Egyértelmű az összefüggés a nyári házassági és fogantatási csúcsok között, bár a fogantatások számának emelkedése már májusban elkezdődik, amikor a házasságkötések indexszáma még jóval az átlag alatt van. A fogantatási görbén nem látszik a házasságkötések erős novemberi, januári és különösen februári emelkedése, míg a házasságkötések adventi visszaesését főleg Mezőkövesden igen erős fogantatási csúcs kíséri (a jóval nagyobb esetszámon alapuló francia adat az átlagértéknek felel meg). A bőjti tilalmi időszak inkább megfigyelhető a mezőkövesdi és a franciaországi adatsoron (pedig itt az értéket felfelé tolhatja az előző hónap házasságkötési csúcsa), Gyöngyösön viszont ekkor is átlag fölötti fogantatási értéket találunk (II. ábra). Mindebből arra következtethetünk, hogy nincs közvetlen összefüggés a házasságkötések és a fogantatások számának alakulása között, az előbbi a mezőgazdasági munka szezonaritása mellett a vallási előírásoktól és a helyi szokásoktól függ, míg az utóbbi esetében elsősorban a mezőgazdasági munka ritmusa és az időjárás tűnik meghatározónak, a megfizetésre vonatkozó vallási előírások inkább a nagybőjt esetében látszanak erősnek, az advent idején, legalábbis a két magyar városban, ezt nem tapasztaljuk. Gyöngyösön a bőjti

önmegtartóztatás sem lehetett szokás, ez mutatja, hogy a házasságkötések szezonálisához hasonlóan a fogantatások havi ingadozásában is érvényesültek helyi változatok.

A vizsgált időszakban, a mezőkövesdi anyakönyvben mindössze egy törvénytelen gyerek keresztelésével találkoztunk,³¹ ami a keresztelesek feltehetően hiányos bejegyzése ellenére is a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok ritkaságára utal.

1676 és 1683 között a 348 megkereszteltre hét ikerpár jutott, közülük négy egynemű (három fiú és egy leány pár) és három különemű.

A halálozások és az 1682. évi pestisjárvány

A halotti anyakönyv bejegyzéseit vizsgálva a legszembetűnőbb jelenség a halálozások számának rendkívüli ingadozása, ez a kép megegyezik a 17. századi Nyugat-Európára vonatkozó kutatási eredményekkel. A halálozások száma 1678-tól kezdett emelkedni, de ez igazán katasztrófális méreteket 1679-ben és különösen 1682-ben öltött. Az ok mindkét esetben világos: ha forrásaink nem utalnának rá egyértelműen, akkor is nyilvánvaló lenne, hogy valamely járványos megbetegedés képes a halandóság ilyen mértékű növelésére.

Az 1679-es, októbertől decemberig tartó halálozási csúcson idején a mezőkövesdi plébános mindössze háromszor jegyzett be halálokot: mindannyiszor a pestist említette. Ettől függetlenül a halálozások számának emelkedése minden bizonnyal nagyrészt a pestisnek volt köszönhető, a járványnak a mibenlétéről nem lehet kétségünk, a szakirodalom által egyértelműen elfogadott tény, hogy 1679-ben országos pestisjárvány dült Magyarországon.³² A Mezőkövesden jóval nagyobb halandóságot okozó 1682-es járvánnyal más a helyzet: *Biraben* nem tud róla, 1681–82-ből csak Bécsre és Stájerországra vonatkozóan beszél pestisről (*Biraben*, 1975. 414.), *Réthy Antal* vagy a Magyarország Történeti Kronológiája sem említi (*Réthy*, 1962.; *Benda Kálmán*, 1989.), ugyanakkor máshol azt olvashatjuk (igaz közelebbi forrásmegjelölés nélkül), hogy 1680–81-ben Észak-Magyarországon pusztított pestisjárvány, az országgyűlést is a pestis miatt vitték át 1681-ben Sopronba (*Schultheiss-Tardy*, 1966. 285.). Így az 1682-es mezőkövesdi járványt kapcsolhatjuk ehhez az észak-magyarországi járványhoz, vagy tekinthetjük valamely helyi változatnak. A plébános – szemben az 1679-es gyakorlattal – az 1682-ben elhunyt 405 személyből 310 esetében odáírta halálokként a pestist (leggyakrabban: *peste sublatus/sublata*). Kérdés lehet természetesen, hogy valóban pestissel van-e dolgunk. Erre teljes bizonyossággal nem lehet válaszolni, de a pestist valószínűsíti az említett ausztriai és esetleg észak-magyarországi járvány, valamint a halálozás felszökésének megdöbbentő mértéke. Érdekes, hogy a pestis közepette két esetben találunk halálokként himlőt (variola), ami azt mutatja, hogy a plébános bizonyos ese-

³¹ „Pater Antonius (?) Ordinis S. Francisci Strictioris Observantia baptizavi Infantem natum patre incognito matre Anna Thot, cui impositum est Nomen Stephanus. Patrini fuerunt Jacobus Nagy et uxor eiusdem.”

³² *Biraben*, I. 1975. 445.; *Benda Kálmán*, 1989. *Schultheiss-Tardy*, 1966. 285.; *Réthy*, 1962. 220–221.; *Granasztói*, 1980. 209.; *Melegh*, 1995. 68.: *Melegh Attila* Kiskunhalason a temetések megnégyszereződését mutatta ki.

tekben képes volt különbséget tenni járványos megbetegedések között, nem nevezett minden hasonlóan súlyos betegséget automatikusan pestisnek. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden bejegyzett pestishalál valóban az lett volna, egy részüket talán himlő vagy más betegség okozta, az sem kizárható, hogy pestis és himlő egyidejűleg dúlt ebben az évben a városban, ami megmagyarázhatja az 1679-es országos járvány pusztítását is jóval meghaladó mértékű halandóságot.

Igen lényeges, hogy a két járványos év következtében a rövid időtartam ellenére a keresztelésekénél és a házasságkötésekénél sokkal nagyobb esetszám alapján tárgyalhatjuk a halandóságot, így megállapításaink ezen a téren megalapozottabbnak tűnnek. Mivel a halálozásoknak többnyire nemcsak a pontos dátumát jegyezték föl, hanem a halottak életkorát és 1682-ben a pestis-halottaknál a halál okát is, a halálozások szezonálisága mellett kormegoszlásukat is elemezhetjük, és a pestisben elhunytak jelentős részét külön is vizsgálhatjuk. Minthogy a két magas halandóságú évben a halálozások szezonálisága és a halottak korszerkezete is speciális lehet, ezért indokoltnak látszik mindenesetben ennek a két évnek az elkülönítése az elemzés során.

A halálozások havi ingadozása a 18. századra vonatkozó kutatások szerint jellegzetes kétszűcsű görbét rajzol ki. Az egyik csúcs a hideg hónapokra esett (nagyjából december és április közé), a másik pedig szeptemberre és októberre. Jelentéktelen különbségekkel ezt mutatják mind a franciaországi (*Bideau-Dupâquier-Gutierrez*, 1995. 240.), mind a magyarországi (*Csocsán*, 1959. *Benda*, 2000. 137) adatok. A franciaországi indexszámok korcsoport szerinti bontásban is tanulmányozhatók, a tíz év alatti gyermekek halandósága augusztus és október között a legmagasabb (szeptemberben tetőzik), tíz és hatvan év között a szezonális csúcs december és május közé esik (az április a legerősebb hónap), míg a hatvan év feletti halálozások zöme szintén a téli és kora tavaszi hónapok között oszlott meg, de jóval egyenletesebben, mint az előző korcsoportnál. (Az öregeknél a legmagasabb értéket januárban láthatjuk.) Hasonló megfigyeléseket tett *Benda Gyula* is: Keszthelyen a csecsemők halandósága a legkiegyenlítettebb, 1–4 év között tavaszi és őszi csúcst tapasztalhatunk, az 5–19 évesek görbéje hasonló, de kisebb tavaszi emelkedéssel, az öregek és felnőttek halandósága november és április között magas, nyáron viszont igen alacsony (*Benda*, 2000. 137). A szezonális ugyanakkor eltérő halálokokat takarhat: a gyerekek nyár végi, őszi csúcsa a fertőző gyomorbetegségekre, a felnőttek és öregek téli, kora tavaszi csúcsa pedig főleg a légzőrendszer megbetegedéseire vezethető vissza (*Andorka*, 1988. 28.).

Ha mindezek tükrében vizsgáljuk a mezőkövesdi adatokat, akkor igen erős őszi emelkedést látunk, ehhez képest a téli-tavaszi csúcs eltölpül (III. ábra). Itt nyilván a pestisjárványok torzító hatása érvényesül, ezért a halálozások havi indexszámait külön kell kiszámolnunk a két pestises évre és a „normális” évekre (ide számítottuk az 1678-as évet is, amikor a halálozások száma ugyan magasabb az átlagosnál, de ez nem hasonlítható a két pestises év emelkedéséhez).

10. A halálozások szezonalitása Mezőkövesden
Seasonality of deaths in Mezőkövesd

	Normál évek		1679		1682	
	N	Index ³³	N	Index	N	Index
Jan.	20	114	14	81	10	30
Feb.	14	80	17	98	4	12
Márc.	35	200	18	104	3	9
Ápr.	21	120	12	69	12	36
Máj.	9	51	8	46	7	21
Jún.	5	29	5	29	12	36
Júl.	14	80	2	12	45	134
Aug.	7	29	2	12	81	240
Szept.	15	86	14	81	119	353
Okt.	25	143	47	272	94	279
Nov.	26	149	49	283	16	47
Dec.	11	63	20	116	2	6
Összesen	212		208		405	
Átlag	17,5		17,3		33,7	

A táblázat és IV. ábra tanúsága szerint a válságmentes években Mezőkövesden is kirajzolódik a kétszcúsu görbe, de ez néhány ponton különbözik a bemutatott példánk-tól. Az egyik emelkedés januártól áprilisig tart, a február adatai talán hiányosak. A másik csúcs október – novemberre esik, mintha a szokásos nyár végi-őszi emelkedés egy kicsit későbbre került volna. A december itt is jellegzetesen alacsony értéket mutat, akárcsak Franciaországban (oka egyebek mellett az lehet, hogy az erős csecsemő- és gyermekhalandóság, amely inkább őszre és tavaszra esett, valamint a felnőtt halandóság, amely decemberben még alig kezd emelkedni együttesen átlag alatti vagy átlag közeli indexszámokat eredményeznek). Májustól szeptemberig az értékek átlag alatt vannak, bár ingadoznak. 1679-ben a pestis súlypontja októberre és novemberre esett, de emellett érezhető a pestishez képest sokkal szerényebb téli emelkedés is.³⁴ 1682-ben a február és a március szokatlanul alacsony értékeket mutat, ugyanígy érdekes, hogy decemberben a pestis után szinte már nem marad senki, hogy meghaljon. Látszik az is, hogy az 1682-es válság nemcsak azért volt súlyosabb az 1679-nél, mert a legnehezebb hónapokban több mint kétszer annyian haltak meg, hanem mert tovább is tartott a járvány, 1679-ben októberben és novemberben dült a legsúlyosabban, decemberben már a

³³ A havi átlagtól való eltérés (átlag = 100).

³⁴ A pestis megemeli az átlagszámot, ezért a téli értékek átlag (100) körüliek, de a halottak számát nézve érezhető a halálozási többlet a nyári hónapokhoz képest. Ugyanez történik 1682-ben is: a pestises hónapokhoz képest más hónapoknál igen alacsony értékeket találunk, de ezeket egymáshoz kell viszonyítani.

kifulladás látszott, 1682-ben viszont júliusban kezdődött, és egészen a kemény novemberi hidegek beköszöntéig tartott.³⁵

Ha a halálozások szezonálisát a krízismentes években korcsoportonként vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a 0–4 éves korcsoportban az egyik súlypont márciusra, a másik szeptember, október, novemberre esik, az 5–19 éves korcsoportban a legnagyobb értékeket márciusban és novemberben találjuk, de átlag feletti az október, a december és a január is. 20 és 59 év között decembertől ápriliséig magasabb a halálesetek száma, kivéve a februárt. 60 év felett novembertől márciusig számolhatunk több halottat. Májustól szeptemberig minden korcsoportban igen alacsony értékeket találunk, feltűnő ezenkívül a februári halálozások alacsony száma.³⁶

A korcsoportonkénti elemzésnél figyelniünk kell arra, hogy a korbejegyzések nem mindig pontosak, különösen a 30 éven felüli elhunytaknál találunk igen gyakran kerek számokat, de ez, mivel tízéves korcsoportokkal számolunk, és az esetleges hibákra minden korcsoportnál egyenlő esély van, döntően nem befolyásolja számításainkat. Nagyobb probléma a csecsemő halottak elkülönítése, a bejegyzés szerint egy éves korban meghaltak jelentős része élete első évében halt meg, tehát a mi fogalmaink szerint 0 éves korában. Erről a keresztelési és a halotti anyakönyv összevetésével is meggyőződhetünk. Így a halálozások korcsoportonkénti elemzésénél és a csecsemőhalandóság kiszámításánál is elkülönítettük az egy éves korúakat, illetve az ábrákon és az összehasonlító táblázatokban összevontuk őket a 0 évesekkel.³⁷

³⁵ 1682 októberétől 1683 márciusáig erős hideg volt (*Réthly*, 1962.). Az 1682-es járvány lefolyását napok szerint lásd: 4. függelék.

³⁶ A 0–4 éves korcsoportot leszámítva mindenhol igen alacsony esetszámokat találunk. Emiatt az adatok csak tájékoztató jellegűek, de így is a máshonnan ismerős képet rajzolják ki. Az alacsony esetszám miatt előfordulnak véletlen ingadozások: 20–59 éves korcsoportban a magas júliusi érték.

³⁷ Az összehasonlító táblákban a mezőkövesdi anyakönyv 0 és 1 éves halottait állítottuk a keszthelyi és genfi 0 évesek mellé, a 2–4 éveseket pedig a keszthelyi és genfi 1–4 évesek mellé.

*11. Halálozások nemenként és korcsoportonként
Mezőkövesd (1677–1683)
Death by sex and age-groups
Mezőkövesd (1677–1683)*

Korcsoport	Férfi		Nő		Isme- retlen korú	Átlagos halálozási kor		
	N	%	N	%		férfi	nő	össz.
0	38	10,2	33	9,4				
1	20	5,4	13	3,7				
2–4	61	16,4	53	15,2				
5–9	71	19,1	64	18,3				
10–19	57	15,4	48	13,7				
20–29	36	9,7	47	13,4				
30–39	43	11,6	41	11,7				
40–49	14	3,8	24	6,9				
50–59	21	5,7	10	2,9				
60–69	8	2,2	7	2				
70–	2	0,5	10	2,8				
Összesen	371		350		103 ³⁸	17,1	17,1	17,1

A százalékos adatok alapján rajzolt ábra (V. ábra) az első pillantásra markánsan különbözik a preindusztriális társadalmak hasonló adatai alapján rajzolt ábráktól.³⁹ A szokásos homorú görbe helyett, amely a csecsemő- és kisgyermekkor halálozások magas százalékarányát, majd az idősebb korcsoportokban ennél lényegesen alacsonyabb értékeket mutat, egy domború, az 5–9 éves korcsoportban csúcsosodó görbét látunk. A férfiak és nők görbéjének esése nem egyforma, a nőké szabályosabb, 20 és 50 év között mutatja a szülőképes korban lévő nőknek a hasonló korú férfiakénál nagyobb halálozási arányát, kivétel a 30–39 éves korú férfiak szokatlanul magas halálozási aránya.

A következő lépésben meg kell vizsgálnunk a korcsoportonkénti halálozást a két válságos év, 1679 és 1682 nélkül. Ha feltételezésünk helyes volt, és az V. ábra egyedi-sége a pestisjárványok speciális korszerkezetű halandóságának volt köszönhető, akkor a „normális” évek halandóságának korstruktúrája hasonló lesz a máshol tapasztaltakhoz.

³⁸ A halálozások száma összesen 825, van egy ismeretlen korú és nemű halott is, aki nem szerepel táblázatunkban.

³⁹ Lásd pl.: Csocsán, 1959. és Bideau et al. 1995. 237.

12. Halálozások korcsoportonként és nemeként
 Pestis nélküli évek
 (Mezőkövesd, Genf, Keszthely)⁴⁰
 Death by age-groups and sex
 Years without Black Plague
 (Mezőkövesd, Geneva, Keszthely)

Korcsoport	Mezőkövesd					Genf 1601–1700	Keszthely 1750–59
	Férfiak		Nők		Össz.	%	%
	N	%	N	%	%		
0–1	29	32,2	25	29,4	30,9	23,7 ⁴¹	27,5 ⁴²
2–4	22	24,4	14	16,5	20,6	17,3 ⁴³	22,8 ⁴⁴
5–9	9	10	7	8,2	9,1	6,6	10,7 ⁴⁵
10–19	3	3,3	9	10,6	6,9	7,5	
20–29	2	2,2	6	7,1	4,6	7,6	4,6
30–39	11	12,2	5	5,9	9,1	7,6	5,1
40–49	2	2,2	7	8,2	5,1	7,3	4,6
50–59	7	7,8	2	2,3	5,1	7,4	7,7
60–69	4	4,4	4	4,7	4,6	6,9	8,5
70–	1	1,1	6	7,1	4	8,1	8,5
Összesen	90		85				

A pestis nélküli években a halottak korszerkezete valóban a jól ismert képet mutatja (VI. ábra), a halottak több mint 67%-a húsz éven aluli, ami magasabb arány, mint ami a hasonló genfi és a 18. századi keszthelyi adatokban mutatkozik. A csecsemő halottak részaránya egyértelműen magasabb a nyugat-európainál (ha az egy éveseket nem számítanánk ide, akkor a két arány megegyezne), de nem mutatkozik lényeges különbség a keszthelyi adatokhoz képest (még a 19. században is több évtizedben 30% körüli arányokat találunk – *Benda*, 2000. 133.). Mezőkövesden még a válságmentes években is magasabb az 5–9 éves korcsoport részaránya, mint Nyugat-Európában, ahol 5 éves kor után meglehetősen egyenletes megoszlásokat láthatunk, míg Mezőkövesden a kis számok véletlenszerű ingadozása befolyásolhatja az eredményt.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a pestis jelentősen módosította a halottak korszerkezetét: csecsemőkorban a halottak száma nem emelkedett jelentős mértékben, az idősebb gyermek- és fiatal felnőttkorban viszont igen, és ez az arányokat teljesen átren-

⁴⁰ Forrás: *Biraben*, 1975. 223., *Benda*, 2000. 133.

⁴¹ 0 éves.

⁴² 0 éves.

⁴³ 1–4 éves.

⁴⁴ 1–4 éves.

⁴⁵ 5–19 éves.

dezi, ha az összes halálesetet nézzük, akkor a legnagyobb részarány így az 5–9 éves korcsoportra esik, de a 10–19 évesek sem mutatnak alacsonyabb arányokat, mint a csecsemők vagy a 2–4 éves korcsoport. Azt a tényt, hogy a pestis elsősorban nem az amúgy is magas halandóságú csecsemő- és kisgyermekkorúakat sújtotta, hanem a magasabb évjáratokat, a válságmentes évek alacsonyabb halálozási átlagéletkora is alátámasztja (16,5 év, szemben a teljes időszak 17,1 éves átlagával). A férfiak alacsonyabb halálozási átlagéletkora (15,9 év, míg a nőké 17,02 év) mutatja, hogy a szülőképes kor előtt a nők kedvezőbb halandósági mutatókkal rendelkeztek, mint a férfiak, a gyermekszülés kockázatai felnőttkorban viszont megváltoztatták a helyzetet.

A csecsemőhalandóságot a 0–1 éves halottak számát a születések számára vetítve vizsgálhatjuk:

13. A csecsemő halottak száma száz születésre vetítve Mezőkövésden
Number of infant deaths by hundred births in Mezőkövésd

	0 éves			1 éves		
	F	N	Ö	F	N	Ö
Összesen ⁴⁶	15	20	17	9	4	7
1680, 1681, 1683	9	10	10	3	-	3
1679	26	25	26	16	8	13
1682	26	50	35	16	14	15

Kihagyva a számításból az 1677-es és 1678-as éveket, amikor a keresztelési anyakönyvezés igen hiányos volt, azt látjuk, hogy a válságos és nem válságos évek alatt a csecsemő halottak a születések számának 24%-át tették ki, ami megfelel Keszthely 18–19. századi hasonló adatainak (Benda, 2000. 128.). E mögött az arányszám mögött azonban nagy ingadozás állhat: a pestises években elérhette a 40–50%-ot is, majd a járványt követő években jelentősen csökkenhetett. A visszaesés mögött álló okokat illetően csak találgathatunk: a járvány csak a legellenállóbb népességet kíméli meg, akiknek gyermekei is ellenállóképesebbek voltak, vagy esetleg a járvány után kevesebb gyermek maradt életben, akikre így több gondoskodás, nagyobb figyelem jutott.

Az 1682. évi pestisjárvány alatti tömeges halállok bejegyzéseknek köszönhetően lehetőségünk van a pestis-halottak nemek és korcsoportok szerinti vizsgálatára. Andorka Rudolf Thomas Hollingsworth nyomán felvetette, hogy a férfiak valószínűleg nagyobb veszélynek voltak kitéve a pestisjárványok alatt, mint a nők, mivel többet jártak házon kívül, mozgékonyabbak voltak, több alkalmuk volt a fertőzést megkapni, mint a nyugébb nem képviselőinek (Andorka, 1985. 59–60.).

⁴⁶ Leszámítva a keresztelési bejegyzések terén igen hiányos 1677-es és 1678-as esztendőt.

14. Halálozások száma nemenként Mezőkövesden
Number of deaths by sex in Mezőkövesd

	1677–83	Pestis nélküli évek	1679	1682	1682 (pestis)
F	411	106	104	201	160
N	408	106	103	199	150

Mezőkövesden a halálozás nemek szerint igen kiegyensúlyozott volt, a pestis 1682-ben valóban hozott némi férfítöbbletet ezen a téren, de ez egyrészt csekély (100 nőre 106 férfi jutott), másrészt ahhoz, hogy a férfiak nagyobb veszélyeztettségét bizonyítani lehessen, az kellene, hogy a férfítöbblet különösen a felnőtt korcsoportokban mutatkozzék meg.

15. Halálozások nemenként és korcsoportonként pestis idején
Deaths by sex and age-groups during the period of Black Plague

	Mezőkövesd, 1682, pestis						Eltérés a pestismentes évekhez képest			Genf, 17. sz. ⁴⁷
	Férfi		Nő		Ö		Férfi	Nő	Ö	Ö
	N	%	N	%	N	%	%	%	%	%
0–1	8	5,2	4	3,0	12	4,1	-27,0	-26,4	-26,8	2,8 ⁴⁸
2–4	24	15,6	16	11,9	40	13,8	-8,8	-4,6	-6,8	11,6 ⁴⁹
5–9	32	20,8	40	29,6	72	24,9	10,8	21,4	15,8	12,2
10–19	33	21,4	19	14,1	52	18,0	18,1	3,5	11,1	22,0
20–29	20	13,0	27	20,0	47	16,3	10,8	12,9	11,7	17,9
30–39	23	14,9	17	12,6	40	13,8	2,7	6,7	4,7	11,5
40–49	6	3,9	8	5,9	14	4,8	1,7	-2,3	-0,3	10,9
50–59	6	3,9	2	1,5	8	2,8	-3,9	-0,8	-2,3	6,9
60–69	2	1,3	1	0,7	3	1,0	-3,1	-4,0	-3,6	3,2
70–	0	0	1	0,7	1	0,3	-1,1	-6,4	-3,7	1,0
Összesen	154		135		289					
Ism. korú	6		15		21					

Noha a férfítöbblet a kor megjelöléssel rendelkező halálozásoknál még erősebb, a korcsoportonkénti adatok a felnőtteknél hol férfi-, hol nő többletet mutatnak, így nem látjuk bizonyítottan, hogy a mezőkövesdi pestis-adataink a férfiak nagyobb veszélyeztettségét mutatnák, a váltakozás inkább véletlenszerűnek tűnik, a kérdés eldöntéséhez sokkal több, nagyobb esetszámú elemzésre volna szükség.

Ami a pestis-halottak korstruktúráját illeti, a táblázat korábbi megfigyeléseinket támasztja alá: a pestis elsősorban a 0 éves halottak, kisebb mértékben a 2–4 éves és a 40

⁴⁷ Forrás: *Biraben*, 1975. 223.

⁴⁸ 0 évesek.

⁴⁹ 1–4 évesek.

éven felüli halottak részarányát csökkenti, az 5 és 40 év közötti halottakét pedig növeli, ezen belül is az 5–9, a 10–19 és a 20–29 éves korcsoportban a legnagyobb mértékben. Hasonló jellegzetességet mutatnak Genf adatai is, de ott a többlet 5 és 50 év között jelentkezik, és sokkal egyenletesebben oszlik el a korcsoportok között (*Biraben*, 1975. 223.). Genfben a legmagasabb arányszám egy korcsoporttal később mutatkozik, a 10–19 éves korosztályban, és a 40–49 éves halottak aránya is sokkal magasabb, mint Mezőkövesden. Így a százalékos arányszámok görbéje alapján véve hasonló, de a genfi görbe „eltolódik” a magasabb korosztályok felé, később tetőzik, és magasabb korcsoportokban is nagyobb értékeket mutat (VII. ábra). A különbség talán a két város népességének eltérő korstruktúrájából ered: a mezőkövesdi népesség fiatalabb lehetett.

A pestis Mezőkövesden tehát nyilvánvalóan módosította a halottak korstruktúráját, ezt a hatást a 17. századi genfi adatok is alátámasztják. Természetesen valamiféle általános érvényű következtetés levonásához jóval több magyarországi járvány elemzése lenne szükséges, ugyanakkor a nyugat-európai tapasztalatok arra is figyelmeztetnek, hogy a pestisjárványok alatti halálozások korstruktúráját számos tényező (pl.: társadalmi szerkezet) befolyásolhatja, így az településenként különböző lehet (*Andorka*, 1985. 60.).

Összegzés

A töredékes anyakönyvi adatok úgy véljük, hogy kirajzoltak egy olyan képet, amely egyrészt sok vonatkozásban egyezik a 17. századra vonatkozó nyugat-európai és a még gyermekcipőben járó magyarországi történeti demográfiai kutatások eredményeivel, másrészt vonatkoztatási pont lehet a sokkal bőségebben rendelkezésünkre álló 18. századi adatok számára. Ezért lehetnek a bemutatott adatok – töredékességük és a kis esetszám ellenére – a kutatás számára érdekesek, a forrás hiányosságát remélhetően ellensúlyozta némileg a hazai és nemzetközi példákkal való összehasonlítás, valamint az, hogy mindenütt kerülni igyekeztük az elhamarkodott következtetések levonását.

A mezőkövesdi anyakönyv 17. századi adatai alapján nyert kép egyrészt megegyezik azzal, amely a 18. századi hétköznapi életről él bennünk: az élet a hagyományok, a vallás és a mezőgazdasági munka megszabta mederben folyik, kisebb-nagyobb helyi változatokkal; másrészt mindenképpen zordabb, mint a 18. századé: láttuk a lakosságot megtizedelő pestisjárványokat, amelyek néhány év elteltével újra lecsaphatnak a közösségre. Az 1679. és 1682. évi járványok mellé odaállíthatjuk az 1709–10. évi is, amely szintén súlyos veszteségeket okozott.⁵⁰ Tehát ha a két általunk bemutatott járványt összevonnak, akkor is harmincévenként következtek olyan csapások, amelyek legalább a népesség harmadát-negyedét elpusztították. A kép még tragikusabb volna, ha az általunk most mellőzött nominális adatokat is elemeztük volna: népes családok pusztultak el napok alatt, házaspárok, akik 1679-ben összes gyermeküket elvesztették, 1682-re újra világra hoztak egy-két, többnyire a meghalt gyerekek keresztnévét viselő gyermeket, akiket aztán az újabb pestisben újra elvesztettek. Az anyakönyv a létért való monoton és

⁵⁰ Az anyakönyvbe nem jegyezték be név szerint a halottakat, csak az összes elhaltak számát: 1709 októberé és 1710 februárja között 403 személy. (Mezőkövesdi halotti anyakönyv, illetve *Kápolnai*, 1975. 441.)

sokszor reménytelennek látszó küzdelmet örökíti meg, mindehhez hozzátehetjük, hogy a környező világ a pestis mellett más veszélyekkel is fenyegetett: a háttérben a zűrzavaros 16–17. század – talán a tizenötéves háborút leszámítva – legnehezebb időszakát adja. Mezőkövesd már eleve a hódoltság határövezetbe tartozott, és környékén állandó harcok folytak, az 1670–80-as években a környék ráadásul Thököly seregeinek felvonulási terepe is volt, így állandó csatározások, portyázások színtere (*Sárközi*, 1975. 77.). A harcok önmagukban is nehézzé tették a lakosság helyzetét, napirenden lehettek a fosztogatások, erőszakoskodások, gyilkosságok.⁵¹ A katolikus mezőkövesdiek helyzete a jobbára református kurucok között különösen nehéz volt: nemcsak a katonák szokásos pusztítását kellett elviselniük, életük és vagyonuk mellett hitükben is fenyegetve érezték magukat. Példa erre Csepelényi György füzéri pálos szerzetes sorsa, aki szerzetes társával „*a lázadók gyakori betörései miatt biztonságos lakhelyet nem lakhatott,*” és akit „*kegyetlen fogságba hurcoltak,*” majd miután hitét nem volt hajlandó elhagyni, kegyetlen kínzások után megöltek, „*meghalt az igaz hitben és az igaz hitért,*” és „*eltemette a farmosi egyházban, két mérföldnyire Egertől, a kövesdi katolikus plébános.*”⁵² A körös-körül táborozó „hitetlenekről” a mezőkövesdi anyakönyvben is tesznek említést, ráadásul az 1682-es pestisjárvány kellős közepén.⁵³ Hasonlókról olvashatunk a mezőkövesdieknek az uralkodóhoz írt kelezés nélküli folyamodványában (1687 és 1702 között

⁵¹ Ennek bizonyítékául az anyakönyv őrzi az erényét Thököly katonájával szemben bátran védelmező fiatalasszony példáját, aki ezért az életével fizetett: „24. die Januarii Catharina Molnar filia Jacobi Molnar ex (?) uxor Joannis Baranja Mezőkövesdiensis aetatis suae 22 Anno in Domo Martini Rab. In Persecutione Emerici Tököly per militem Georgii Harsany, nomine Joannem Botos cum violenter traheretur ad flagitium adulterii audax et fortis in tutela suae castitatis scopo traicitur mortaliter ab eodem Botos in facie. Quo vulnere recepto usque ad diem 24. Januarii animam suam gloriose Deo reddidit. Exemplum fortitudinis mulieris fortis relinquatur parata fortius mori, quam toro maritali peccato foedare.” Megjegyzendő, hogy nem Thököly üldözéséről van szó: Harsányi György az ő alvezére volt, hanem az általa végrehajtott pusztításról, üldözésről, a *persecutio* a keresztényüldözések terminus technicus is egyben.

⁵² *Benkovics Ágoston* pálos szerzetes jelentése a római Kongregációnak (1674. Máj. 28.): „patres securam residentiam ob rebellium frequentes excursiones habitare non possunt, unde in recenti duos patres: Augustinum Szőreni et Georgium Chepelleni in diram captivitatem abduxerunt...” (*Tóth*, 1994. 187.), valamint *Vanoviczi János* pálos szerzetes jelentése (1675. máj. 28.): „Pater Georgius Czepeliny annorum circiter 50, Füzériensis, qui ab haereticis rebellibus ex sua residentia extractus, et ad Poroszlo deductus...urgebatur ad denegandam fidem orthodoxam et catholicam, in qua dum constanter perseverasset, eductus ex oppido, praemissa exhortatione, ut relicta fide catholica fieret Calvinista. Qui dum animose sese resoluisset paratum, mori in et pro vera fide, abscisso capite obdormivit in Domino, sepultusque est in ecclesia Farmosiensi, duobus milliaribus Agria, per parochum catholicum Kővesdiensem.” (*Tóth*, 1994. 205.)

⁵³ „Elisabeth Gyenes filia Joannis Gyenes anno aetatis suae circiter 11 ob circum jacentia castra Infidelium concurrentes in coemeterium peste sublata est. Eodem die Michael ...filius servus Caspari Szobollya vel Meszaros Anno aetatis suae circiter 25 itidem in coemeterio peste sublatus est quorum corpora propter infidelium praesentiam vesperi lectis caeremoniis sepultum est (sic) in coemeterio eodem.” (Mezőkövesdi halotti anyakönyv, 1682. aug. 3.)

keletkezhetett), amelyben az ausztriai ház védelmét kéri, hogy „*az igaz római katolikus hitben annyi körülöttük kikelt eretnek között hűségesen élhessenek.*”⁵⁴

A katolikus mezőkövesdi közösség ellenséges környezetben érezte magát, a hitbeli különbségek még súlyosbították az egyébként is szörnyű pusztításokat, amelyeket 1683-tól kezdve a felszabadító háborúk során el kellett viselniük, hiszen alig éledt újra az élet 1696–97 körül, amikor a hegyaljai felkelés alatt valószínűleg újabb igen súlyos csapás érte a települést, amire a Rákóczi-szabadságharc és az 1709–10. évi pestisjárvány következett. Ilyen körülmények között a település fennmaradását egyrészt csak az állandó beköltözés, betelepülés biztosíthatta, másrészt – *Arthur Imhof* kifejezésével élve – a település lakóinak „traumatizáltsági foka” igen súlyos lehetett. Ez az *Imhof* által vizsgált 17. századi bajor katolikus közösségben az étellel és halállal szembeni nagyfokú közömbösséggel írható le: igen gyakori szülés, magas csecsemő- és gyermekhalandóság, ahol a szülők számára elsősorban a születést követő minél gyorsabb keresztelés jelentette a gyermekekről való gondoskodást. A lényeg egyébként a család, a megfelelő örökös fennmaradása volt, amit a gyerekek között a keresztnévadás ismétlődése is mutat: erre gyakran akkor is sor került, amikor a név első viselője még életben volt, a magas gyermekhalandóság mellett így biztosították a familiát szimbolizáló név, az örökös fennmaradását (*Imhof*, 1992. 98–122. 157–159.)

A mezőkövesdi halandósági viszonyokat, különösen a csecsemő- és gyermekhalandóságot, a háborús pusztításokat tekintve bennünk is felmerülhet a kérdés: hogyan voltak képesek eleink mindezt elviselni, lelkileg feldolgozni. *Imhof* interpretációját több dolog is alátámasztja: igen rövid a születések és keresztelesek közötti időtartam, a mezőkövesdiek számára is kétségtelenül a keresztelés jelenthette a gyermekekről való gondoskodás leglényegesebb elemét. A gyakori gyermekhalál, különösen a két pestisjárvány idején kétségtelenül járhatott valamiféle fatalizmus kialakulásával, ezt elmélyíthette és a sorscsapások elviselését könnyebbé tehetette a vallásos hit, az igen gyakori keresztnév ismétlődés (mindig a név eredeti viselőjének halála után) a gyermekek között mutathatja a fennmaradásért folytatott küzdelmet, amelyben nem az egyén, hanem a család, a közösség a fontos. Itt azonban felsejlik egy másfajta interpretáció lehetősége is. Az elhunyt gyermek keresztnévének újra felhasználása éppenséggel a kötődés, a szoros kapcsolat jele is lehet, jelentheti a halott emlékének ápolását. Ehhez nem bizonyítékként, hanem kiegészítésként álljon itt az a szubjektív megfigyelés, miszerint a plébános is másként fogalmaz a gyermekhalál bejegyzésénél, az „*égbe röppenő*”⁵⁵ infántulusokkal és infántulákkal szemben aligha maradt közömbös.

⁵⁴ „ut...sub Eius M(aies)t(a)tis Vestrae Sacr(atissi)mae Augustissimaeque suae Domus Austriacae alis in fide Romana Catholica vera inter tot hereses in partibus nostris seminitas fideles vivere possimus...” (*Sárközi*, 1975. 81.)

⁵⁵ A leggyakrabban: „evolavit ad Coelos”.

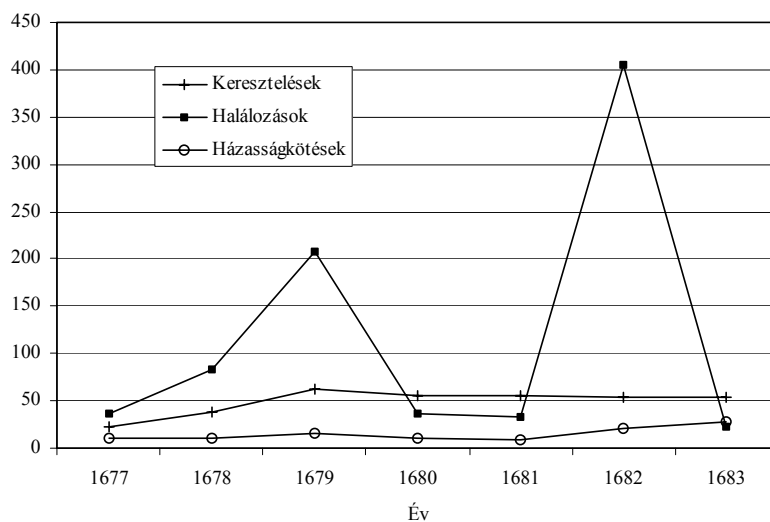
IRODALOM

- Andorka Rudolf* 1984. Pócsmegyer népesedési viszonyai, 1744–1895. Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. 39–68.
- Andorka Rudolf* 1985. Az európai nagy pestisjárványok. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 2. 47–70.
- Andorka Rudolf* 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti demográfiai Füzetek 4.
- Andorka Rudolf* 1991. Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 35–41.
- Bardet, Jean-Pierre* 1983. Rouen aux XVII. et XVIII. siècles.: Les mutations d'espace social. SEDES, Paris.
- Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.)* 1997. Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique. Fayard, Paris.
- Bárczi Géza* 1958. A magyar szókincs eredete. Budapest.
- Bárth Dániel* 1999. A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház XVI–XVII. századi gyakorlatában. Kézirat.
- Benda Gyula* 1997. Keszthely népessége, 1696–1851. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 16. 75–143.
- Benda Gyula* 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve 122–165.
- Benda Kálmán (főszerk.)* 1989. Magyarország Történeti Kronológiája II. 1526–1848. Akadémiai, Budapest.
- Bideau, Alain – Dupâquier, Jacques – Gutierrez, Hector* 1995. La mort quantifiée. In *Dupâquier, Jacques (szerk.): Histoire de la population française II.* 222–243.
- Biraben, Jean-Noël* 1975. Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens I–II. Mouton, Paris.
- B. Lukács Ágnes* 1975. A XIX. századi anyakönyvek reprezentatív felvétele. Statisztikai Szemle 53. n. 6. 648–654.
- Borovszky Samu* 1909. Borsod vármegye története I. Budapest.
- Braudel, Fernand* 1985. Anyagi kultúra, gazdaság, kapitalizmus. XV–XVIII. sz. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Budapest.
- Cabourdin, Guy* 1995. Qu'est-ce qu'une crise? In *Dupâquier, Jacques (szerk.): Histoire de la population française II.* 175–192.
- Csocsán Jenő* 1959. Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Szöd, Vácrátót, Csomád) Történeti Statisztikai Közlemények 3. n. 1–2. 58–107.
- Chaunu, Pierre* 1998. Felvilágosodás. Osiris, Budapest.
- Charbonneau, Hubert* 1970. Tourouvre-au-Perche aux XVII. et XVIII. siècles. P.U.F. Paris.
- Dányi Dezső* 1991. Regionális családrekonstrukció 1830–39, 1850–59. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 99–156.

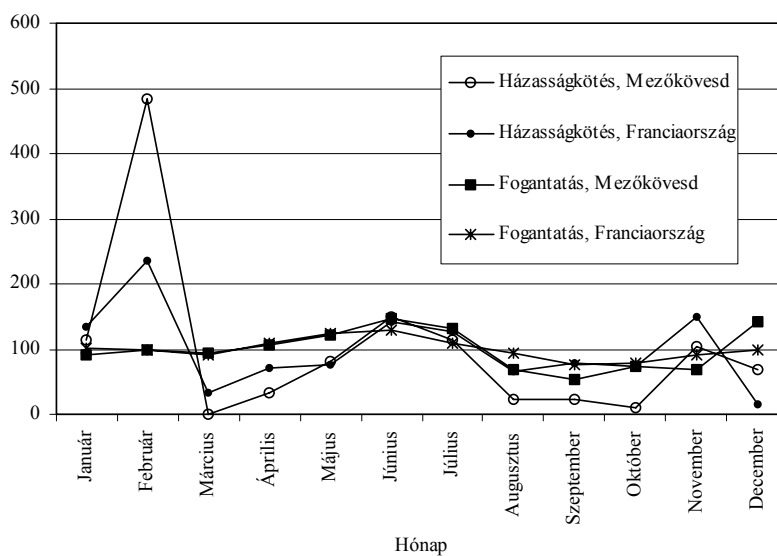
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán* 1960. Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. KSH, Budapest.
- Dupâquier, Jacques* 1979. La population rurale du bassin parisien à l'époque de Louis XIV. EHESS, Paris – Lille.
- Dupâquier, Jacques* 1984. Pour la démographie historique. P.U.F. Paris.
- Dupâquier, Jacques (szerk.)* 1988. (1995) Histoire de la population française I–IV. P.U.F. Paris.
- Faragó Tamás* 1994. Házassági szezonális Magyarországon a 18–20. században. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. Miskolc, 239–256.
- Faragó Tamás* 1999. Óbor új palackban? (Népeségtörténet a „Magyarország története” IV. 1686–1790. kötetében) In *Uő.*: Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok. Bíbor K. Miskolc, 332–340.
- Faragó Tamás (összeállította)* 1999a Miskolc 18-19. századi történetének ajánlott irodalma. Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 37.)
- Faragó Tamás* 1999b A házasságkötés kalendárium a 18. században (Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In *Uő.*: Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok. Bíbor K. Miskolc, 34–62.
- Fleury, Michel – Henry, Louis* 1985. Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. INED, Paris.
- Fügedi Erik* 1980. Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig. Történeti Statisztikai Tanulmányok 4. 217–230.
- Gautier, Étienne – Henry, Louis* 1958. La population de Crulai. Paroisse normande. P.U.F. Paris.
- Goubert, Pierre* 1982. Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVII. siècle. EHESS, Paris (1960).
- Granasztói György* 1980. A középkori magyar város. Gondolat, Budapest.
- Hausel Sándor* 1990. Pásztó lakóinak névtára az 1688–1720 közötti időszakból. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 16. 37–74.
- Henry, Louis – Blum, Alain* 1988. Techniques d'analyse en démographie historique. INED, Paris.
- Herkely Károly* 1937. Adatok a mezőkövesdi határ kialakulásához. Ethnographia.
- Herkely Károly* 1939. A mezőkövesdi matyó nép élete. Budapest.
- Horváth Róbert* 1978. Egyházi anyakönyvezés a török világban: a szegedi példa. Demográfia, 21. n. 4. 482–492.
- Houdaille, Jacques* 1995. Mouvement saisonnier des baptêmes. In *Dupâquier, Jacques (szerk.): Histoire de la population française II.* 399–406.
- Imhof, Arthur E.* 1992. Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Akadémiai, Budapest.
- Kálmán Béla* 1989. Nevek világa. Debrecen.
- Kápolnai Iván* 1958. Mezőkövesd. Történeti Statisztikai Közlemények, n. 1–2. 18–32.
- Kápolnai Iván* 1962. Adalékok a XIX. század népmozgalmához. (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Szentistván, Tard) Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–62. 90–130.
- Kápolnai Iván* 1973. Statisztikai vizsgálódások Mezőkövesd gazdálkodásának történetéhez. 1828-1935. Agrártörténeti Szemle.
- Kápolnai Iván* 1975. Történeti statisztikai vizsgálódások. In *Sárközi Zoltán – Sándor István (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája.* Mezőkövesd, 1975. 397–454.

- Kápolnai Iván* 1991. Mezőkövesd város és környéke népességének alakulása a 19. században az egyházi források tükrében. In Magyar egyháztörténeti vázlatok.
- Kápolnai Iván* 1992. Mezőkövesd város és környéke népessége 1746–1990. Statisztikai Szemle, n. 12.
- Klein Gáspár* 1939. Borsod vármegye és népességének története. In *Csíkvári Antal* (szerk.): Vármegyei szociográfiák V. Budapest.
- Kovacsics József* (szerk.) 1997. Magyarország történeti demográfiája (896–1995) KSH, Budapest.
- Kovács Béla* 1995. A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 14. 109–142.
- Kovács Zoltán* 1983. A debreceni és szegedi népesedéstörténeti kutatások módszertani tapasztalatai. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 25–35.
- Kovács Zoltán – Cs. Tóth* 1962. Csurgoi jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720–1850) Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–62. 48–89.
- Lebrun, François* 1995. Amour et mariage. In *Dupâquier, Jacques* (szerk.): Histoire de la population française II. 294–317.
- Leskó József* 1907. Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. Eger.
- Martos Gizella* 1963. A mezőkövesdi matyók népesedési, társadalmi-gazdasági viszonyai. Demográfia 6. n. 1. 91–98.
- Martos Gizella* 1973. A matyók életkörülményeinek változásai. Egészségügyi jelzőszámok 1275–1970 között. Miskolc.
- Martos Gizella* 1980. Termékenységi vizsgálat három generáción keresztül a mezőkövesdi népességben. Demográfia 23. n. 4. 370–396.
- Martos Gizella* 1981. A vérrokon házasságok gyakorisága és az endogámia a mezőkövesdi populációban. Orvosi Hetilap 122. n. 32. 1957–1959.
- Martos Gizella* 1992. Ragadványnevek Mezőkövesden, XVI–XX. század. Névtani Értesítő 14.
- Martos Gizella – Holló Leleszi Vendel* 1976. Perinatális halálozás alakulása három generációs időtartam alatt a mezőkövesdi populációban. Demográfia 19. n. 4. 466–477.
- Martos Gizella – Holló Leleszi Vendel* 1980. Vérrokon házasságok perinatális halálozása Mezőkövesden 1820–1869. Magyar Nőorvosok Lapja 43. n. 4. 378–382.
- Melegh Attila* 1995. Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 14. 65–105.
- Melegh Attila* 2000. Népesedés, házasság Halason a 18. és 19. században. Kézirat.
- Melegh Attila* 2000a. Hányan voltunk, illetve Magyarország népesedéstörténete. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve 321–330.
- Molnár Antal* 1999. A Szentszék és a hódoltság missziók. Vigília, 64. n. 7. 492–502.
- Őri Péter* 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 13. 43–80.
- Őri Péter* 1998. Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? Demográfia, 41. n. 4. 414–455.
- Perrenoud, Alfred* 1979. La population de Genève. XVI–XIX. siècles: étude démographique. Genf.

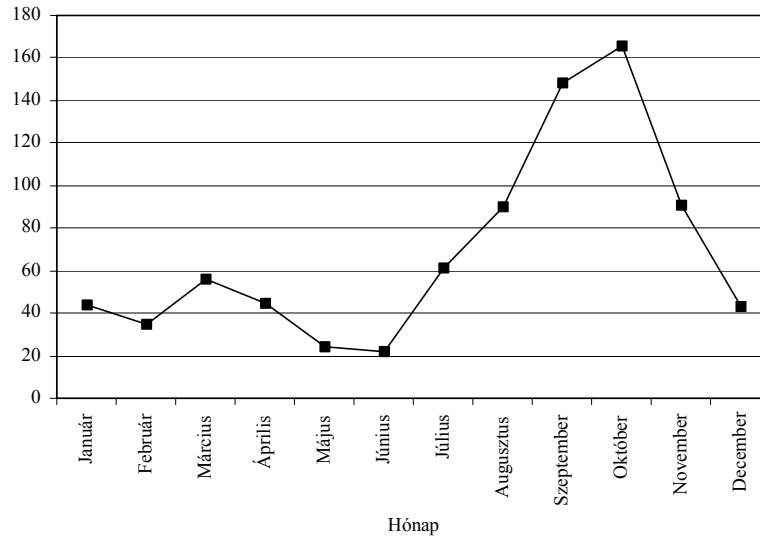
- Perrot, Jean-Claude* 1975. Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII. siècle. Mouton, Paris.
- Poussou, Jean-Pierre* 1983. Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIII. siècle. EHESS, Paris.
- Réthy Antal* 1962. Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700 előtt. Budapest.
- Rosental, Paul-André* 1996. Treize ans de réflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945–1958). *Population*, n. 6. 1211–1237.
- R. Várkonyi Ágnes* 1985. Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648–1686) Népesedési válságok és változások. In *Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története 1526–1686. II. Akadémiai, Budapest, 1277–1283.*
- Sárközi Zoltán* 1975. Mezőkövesd története (1275–1918). In *Sárközi Zoltán – Sándor István (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd, 1975. 39–173.*
- Sárközi Zoltán – Sándor István (szerk.)* 1975. Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd.
- Schultheiss Emil – Tardy Lajos* 1966. Short history of epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. *Centaurus*, 11. n. 4. 279–301.
- Szakály Ferenc* 1983. Török megszállás alatt. XVII. század. In *Kristó Gyula (szerk.) Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 664–738.*
- Szakály Ferenc* 1984. Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In *Havassy Péter – Kecskés Péter: Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 147–178.*
- Szakály Ferenc* 1987. A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In *Hölvényi György (szerk.): Katolikus egyháztörténeti konferencia, Keszthely, 1987. TIT Budapest, 16–32.*
- Tóth István György* 1987. A XVII. századi török hódoltság katolikusai a római Propaganda Fide levéltárának tükrében. In *Hölvényi György (szerk.): Katolikus egyháztörténeti konferencia, Keszthely, 1987. TIT Budapest, 33–39.*
- Tóth István György (közreadja)* 1994. *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707) Roma – Budapest.*
- Vanyó Tihamér* 1971. Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. *Levéltári Közlemények*, 42. n. 2. 323–339.
- Wellmann Imre* 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In *Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): Magyarország története 1686–1790. I–II. Akadémiai, Budapest, 23–80. 1277–1380.*
- Wrigley, E. A. et al.* 1997. *English population history from family reconstitution, 1580–1837. Cambridge University Press, Cambridge.*
- Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.* 1981. *The population history of England 1541–1871. Edward Arnold, London*

*I. Mezőkövesd népmozgalma
Population changes in Mezőkövesd*

*II. Házasságkötések és fogantatások havi indexszámai
Mezőkövesd (1677–1683), Franciaország (1680–1689)
Monthly indices of contracting marriages and conceptions
Mezőkövesd (1677–1683), France (1680–1689)*

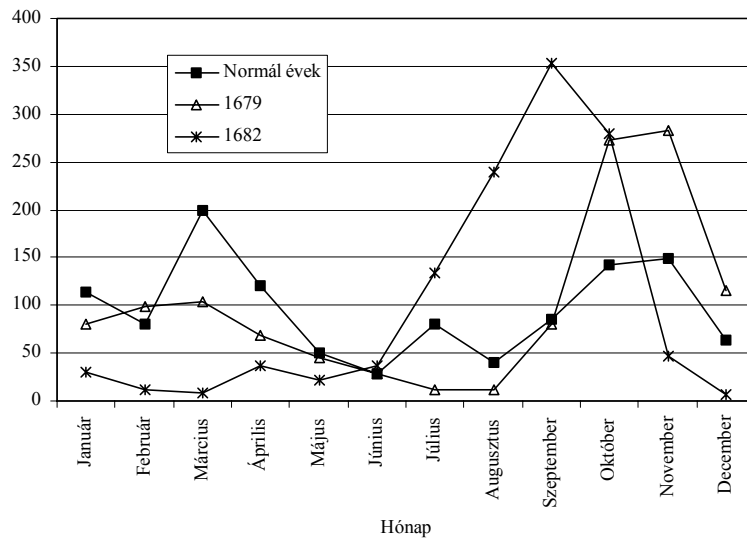

III. Halálozások szezonálitása Mezőkövesden 1677–1683

(abszolút számok)

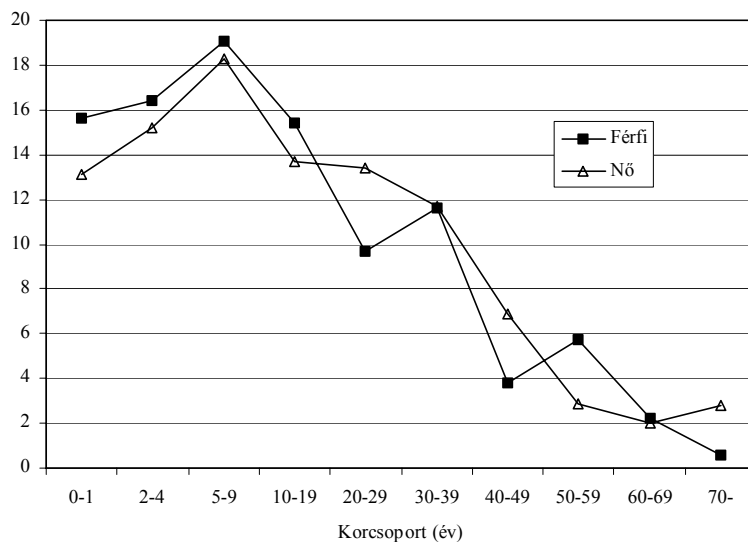
Seasonality of deaths in Mezőkövesd 1677–1683

(absolute figures)

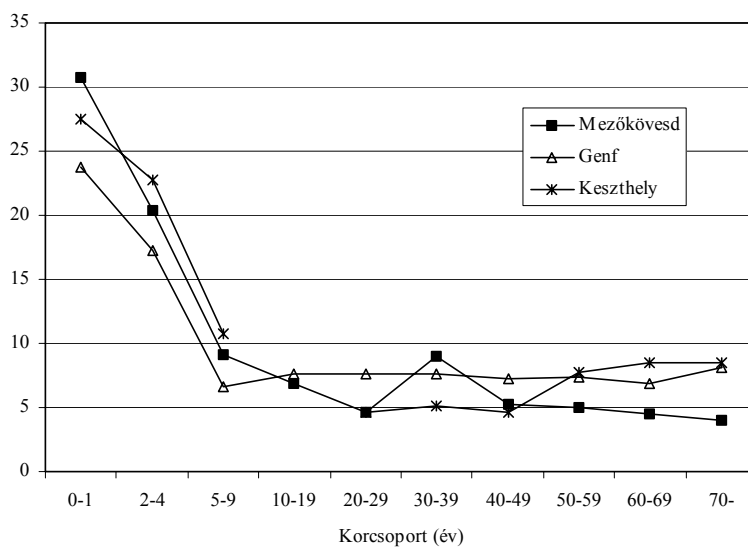

IV. Halálozások szezonálitása Mezőkövesden (indexszámok)

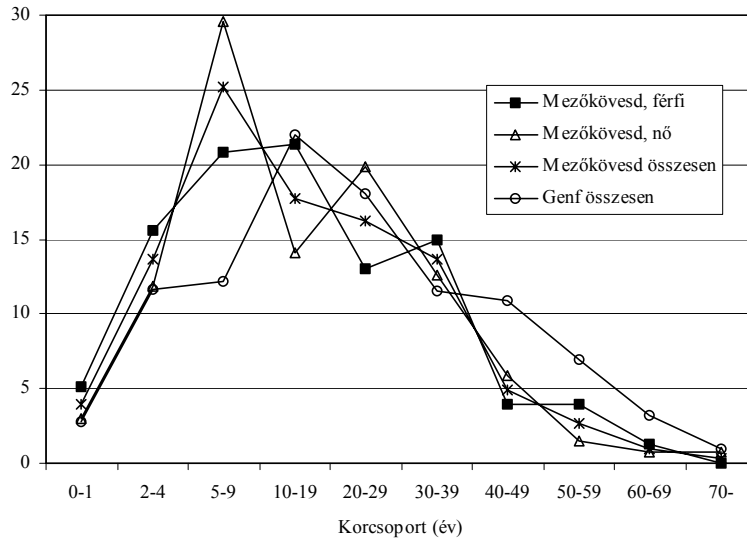
Seasonality of death in Mezőkövesd (indices)

V. Halálozások korcsoportonként és nemenként, Mezőkövesd (1677–1683), %
 Death by age-groups and sex, Mezőkövesd (1677–1683), %

VI. Halálozások korcsoportonként. Pestismentes évek
 Mezőkövesd, Genf (1601–1700), Keszthely (1750–59), %
 Death by age-groups. Years without Black Plague
 Mezőkövesd, Geneva (1601–1700), Keszthely (1750–59), %

VII. Pestis-halálozások nemenként és korcsoportok szerint, %
 Plague-deaths by sex and age-groups, %

FÜGGELÉK

1. A mezőkövesdi anyakönyvet vezető személyek neve 1676–1683

1. Joannes Nagy plebanus Mezőkövesdiensis
2. Michael Csepregi Societatis Jesu
3. Reginaldus Kis Religiosus Ordinis S. Francisci
4. Stephanus Török parochus Sáiensis
5. Georgius Pathaki Presbyter Parochus Petervasariensis
6. Franciscus Pussar Parochus Szomoliensis
7. Michael Csíki quondam licentiatus Felső Tárkanyiensis
8. Casparus Thott Parochus Szihalmiensis
9. Melchior Posgai Parochus Balatoniensis
10. Paulus Kolocsany Presbyter Ordinis S. Francisci
11. Pater Bonaventura Presbyter Ordinis S. Francisci
12. Antonius Kakuk Ordinis S. Francisci strictioris observantia
13. Georgius Pothoranski Societatis Jesu
14. Georgius Endres ludi magister
15. Augustinus Patay Religiosus Ordinis S. Francisci
16. Stephanus Molnar magister loci
17. Michael Societatis Jesu Sacerdos
18. Ludovicus Faby ?

2. *Példák a házassági, keresztelési és halotti anyakönyv formuláira*

Házassági anyakönyv:

Anno Dni 1677 die 28 Februarii denuntiationibus praemissis tribus continuis diebus festis quarum prima die 14 Februarii secunda die 21 tertia die (?) ejusdem mensis ex cathedra Parochiali post contionem habita est, nulloque legitimo Impedimento detecto Ego Ioannes Nagy Rector hujus Ecclesiae Parochialis oppidi Mezőkövesdiensis Martinum Szuszékos filium (?) Parochiae Mezőkövesdiensis viduum et Filiam Martini Dudas nomine Elisabeth ex comitatu Kis Hont (?) hujus Parochiae Mezőkövesdiensis In Ecclesia S. Ladislai Interrogati eorumque mutuo consensu habito solemniter per verba de praesenti matrimonio coniunxi testibus notis Matthia Thott filio Ambrosii Thott hujus Parochiae etc...

Keresztelési anyakönyv:

24 May ipso die Pentecostes Ego Pater Joannes Nagy Parochus Presbiter Ecclesiae Sancti Ladislai in Oppido Mezőkövesdini Baptizavi infantem eadem die Pentecostes Natus Ex Nicolao Gog et Catharina Conjugibus parochialibus cui Impositum est Nomen Ioannes Patrini fuerunt Benedictus Bacza et uxor Martini Pok nomine Helena.

Halotti anyakönyv:

Item die 19 mensis ejusdem Filiolus circiter annorum 7 et filia circiter 4 Georgii Virag migraverunt e vita. Sepulti sunt in Coemeterio Ecc. S. Ladislai.

Item 3 novembris Elisabetha Virgo Filia Georgii Béres Aetatis suae Anno circiter 12mo Confessa prope ante mortem Religioso S. Francisci Patri Augustino Pataj In Domo parentum suorum Animam suam Deo reddidit. Cuius Corpus 5 Currentis, quod est Dies S. Emerici Ducis, Sepultum est sub Sacro Cantato In Coemeterio Ecclesiae S. Ladislai ad partem Orientalem penes parentem suum Praenominatum Georgium Béres.

3. *Származási helyre utaló helynevek a mezőkövesdi anyakönyvek névanyagában (ex-el vagy de-vel kapcsolva a vezetéknevekhez)*⁵⁶

Szendrő, Füged, Szécheny, Baja, Kürt, Gyöngyöshalász, Mikófalva, Diósgyőr, Balaton, Árva megye, Mekkse, Szikszó, Lád, Varassó, Miskolc, Halmaj (Heves megye), Balasagyarmat, Árokszállás, Felsőtárkány, Gömör megye, Zólyom, Michinek, Bod (Heves megye), Szerencs, Gömör megye, Détár, Ságheczin (?), Visonta, Haha, Lehotkagyarmat, Szirák, Adacznai (Heves megye), Sztregova, Novaj, Ujbercze, Bátor, Velkenje (?), Domszló, Szalatna.

⁵⁶ Mezőkövesdi halotti anyakönyv és a keresztelési anyakönyv első két évének névanyaga (*Sárközi*, 1975. 73–75.) alapján.

4. *Pestisben meghaltak száma naponta 1682. május 22-től november 25-ig*
Daily number of persons died of Black Plague
between 22 May 1682 and 25 November

	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	November
1.					4	3	
2.					2	4	
3.				2		7	
4.					1	3	2
5.			1	4	6		1
6.			1				2
7.			1	1	3		
8.			1	3	5		2
9.			1	1		6	
10.			2	2	2	3	
11.			2	2	6	5	
12.			1	3	5	1	1
13.				3	7	3	
14.			1	2	2	4	
15.				3	3	4	
16.				1	5	2	
17.			6	2	7	3	
18.			2	7	8	4	
19.			1	3			
20.		1		8	2	4	
21.			2			2	
22.	1			4	11	1	
23.	2		3	2	9	1	
24.				2	3	1	
25.				1	5	1	1
26.		1		3	3	8	
27.			1		3	1	
28.			3	1	5	2	
29.				14		1	
30.			2		6	3	
31.			1				
össz	3	2	32	74	113	77	9

Tárgyszó:

Történeti demográfia

**DEMOGRAPHIC CONDITIONS OF MEZŐKÖVESD
 IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY**

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK SZEREMLÉN Szeremlei matriculák tanulmányai (18–20. sz.)

GRYNAEUS TAMÁS – KAPOCS NÁNDOR †¹ :

Szeremle kisközség (Bács m., azelőtt Pest-Pilis-Solt-Kiskun, majd Bács-Bodrog vm. kiskörösi, kalocsai, majd bajai járása) Bajától DNy-ra, 9 km-re fekszik. Határa a Mohácsi sziget legészakibb csúcsán, az Öreg Duna és a Sugovica között terül el. Országúton csak Baja felől közelíthető meg, autóbusz összeköttetése ugyaninnen az 1950-es évek közepe óta van. A régészeti is igazolt Árpád-kori települést Sz. László 1093. évi oklevele említi először², szerepel a Lazarus-féle térképen (1528) is³. A Duna főmedrének helyváltoztatásai, (erőszakos) hatósági intézkedések miatt, vagy a fokozott védelem biztosítására a későbbi időszakban hol a Duna jobb (dunántúli) partján található, hol pedig a bal parton⁴. Jelenlegi bal parti helyzetében is szoros kapcsolatai vannak a Dunántúllal (bátai szőlőhegy), néprajzilag a Sárköz legdélibb településének tekintik. Az őslakosság a reformáció idejében a helvét hitvalláshoz csatlakozott, később – a hagyományok szerint (írott emléke ennek nincs) – francia hugenotta menekültekkel gyarapodott, erre egyes mai családnevek is utalhatnak. A környezetében lévő többi községek katolikus többségűek. (A mohácsi sziget tanyái nem tartoztak sem közigazgatásilag, sem egyháziilag Szeremléhez)

A község népesedési adatait az egyházi anyakönyvekből merítettük (az 1784–1787-⁵, valamint az 1881 (1895)-től elkezdődött hivatalos állami népszámlálás, és más forrásokból származó adatokkal kiegészítve, ill. összevetve).

Református matriculák:

1. Születési anyakönyv (1794-től).
2. Házassági anyakönyv: "Házasulandók Protocolluma 1794dik Esztendőtól fogva".
3. Halálzási anyakönyv (1790-től): "Szeremlei Ref. Szent Ekklesiának Halottak számára készítettett Protocoluma".

Katolikus matriculák:

4. Baja-belvárosi plébánia kereszteleési anyakönyvei (1725–).
5. Bátmonostori plébánia kereszteleési anyakönyvei (1831–1874).
6. Szeremlei plébánia kereszteleési anyakönyvei (1923–1996).
7. Szeremlei plébánia házasságkötési anyakönyvei (1923–1996).
8. Szeremlei plébánia halálzási anyakönyvei (1923–1996).

Az anyakönyvekbe az eltelt több mint 200 esztendő alatt sok kéz vezette be a változó részletességű adatokat, a bejegyzők szempontjai, fölkészültsége, gondossága is eltérő volt. Mindezek ellenére a matriculák igen gazdag adatsoraikon kívül még számos fontos

¹ *Kapocs Nándor* szeremlei rk. plébános a tanulmány befejezése előtt elhunyt, 1987. január 9-én temették Szeremlén.

² *Györffy*, 1987, I. 729.

³ *Hrenkó, Papp-Váry*, 1990, 54–55.

⁴ *Kapocs, Kőhegyi*, 1980; *Bárth*, 1989.

⁵ *Dányi, Dávid*, 1960.

részletre is világot vetnek. Jelen tanulmányunkban ebből a gazdag anyagból a népmozgalmi-népesedési adatokat dolgozzuk fel. Munkánkat *Zákányi Bálint* ref. lelkész úr mindvégig figyelemmel kísérte és minden szükséges segítséget megadott, ezért ezúton is köszönetet mondunk, hasonlóképpen néhai *Balogh Béla* ny. (szeremlei) ref. lelkész úrnak is, tanácsaiért, javításaiért és kiegészítéseiért. Ugyancsak köszönet illeti *Szűcs Tibor* nagybaracscai és *Nagyházi Sándor* Baja-belvárosi r. kat. plébános urakat is, készségecs segítséjükért. (A Szeremlére bevándorolt katolikusok házassultjait, gyermekeit és halottait ui. kezdetben a szomszédos katolikus plébániák valamelyikén anyakönyvezték.) 1874–1923-ig a bajai ferencesek pasztorálták a szeremlei kat. híveket.

Az alapadatokat tehát *II. József* 1781., 1785. és 1790. évi rendeletei alapján közhitelesnek minősített egyházi anyakönyvek "egyházi szerveknél őrzött első példányai"-ból s nem a "nagyértékben hiányos másodpéldányú anyakönyvek"-ből merítettük. "Az idősor adatai ... tartalmazzák az anyakönyvezés pontatlanságából – mint erre már a korabeli magyar irodalom is felhívta a figyelmet – származó hibákat"⁶. Különösen szembeötlő ez, ha különböző források azonos időpontra vonatkozó adatait hasonlítjuk össze (egyházi anyakönyvek, *Fényes*, állami statisztikák, sematizmusok adatai). Tovább növelik bizalmatlanságunkat az időszak kiadványokban (sematizmusok, helységnévtárak) az egymást követő időpontokban szereplő változatlanok föltüntetett adatai⁷, mikor a helyi anyakönyvi adatokból jól tudjuk követni a lélekszám stb. változását⁸.

⁶ *Klinger* et al. (20), 8–10, 16.

⁷ Pl. a sematizmusok a szeremlei ref. népesség számát 1803–1819, 1830–1832, 1875–1877, 1880–1882, 1886–1891, 1911–1913 stb. között *változatlanok tüntetik föl*. (U.ez figyelhető meg pl. Bogyiszló, Szentistván, Dunapataj, Szalkszentmárton, Szentimre stb. sematizmusban megadott adatainál is. Hasonló, sokéves változatlan adatsorokat adnak meg a sematizmusok a kat. lélekszámra is!) A szeremlei lélekszám, házszám és földterület nagysága az 1873. és 1877. évi HNT-ban azonos. Hasonlóan az 1882 és 1888 évi, valamint az 1892, 1895 és 1898 évi HNT.-ban is. 1895-ig az elsődleges adatforrásból (ref. matricula) származó adatok – kevés, részben magyarázható kivételtől eltekintve – jól egyeznek *Klinger* és mt. adataival. Az állami anyakönyvezés bevezetése utáni években viszont előbbi szerzők a születésekre, halálozásokra és házasságkötésekre egyaránt *következetesen jóval magasabb értékeket adnak meg*. Okát nem tudjuk adni, ebben az időben ilyen fokú szekularizáció elképzelhetetlen. (Valószínűleg téves adatokról van szó. Ezekből az évekből r. kat. adatok még nincsenek, azokat nem számolhatta bele, különben is jóval nagyobb, 10–20-as nagyságrendűek az eltérések!) Nem tisztünk és feladatunk eldönteni, hogy ez az adatszolgáltatás, -gyűjtés, vagy földolgozás hibájából eredt-e, de *igen óvatos és erősen kritikus állásfoglalásra késztet az említett források adataival szemben. S mivel az alap-adatok ilyen bizonytalanok, az ezekre épülő, túl bonyolult, további számítások is illuzórikusnak tűnnek. Ugyanez vonatkozik az első világháborús elhunytak, eltűntek alább említett megbízhatatlan számára is*.

⁸ Erre csak négy kiragadott példa, a ref. lélekszám alakulásáról:

Év	Áll.	Matr.	Semat.
1836	1476	1876	1902
1851	2213	2063	2013
1870	2060	2199	2067
1890	1939	1910	1980

– vagyis mindegyik számsorban minden irányú tévedés-torzítás előfordul. L. még erről a kérdéstről *Fülep Lajos* és *Illyés Gyula* vitáját *Braun Róbert* elfogult és egyoldalú véleményével a "Nyugat" egyke kérdésben tartott ankétján. *Nyugat* 1933. okt. I. (19. sz.), 26.

Feldolgozásunkban csak a két nagy felekezeti tömböt (ref., majd r. kat.) vettük figyelembe, a többiek (ev⁹, izr., gör. kel., ill. gör. kat.) száma egyrészt elenyésző, másrészt az egymásra következő népszámlálási adatsorokban igen nagy ingadozás észlelhető, vélhetően a mozgékonyabb cigány lakosság miatt. Foglalkozás szerinti bontást nem végeztünk, az 1950-es évekig a lakosság legnagyobb része mezőgazdasági munkát végzett¹⁰, ill. a vízzel kapcsolatos tevékenységeket (vízimolnár, ács, halász) folytatott¹¹.

A népesedési adatok esetében a legnagyobb nehézséget az okozta, hogy a lakosság (kezdetben értsd: a református őslakosok) összes lélekszámát a matricula csak 1809–1817-ig adja meg és akkor sem tudható, hogy év eleji, vagy év végi adatról van-e szó. 1836-ban és 1851-ben *Fényes* (11, 12) adatára támaszkodtunk.

Tekintettel arra, hogy az állami népszámlálások tízévenkénti folyamatos adatsort biztosítottak, ezt vettük alapul, s tízévenként ezekből kiindulva számítottuk tovább az évenkénti adatokat. Ezen időszak előtti és ezt követő összes lélekszám adatot – föltételezve, hogy az el- és odavándorlás egyensúlyban volt (32) – az éves születési és halálozási adatok segítségével *számítottuk*. A számított és valós adatok 1851. és 1900. évnél észlelhető százas nagyságrendű különbsége jelzi azonban a kénytelenségből vállalt módszer megbízhatóságát¹², bár hasonló nagyságrendű, nehezen értelmezhető ugrások vannak, pl. a sematizmusok adatsorában is. Egyébként a református és katolikus anyakönyvek adatait azonos módszerrel dolgoztuk fel.

További nehézséget az okozott, hogy az állami statisztikákban az adatok nincsenek felekezetek és korcsoportok szerint bontva, a matrikulákban sincsen adat az élők korcsoportok szerinti megoszlására, ezért nem tudtunk felekezetek szerint bontva ún. korfákat készíteni¹³. (Az összevont adatok éppen a felekezetek közötti jellegzetes különbségeket mossák el). Az állami statisztikák sem adják meg 1949-től kezdve a felekezeti megoszlást (még 1990-ben sem!). Az állami statisztikák és a matrikulákból számított lélekszám-adatok különbségét az is okozhatta (-ja), hogy a református születési matrikulákban *a halvaszületett csecsemők* is szerepelnek, míg az állami anyakönyvekben és a katolikus matrikulákban *nem*. Bizonyos torzulást az is okozhat, hogy a kat. egyház csak a *megkereszteltekről* vezet anyakönyvet, mely nem szükségképpen egyezik a *megszülettek* számával és a keresztelés időpontja lényegesen eltérhet a születés időpontjától. (Ez utóbbit igyekeztünk korrigálni, és a *születés* időpontjánál föltüntetni az adatot¹⁴. 1944-től kezdve mindössze két ízben került sor felnőtt keresztelésre – 1955-ben és 1962-ben – és egy ízben másfél éves gyermek megkeresztelésére a katolikusok-

⁹ Kiskőrösön anyakönyvezve!

¹⁰ Az 1784–1787. évi népszámlálás adatai szerint a férfilakosságból paraszt és örököse 63+77 lélek, zsellér 132, egyéb 26, szabadságos katona 1. = *Dányi, Dávid*, 1960, 122.

¹¹ *Fényes E.* 1836, 453: "Méh-, marha-, sertés tenyésztése nevezetes.... Lakosi híres molnárok 's jó malmokat készítenek".

¹² A ki- és bevándorlásról l. *Bárh*, 1989, passim. Megjegyezzük, hogy *Klinger* és mt. (20) adataik kb. 10%-os hiányát *becsléssel* pótolták.

¹³ vö. *Elek P., Gunda B.* et al. 1936, 33. és 44. *Kovács I.* 1937, 150 skk. Nincs kor szerinti megoszlás az 1787. évi, valamint az 1881. évi statisztikákban sem, a későbbiekben a korcsoportok határai többször módosultak.

¹⁴ A fölsorolt és még alább említendő nehézségek, és időbeli korlátaim miatt családrekonstrukciós vizsgálatok (*Andorka, R.* 1991) elvégzésére nem vállalkozhattam (G.T.)

nál. 1968-tól kezdve viszont egyre gyakoribbá vált, hogy 1,5–14 éves korokban kereszteltették meg gyermekeiket (l. alább).

Az összefüggések vizsgálatánál meglehetősen lehet az 1960. évi állami statisztika, mely a Szeremle körüli községekben hasonló, vagy jóval nagyobb fokú (pl. Csátalja!) népességfogyást mutat ki a megelőző évtizedben, ez ui. nyilvánvalóan a német lakosok kitelepítéséből adódott¹⁵.

Az 1881 és 1900 közötti 20 esztendő alatt a kimutatott és számított ref. lakosság lélekszáma jelentősen eltér: *esetleg* ez a 126 fő jelezhetné a – csupán szóbeli vélekedések szerinti (Tiszántúlról?) – betelepített reformátusokat, azonban ennek *semmiféle* írásbeli nyoma *nincsen*¹⁶. Ilyen tömeges betelepedésről, vagy számottevő kivándorlásról Balogh Béla ny. ref. lelkész úr *sem* tudott, ezekről Tóth Kálmán (33) sem tesz említést¹⁷.

Ugyanígy 1901 és 1907 között a matriculákban évente megadott és számított adatok között is jelentős eltérések vannak. A fentebb említetteken túl a pozitív eltérés beköltözésekre, a negatív irányú pedig elvándorlásra utalhatna, azonban az ONCSA akcióval csupán a Rác, Ötvös és Benkovics családok kerültek Szeremlére. Molnár Sándor családjával együtt Tiszántúlról jött, míg Már Mózes családja az 1940-es évek elején Háromszék megyéből került Szeremlére (*Mindössze öt család!* – Balogh Béla ny. ref. lelkész úrtól kapott adatok.)

Népesedési statisztika

Az urbáriális összeírások adataiból tudjuk (1, 33), hogy a férfi lakosok száma az 1715 és 1773 közötti időszakban 20–24 évenként megkétszereződött (1715: 25 ffi; 1773: 181 ffi). Az ezután, már a matriculák adataiból nyomon követhető időszakban a lélekszám hasonló, dinamikus alakulása a 19. század közepén megtörik, megindul – és kisebb hullámzásokkal mai napig tart – a népesség fogyása. Kb. a kiegyezés ideje óta a betelepülő katolikus lakosok miatt a demográfiai változásokat érdemben csak a két nagy felekezeti tömb egyidejű figyelembevételével és kölcsönös egymásra hatásában lehet vizsgálni.

¹⁵ Emiatt nem tudtuk megbízható módon a szomszédos községek népmozgalmi adataival egybevetni a szeremleieket.

¹⁶ Ennek a lehetséges magyarázatnak ellene mond az is, hogy más források adatsoraiban is található hasonló nagyságrendű, vagy még nagyobb ugrások egymásra következő évek adataiban (ezekről l. alább). Nagyobb arányú migráció ellen szól az is, hogy a ref. matriculákban a gyülekezet kötelékéből az elbocsátásokat elég gondosan regisztrálják.

¹⁷ Az elméleti megfontolás is ez ellen szól, hiszen éppen a *munkaerőhiány* tette szükségessé a katolikusok egyre növekvő beköltözését!

Születésszám alakulása

"Ne szülj rabot, te szűz,
 Anya, ne szoptass csecsemőt" ...
 (Arany J.: Walesi bárdok)

A reformátusok évi születési száma az 1920-as évek elejétől tartósan az egyjegyű számok körébe jut. Hogy a ref. lélekszám csökkenését elsősorban a *születések számának igen erős csökkenése*¹⁸ okozta, az jól kiderül abból, hogy bár az évek múlásával a halálozási arányszám *alig változott* (III. ábra), *lélekszámuk mégsem nőtt*. Ugyancsak ez idő tájt (az 1950-es évek elején) fordult meg a két felekezet számaránya Szeremlén, s kerültek többségbe a katolikusok (I. ábra). A ref. lelkész 1892. évi baljós sejtelme: "*Szomorúságra adna okot, ha 50 év múlva, holtomból felébredve a szeremlei lakosok száma vallás tekintetében fordítva lenne*" – ekkorra beteljesült.

Bárh J. utal a birtokviszonyok kedvezőtlen alakulására¹⁹: "A XIX. sz. második felében a jobbágyfelszabadítás és úrbéri elkülönözés során *csak a határ déli része maradt a szeremlei parasztság birtokában*. A Szeremlei Dunától északra, északnyugatra eső, jórészt erdős terület, valamint a Pandúr sziget, Rét, Gyűrűsalj a kalocsai érsekség házi kezelésű birtoka lett. Utólag visszatekintve azt mondhatjuk, azok a területek lettek uradalmi házi kezelésű birtokok, *amelyekért a szeremleiek legtöbbet küzdöttek a XVIII. sz. határpereiben*" (Mi emeltük ki). Itt emlékeztetünk arra, hogy Szeremlét néprajzilag a Sárköz legdélibb településének tekintik, kölcsönös házassági exogám kapcsolatuk volt, főleg Alsónyékkel és Deccsel. Ezúton tehát a sárközi reformátusok születéskorlátozó magatartása is befolyásolhatta a szeremlei családokét – ha ezt a számadatok alapján nem is tudjuk bizonyítani.

A fogyatkozó ref. lakosság ijesztő *előregedését* – készíthető korfák híján – csak közvetve tudjuk érzékeltetni. Míg lélekszámuk 100 év alatt kevesebb mint *felére* csökkent, addig ugyanez idő alatt a születések száma ötödére-hatodára, a házasságkötések

¹⁸ *Imhof*, 1992, 89. ugyan utal arra, hogy a "kálvinista népesség körében lényegesen korábban jelent meg a családtervezés és a születésszabályozás, mint a katolikusoknál, így a kőkeményen kálvinista Genfben már a XVII. században, mégpedig a népesség valamennyi rétegében. A történészek ezt arra vezetik vissza, hogy a kálvinizmus felelőssé tette a szülőket leszármazottaik számáért és jövőjéért. A kevesebb gyerek általánosságban jobban táplált, gondosabban nevelt és képzett". – A szeremlei reformátusok körében nyilvánvalóan *nem* erről volt szó, hiszen, mint láttuk, az 1850-es évek közepéig, a nagy csecsemő-, és gyermekhalandóság ellenére dinamikusan nőtt lélekszámuk. Itt jegyezzük meg, hogy *Bács-Kiskun megyében a 19. sz. elején a születési arányszám 53,51%, s a század végéig egyenletesen csökken 38,99%-re. Szeremlén (ref.) a 18. sz. utolsó évtizedében 40,4–61,9%, míg a 19. sz. utolsó évtizedében 9,4–26,2% között mozog, vagyis sokkal kifejezettebb a csökkenés*. Biztos, hogy a nyers arányszámok csak jelzésszerű utalást adnak, s az *Andorka* alkalmazta mutatók sokkal pontosabbak és megbízhatóbbak, Szeremlén azonban a változások nagymérvűek és hirtelenek, kétséget nem hagynak.

¹⁹ *Bárh*, 1989, 344. *Vö. Kiss G.* 1937, 373. A dinamikus lélekszám növekedés itt is a szabadságharc utáni évtizedben tört meg. Figyelembe veendő, hogy *jogilag 1858-ban szűnt meg e jobbágytság*, s ekkor történt meg a tagosítás (elkülönözés).

száma *harmadára-negyedére* esett vissza (IV. ábra)²⁰. A századforduló közelébe érkezve már egy elöregedett populáció jellegzetes képe áll előttünk. (Sajnos a meginduló állami népesség-nyilvántartás korcsoportokra bontott adatai alapján sem rajzolhatók – más közösségek hasonló adataival összevethető – korfák, mert az adatok nincsenek felekezetek szerint bontva, s így éppen a jellegzetes különbségek mosódnának el.)

A születési szám csökkenésével párhuzamosan nő az "idétlen", ill. halvaszületések száma. A 16–40 év közötti – reprodukív korban lévő – nők (a ref. halálozási anyakönyvbe igen gyakran az asszonyok is leánynevükön vannak beírva²¹) tízévenkénti halálozási számát evvel párhuzamosan mutatjuk be:

Évek	Halvaszületések száma	16–40 éves korban elhunyt nők száma
1794–1803	6	16
1804–1813	1	19
1814–1823	–	14
1824–1833	–	30
1834–1843	–	32
Az első ötven év alatt összesen:	7	111
1844–1853	10	33
1854–1863	22	35
1864–1873	35	31
1874–1883	18	22
1884–1893	22	31
A második ötven év alatt összesen	107	152
1894–1903	6	24

Látható a második ötvenéves időszakban (a már csökkenő lélekszám mellett!) a halvaszületések és a reprodukív korban elhunyt fiatal asszonyok számának növekedése. Ez – ha exact bizonyításra nincs is lehetőségünk – szándékosság, ill. méhüri beavatkozás megtörténtét sugallja²².

A születési anyakönyvekből képet kaphatunk a törvénytelen gyermekek, és az elmúlt évtizedekben majdnem kizárólagossá vált kórházi szülések számának alakulására is. (Előbbiek általában feltűnően fiatal korukban haltak meg.)

A születési arányszám – bár számos tényezőtől függ – igen érzékeny mutató: a ref. lakosság körében az I. világháború – valamint a második világháború –, és az 1956

²⁰ Részben azonosan a megyei tendenciával: "Bács-Kiskun és Pest megyében a házasságkötések aránya 1836-ban éri el a legmagasabb arányt és a század végéig csökken a házasságkötések száma" *Klinger et al: A népmozgalom... V. 16.*

²¹ Hasonlóan, pl. a velemi anyakönyvekben (*Moess A., Vasi Szle 26, 279, 1972.*)

²² Ezt a gyakorlatot G.T. szeremlei – eddig közöletlen – népi orvoslási gyűjtése is alátámasztja.

utáni kedvezőbb helyzetben észlelhető kismértékű, de kitapintható emelkedése jelzi a *külső tényezők* hatását. (Ennek igen jó próbája az *1989 körüli években* észlelhető, szintén pozitív irányú változás, l. I/a. ábra). A Nagyatádi-féle földreform a falu birtokviszonyait nem érintette. A *belső tényezők* sokkalta erősebb és jelentősebb szerepére viszont az utal, hogy a sok helyről betelepült és kezdetben gyorsan növvő lélekszámú katolikus lakosság (ez kezdettől fogva *nem csak természetes szaporulat volt, hanem bevándorlás révén is nőtt lélekszámuk*) körében is – egy századdal később – megindult a tragikus fogyás. Számbeli túlsúlyra jutásuk tehát pyrrhusi győzelemnek bizonyult: csak átmenetileg tudta megállítani a falu lélekszámának apadását. A "társadalmi kór"²³ néhány emberöltő után "fertőzőnek" bizonyult. E jelenség – a tények – értelmezése igen nehéz. Gondolhatjuk ui. azt, hogy száz évvel később egészen más gazdasági-társadalmi viszonyok voltak, két eltérő hagyományokkal és kötöttségekkel rendelkező felekezetről van szó – mégis ugyanaz a jelenség zajlott le, tehát nem (csak) gazdasági-társadalmifelekezeti okát kell keresnünk. Ez esetben marad a "szociális tanulás" lehetősége, vagyis hogy a katolikusok átvették a reformátusok ilyen értelmű normáit, értékítéleteit és -rendjét. A katolikusoknál is kimutatható a születési arányszám hirtelen növekedése 1947–1949 között, 1955-ben és kismértékben az 1989, s az azt követő években (I/a. ábra).

Gondolhatunk azonban arra is, hogy a jobbágyság és a zsellérség 1848–49, ill. az elkülönözés utáni helyzete és a földműves lakosság 1948 utáni helyzete (erőszakos kollektivizálás, amit nincstelenné válásként, javaikból kifogatásként is megél/het/ett) között sok hasonlóság fedezhető fel, vagyis a két tragikus fordulópont esetleg analóg okokra vezethető vissza. (Megjegyzendő, hogy az 1950-es évek elején – az amúgy is igen alacsony – református születési szám *is* tovább meredeken csökken, ugyanakkor 1952-ben látjuk az egyik legmagosabb ref. halálozási ezreléket: 30,5 és ekörül van az öngyilkosság-esetek egyik halmozódása is.) Végül – s ez a legvalószínűbb – a "szociális infektio", -tanulás és a könyörtelen gazdasági realitás együtt is szerepelhetek kiváltó okként. Bizonyára számos tényező – különböző mértékben – járult hozzá e helyzet, ill. folyamat kialakulásához; a szeremlei adatokból és az időbeli egybeesésekből ezeket lehetett több-kevesebb valószínűséggel kitapintani. A számok tények, az értelmezés idővel újabb szempontok, magyarázó elvek révén módosulhat²⁴.

Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a sok helyről, egykementes vidékekről, községekből jött kat. lakosság nem tudta megőrizni lelki-biológiai egészségét. Könnyen lehet, hogy a biológiai egészség ("sok helyről jövő friss vér") hatását éppen a sok helyről származás, a kialakult egységes szokás-érték-hagyomány ("norma")rendszer hiánya

²³ L. Kovács I. 1937, 140., 152. ijesztő helyzetképét. A tanulás folyamatát jellemzi *Semjén i.m.* 49., ill. *Fülep = Semjén i.m.* 229.

²⁴ A fiatal *Illyés Gyula* e kérdésben nagyon határozott álláspontot vall: "Az egyke oka tisztára anyagi. Nem a szegénység az oka, hanem a szegénységtől való félelem, tehát végeredményben a gazdasági megnyomorítottság..... igazi megoldását sem orvosi, sem lélektani, hanem gazdasági területen keresem". Nyugat, 1933, 201. és 340., 26. (Pusztulás. [Úti jegyzetek], ill. A magyarság pusztulása c. írásában. NB. a félelem nem éppen anyagi, vagy gazdasági kategória.) A kérdés bonyolultságát jól jelzi, hogy pl. a Kőszeghegyljai Velem katolikus magyar népességénél a születések abszolút száma az 1830-as évek második felében éri el a mélypontot, s attól kezdve emelkedik (*Moess A.*, Vasi Szle 26, 277–286., 1972). Vö. *Andorka R.* 1991, átányi vizsgálatait kapcsán kifejtett nézeteivel.

ellensúlyozta károsan. A korszakra, ill. mentalitásra jellemző folyamat kísérhető nyomon a katolikus keresztelési anyakönyvekben. Míg korábban a nem-csecsemőkori keresztelés ritkaságszámba ment (l. fent), addig az 1980-as évek második felétől és különösen 1989 után (!) ezek megszorodtak és a születés, valamint a keresztelés közötti időtartam is megnőtt: a 6 fiúgyereknél 1,5²⁵–14 (átlag 9,5) év, a 24 leánygyereknél 1,5–12 (átlag 8) év. Itt nyilván kezdetben a félelem munkálkodott: ezek azok a gyermekek, akiket nem *mertek* megkereszteltetni, majd kialakult a közömbösség. Nagyön föltűnő viszont e késve keresztelt 30 gyermek nemek szerinti eloszlása: 77,4%-uk leány, s csak 22,5%-uk fiúgyermek, ami nem felel meg a nemek közötti viszonylag kiegyenlített aránynak²⁶. (Erre a jelenségre nincs magyarázatunk.)

A hézagos statisztikai adatok szerint a kat. népesség kezdetben zömében "külsőterületen" (tanyákon) élt. Ebből minden bizonnyal kezdeti társadalmi helyzetükre (béres, tanyás stb.) lehet következtetni, de esetleg bizonyos távolságtartási szándéokra (szeparálás) is²⁷. Ugyanakkor ez a társadalmi helyzet nagyobb függetlenséget és jobb anyagi lehetőséget (állattartási lehetőség) biztosított számukra, tehát nem nevezhető egyértelműen rosszabbnak. E kat. lakosság származási helyét kb. a múlt század végétől tudjuk nyomon követni (a Szeremlén házassultak, ill. a Szeremlén keresztelt gyermekek szüleinek születési helye alapján). Nagyobb részük a környező, ill. Duna jobb parti kat. községekből származik, de sok távoli helyről is. Ezt a fontos újkori *belső migrációt*, nagyobb szemléletesség kedvéért *térképeken* is ábrázoltuk (1., 2. térkép),²⁸ Szeremle közvetlen környékét a pontok nagy sűrűsége miatt kinagyítva is. A statisztikai adatok, a népszaporulat megítélésénél figyelembe kell venni azt is, hogy az 1831–1874 között Bátmonostoron keresztelt szeremlei katolikusok 27%-a *cigány származású volt*.

A kemsei adatokkal ellentétben Szeremlén a dinamikusan szaporodó közösségben és az egykézű időszakban többnyire fiú-többlet van. A szeremlei adatok tehát nem igazolják *Oláh Gyula* (23) – néhol kissé elrugaskodottnak tűnő – hipotéziseit. Az ún. egyszerű arányszámokat éppen ennek ellenőrzése, cáfolata céljából számítottuk ki (ld. V. ábra)²⁹.

²⁵ Azért választottuk ezt az alsó határt, mert így az év végén született, de a rákövetkező év elején megkeresztelt gyermekek nem kerültek bele ebbe az összeállításba.

²⁶ Vö. *Imhof* 1992, 169 skk.

²⁷

	A katolikusok	
	községben laknak (%)	tanyákon laknak (%)
Az 1894. febr. 4. összeírás szerint	68,7	31,2
Az 1904. febr. 2. összeírás szerint	63,3	36,6
1936-ban Rétipisz. és Hatszigeten	–	22,2

²⁸ Vö. *Báráth*, 1974.

²⁹ *Oláh Gy.* 1991, 510–512. Ezekkel sok oldalról megközelítve igyekszik magyarázni a kemsei leány-többletet. Cikke viszont önmagát is cáfolja, mert kiderül belőle, hogy Kemsére vőnek a szomszéd Ormánysági – szintén egykézű – községekből jöttek a férfiak. (Ott miért volt férfi többlet?) Kemse Szeremlénél sokkal kisebb létszámú község, *Oláh* mégis evvel az egyszerű arányszámmal dolgozott.

Haláloki rovat elemzése

Ezernyi fajta népbetegség
szapora csecsemőhalál,
árvaság, korai öregség,
elmebaj, egyke és sivár
bűn, öngyilkosság, lelki restség
(József Attila: Hazám)

A haláloki rovat elemzése is nehézségekbe ütközik, mert:

a) nincs mindig ilyen rovat, főleg kezdetben; az elhunyt életkora sincs mindig föl-
tüntetve,

b) a bejegyzés kezdetben nyilván a hozzátartozók, vagy a halottkém tájékoztatása
alapján történt, ezért őriz számos, értékes népi kórformát, kórjelölést (mint pl.
kultsolkodás, patéts, görts, fene, fenésedés, süly, galiszta, farkasgörcs, nyilamlás, oltvar
stb.)³⁰. Megfigyelhető, hogy egyre inkább a természettudományos-orvosi jellegű kór-
jelölések kerülnek túlsúlyba, a legújabb években pedig a kórházi zárójelentések
diagnózisai. Egy kéz bejegyzéseit hosszabb időn át követve is megfigyelhető ez a "tu-
dományosságra törekvés", a különböző kézbeírások pedig olykor lényegesen különböz-
nek jellegükben, színvonalukban. Mindezek miatt ezek az adatok pontos haláloki sta-
tisztika készítésére nem alkalmasak, mégis bizonyos változások, tendenciák, trendek jól
megfoghatók segítségükkel. Így:

1. az immunizálódás törvényszerűségeit is követő, átlag 4–5 évenként ismétlődő,
nagy csecsemő-, ill. gyermekhalandósággal járó járványok. Ezt a járványokat átvészelt
gyermek-kohorszok immunitásával, ill. a járványok idején (latensen) fertőződött anyák-
tól hozott immunitással magyarázzák. A felnőtteket is sújtó járványok közül az 1830-as
évek elején lezajlott kolera járványt korabeli dokumentumok alapján *Kapocs Nándor*
dolgozta föl³¹. E periodikusan ismétlődő létszámveszteségek ellenére is dinamikusan
nőtt a lélekszám a múlt század közepéig.

2. Megfigyelhető a tuberkulotikusnak tekinthető betegségek folyamatos visszaszo-
rulása,

3. ugyanígy a streptococcus-fertőzések és következményeinek (szívbillentyűhiba,
Bright-kór) számszerű csökkenése,

4. s az utóbbi két évtizedben a (közúti) közlekedési balesetek számának növekedése.

5. Az érbetegség-eredetű halálozások (magas vérnyomás, koponyaűri vérzés-
rögösödés, koszorúér-betegségek) számának alakulását nem lehetett az adatokból meg-
nyugtató biztonsággal kihámozni, de úgy tűnik, hogy ezek az 1960-as évek után meg-
szaporodtak. (Ebben – mint országosan is – az alkoholizmus alább jellemzett növekedé-
se játszhatott vezető szerepet). Különös figyelmet érdemel két halálok alakulása 1945-
től napjainkig.

³⁰ Vö. *Dienes E.*, 1984, 112.

³¹ *Kapocs N.*, értékes, nyomdakész tanulmánya évek hosszú sora óta vár megjelentetésre.
Andorka átányi csecsemőhalálozási adatiban is ötvenkénti maximumok láthatók: 1991, 130.

6. *Az öngyilkosságok.* (Itt mindig befejezett, eredményes öngyilkosságról van szó, a kísérletek számának alakulásáról nincsenek adatok.) Viszonyítási alapul az 1791 és 1941 közötti időszak református adatait vettük. E 150 év alatt 25 öngyilkosság okozta halálesetet jegyzett föl a matrikula (22 férfi, 3 nő). Az elkövetés módjáról 18 esetben van adat:

13 önakasztás
 3 vízbe ölte magát
 2 lőfegyverrel vetett véget életének

Mint a VI. ábrából látható, öngyilkosság a 18. sz. végén s ezt követően nem fordult elő, a 19. sz. húszas éveitől jelennek meg³², de eloszlásuk igen egyenetlen: az 1880-as, 1900-as és az 1920 körüli években van halmozódás, s ezeket a csoportokat 6, 8, 11, 16, 19, sőt 30 éves öngyilkossági eset nélküli időszakok választják el egymástól. (E legutóbbi éppen 1847–1875 között, vagyis a bajok egyik okául föltételezett kedvezőtlen gazdasági változás idején!)³³

Az 1945–1996 közötti 51 évben elkövetett 40 öngyilkosság (VII. ábra) időpontja erőltetés nélkül négy nagy, nem egyforma hosszú periódusra bomlik, ezeket 4–5 éves, eseménymentes időszakok választják el. Számuk fokozatosan csökken, ezen belül azonban markáns változások észlelhetők: míg kezdetben a reformátusok voltak többen, 1964-től a katolikusok jutnak abszolút túlsúlyra.

	I. periódus 1945–1959	II. periódus 1964–1972	III. periódus 1978–1985	IV. periódus 1991–(1996)
Öngyilkosságok száma	15	13	8	4
Ebből:				
Református	9	5	0	1
Katolikus	6	8	8	3

A reformátusoknál a férfiak vannak többségben (73,3%), az első időszakban a katolikusoknál is így van, de később a nők "felzárkózása" miatt a nemek közötti arány kiegyenlítettebb (56, ill. 44%). Az öngyilkosok nagy része időskorú (innen az öngyilkosok magas 65 éves átlagos életkora), viszont a katolikusoknál jól megfigyelhető az alsó korhatár rohamos csökkenése: 35–46–27–20 év az egyes periódusokban.

Az öngyilkosok túlnyomó többsége önakasztással vetett véget életének, a kemikáliákkal (orvosság) történt öngyilkosságok 1971-től váltak gyakoribbá, s ezek *mind* a fiatalabb korosztályból (38, 55, 26 és 20 évesek) rekrutálódtak³⁴.

³² *Böszörményi E.*, Demográfia, 1976, 478. adataival egyezően.

³³ *Böszörményi* a DK-Alföldön egészen más időszakokban mutatta ki az öngyilkosságok halmozódását (1860–70, 1896–1910, 1931–35, 1966 után. 1976, 482. és Demográfia, 1986 1. ábra).

³⁴ A nyilvánvaló halálok miatt a szeremlei esetekben a halálloki minősítés bizonytalansága aligha játszhat szerepet. (L. *Buda, Füredi* 1986, 11.)

A szeremlei adatok – bár kisszámúak – semmiképpen sem igazolják azt a *Durkheim* óta közkeletű nézetet³⁵, mely szerint Magyarországon a református populációkra, ill. tömbökre jellemző a magasabb öngyilkossági arányszám³⁶.

7. *Alkoholizmus*. Igen különös és tanulságos a krónikus alkoholizmus és a májzsugor, mint halálokok alakulása az 1945 utáni években. (Ez utóbbi, mint ismeretes, az alkoholizmus incidenciájának egyik legjobb és -megbízhatóbb statisztikai mutatója.) (VIII. ábra) A két felekezetbelieknél eltérően alakultak az alkoholos eredetű halálozások: reformátusoknál az 1960-as évek első felében, a 80-as évek közepén és a 90-es évek közepén halmozódtak, míg a katolikusoknál az első haláleset csak 1974-ben fordult elő, ezután 1984-től majd minden évben volt 1–3 eset, 1989-től megjelentek a női halálesetek, és a fiatalabb korosztályok képviselői is³⁷

A községben szőleje-bora még ma is inkább csak a reformátusoknak van, s az adatokból következtethetően borfogyasztásuk temperáltak mondható. Anyagi körülményeik javulásával a katolikusok is meg tudták vásárolni (az ártalmasabb) szeszesital feleségeket is. Ma a községben 4 kocsmá működik, emellett még több zug-italmérésről is tudnak (!!). A statisztikai adatok az alkoholizmussal összefüggésbe hozható *halálozások számának növekedését* mutatják, s talán a katolikusoknál nagyobb mérvű kontrollvesztésre lehet következtetni.

E két súlyos halálok alakulását elemezve nehéz nem gondolni arra, hogy az 1960-as évek után felnőtté vált katolikus nemzedékekben már nem volt meg eredeti kibocsátó közösségük megtartó ereje, vagy az igen gyöngye volt. Az idősök elhunytával e sok helyről együvé került népességben még nem alakult ki az új, egységes hagyomány – identitás – kohézió. (Ezt az elmúlt félszázad semmiképpen nem segítette.) Valódi közösség helyett tehát maradt a kocsmá alközössége, ill. a kilépés a feladatok-köteleességek világából.

8. A halálokoknak különleges csoportja a szeremleiek élet- és munkakörülményeivel függ össze. Vízi élettel, víz közelségével kapcsolatos halálokok:

"A Kotyában feredvén bele hóttak" (1791)

"Vízben holt gyermek" (1797)

..."ment a dunára és belé ugorván magát belé ölte" (1810)

"A Kelemenek Fokában a Vízbe hótt, lemaradván az alatta volt Lónak hátáról" (1817)

"lóról belé bukott a vízbe" (1817)

"a Malomrájában a Jégen menvén belé szakadt" (1822)

"Szőllejéből Bátáról csónakon jöven a zivatar a réveken fellyül utól érte és abba a kis Szigetbe kiállott és az utolsó Óra ott érte, egy ménykő a fejére tsappant és véget vetett világi életének" (1822)

csónakból vízbe esett (1824, 1853 stb.)

³⁵ Buda B. sem cáfolja *Durkheim* tételét (Buda, Füredi szerk. 1986, 13.).

³⁶ *Halbwachs*, 1939, ill. *G. Schmidtchen* 1973. nézetét *Böszörményi* 1976 sem tudta igazolni, uő. 1986, 425. a m. sz. második felében talált reformátusoknál nagyobb gyakoriságot, ez az 1950-es évektől – hasonlóan Szeremléhez – a katolikusok javára billent át.

³⁷ Ugyanezt a tendenciát lehetett megfigyelni – már egy évtizeddel korábbi időszakban – a Bács megyei delírium tremens (a legsúlyosabb alkoholos elmezavar) esetek számának alakulásában is. L. erről *Örményi, Grynaeus* 1975, 45–65.

"vízbe fuladás", "Dunába fült" (1804, 1815, 1818, 1819, 1824, 1827, 1854, 1860, 1869, 1874 stb.)

"vízből fogatott ki" (1870)

Erdei munkával kapcsolatos halálokok:

"Fa agyon ütötte" (1799, 1837)

"erdei favágásnál agyon zúzás" (1901)

Egyéb:

"A lovak öszve szagatták" (1807)

"A ló hasban rugta s egy óra múlva megholt" (1809)

"a' kutya halálosan megharapta" (1834)

"a' lóruul leesvén nyaka törött ki" (1844)

"kotsija fel fordúlt, halálosan meg sérült" (1851)

"a malom kerék össze törte" (1855)

"szánróli leesés után benuulás" (1878)

"faoszlop eldülése által okozott agyonütés" (1896)

9. Szólnunk kell a falu súlyos első világháborús emberveszteségéről is. A református templom melletti kis kertben, 1924-ben állították föl a hősi emlékművet. Ezen 85 1914–1918-ban elesett, valamint egy 1944-ben mártírhalt halt férfi neve szerepel. Evvel szemben a református anyakönyvekből (kat. anyakönyvezés csak 1923-tól volt!) több évben elszórtan – nyilván a hivatalos értesítés – holtta nyilvánítás megtörténte után – mindössze 16 főnyi háborús veszteség mutatható ki:

1914	3
1915	2
1916	1
1917	7
1918	3
Összesen	16

Erre az ellentmondásra eddig nem kaptunk, nem találtunk kielégítő magyarázatot. (*Balogh Béla* ny. ref. lelkész úr sem tudott erre a kérdésre felvilágosítást adni). Föltételezhetjük, hogy mindenkit, aki háborús katonai szolgálatból nem tért haza, megörökítették az emlékművön, s nem csak azokat, akikről hivatalos értesítés (is) jött. Az anyakönyvekbe viszont csak az utóbbiak kerültek be: az értesítések keltére, számára a megjegyzés rovatban pontosan hivatkozik a bejegyző lelkész.

Mivel a hősi emlékmű felállítását nem a ref. egyház, hanem a község javasolta, egészen biztosra vehető, hogy a katolikus szeremlei áldozatok neve is szerepel az emlékművön. Ez ugyan magyarázhatná a hiány egy részét, de a 16 ref. – 69 kat. elhunyt a két felekezet akkori számaránya alapján igen valószínűtlen. (Az 1910. és 1920. évi állami népszámlálási adatok összehasonlítása a katolikusok lélekszámában közel százszáz nagyságrendű *csökkenést* mutat. Ez esetleg mégis alátámaszthatja előbbi föltevésünket, bár ugyanezen adatsorok szerint ugyanezen időközben a reformátusok lélekszáma több mint 300-al csökkent! A családnevek elemzése az – összeházasodások miatt – csak pontatlan megoldást adhatna.)

*Házassági anyakönyvek**Exogámia és immigráció**Református*

A viszonylag sok újránházasodó özvegy, majd az elváltak miatt a(z először) házasságok életkorának alakulását nem tudjuk megbízhatóan nyomon kísérni (s csak egyes időszakokban jegyzi föl a matricula), legfőljebb az alsó korhatárt követhetjük. A házasságok számának alakulása is csak ennek figyelembevételével értékelhető.

A szám adatok az alsó átlagéletkor lassú, nem töretlen emelkedését mutatják:

	Házasságok alsó átlagéletkora (év)	
	férfi	nő
1850–1870-es évek	18,8	16,0
1960-as évek	19,0	17,1
1970-es évek	21,6	19,0
1980-as évek	22,1	18,5
1990-es évek	22,0	18,9

Ezek alapján tehát a házasságkötési életkor átlagosnál nagyobb mértékű kitolódása – mint termékenységet gátló tényező – nem mutatható ki, megfelel az ún. kelet-európai mintának. Az esküvők időpontja – főleg a századfordulóig – jellegzetes szezonaritást mutat: legtöbbször novemberben tartották, majd október és január következnek a gyakorisági sorrendben.

A ref. házasságkötési anyakönyvből kezdetben jól nyomon követhető, hogy bármelyik házasságkötő fél – amennyiben nem szeremleik választott jövendőbelijéül – honnan hozott házastársat, ill. hová ment házastársnak. *Feltűnő, és talán a népességfogyásnál korábban jelzi a kedvezőtlen folyamat megindulását, hogy már ebben az időszakban is jóval nagyobb számban voltak a Szeremlére beházassodottak, mint a Szeremléről elházassodottak*³⁸.

A szeremle reformátusok exogám házastársa származási helyének alakulását az elmúlt száz évben minden második évtizedből vett mintával kíséreltük meg követni. (Az utolsó tízéves mintát 1963–1972 időközéből vettük, mert ez után már nem szerepelnek ilyen adatok a matriculában.) Jól látható ebből, hogy kezdetben a református szeremleiket kölcsönös exogám kapcsolatok kötötték össze a távolabbi református (vagy ref. többségű) községekkel³⁹, elsősorban a Sárközszel. Más szóval: a környező kat. településeket átlépve messzebbre házassodtak, ill. messzebből hoztak házastársat. Az exogám kapcsolatoknak ez a rendje az utóbbi évtizedekben jól észlelhetően fellazult: a Szeremlére jött házasságok jóval több, eddig nem szerepelt és adott esetben jóval távo-

³⁸ *Höbbling Miksa* 1846-ban megjelent írásában már 40 évvel korábbi baranyai egyke-adatokat sorol (id. Nyugat, 26., 278., 1933).

³⁹ *Bárh* 1989, 417.

labbi településről származnak. Ebben nyilván szerepe volt/van a nagyobb mobilitásnak (közlekedési eszközök, lehetőségek), a tágabb tevékenységi körnek (falun kívüli munkavállalások, szállítások) éppúgy, mint a katonáskodásnak is. (Ismeretes, hogy 1948 után tudatosan törekedtek arra, hogy a katonák állomáshelye szülőhelyüktől minél távolabb legyen.) Érdemes azt is megfigyelni, hogy a szeremlei ref. templomban esketett exogám házaspárok között egyre nagyobb százalékban találunk katolikusokat:

	%
1870-es évek	17,9
1890-es évek	28,2
1910-es évek	1,8
1930-as évek	40,0
1950-es évek	46,1
1963–1972	56,6

A kezdeti 18–20 község helyett az 1850-es évektől kezdve a szeremleieknek több mint 150 községgel, ill. várossal alakult ki exogám kapcsolata (ki-, ill. beházasodás), az utolsó vizsgált évtizedben két külföldi (Németország) származású házaspár is volt.

Az exogámia felfogható ugyan öngyógyító folyamatként is ("friss vér", más szemléletmód), de – mint látjuk – eddig számottevő eredménye nem volt. Talán az utalhat erre, hogy az 1950-es évektől kezdve a szülők nevei között egyre kevesebb a régi, "törzsökös" szeremlei név: vagyis a gyermekek az exogám házaspár, ill. a bevándorolt reformátusok utódai.

Katolikus

A 18. századi, Baja-belvárosi plébánián keresztelt és anyakönyvezett (1722–1799) szeremlei gyermekek szüleinek származási helye – két kivétellel – nincs megadva, viszont föltűnő ezek között a délszláv és német hangzású nevek nagy száma (Bogdanovics, Dragan, Drágomin, Cservenka, Kozarsech, Obadovich, Olacs?, Olásalich, Teklásalich, ill. Gjörg?, Metzler, Moszler, Rebman). Ezek a családnevek a mai katolikus családnevek között nem szerepelnek, tehát valószínűleg nem tapadtak meg tartósan új lakóhelyükön.

Mindhárom kat. anyakönyv adatai alapján összeállítottuk, és térképen is jeleztük a Szeremlére *bevándorolt* kat. lakosok születési helyét (1., 2. térkép).

Eredményeinket összesítve tehát azt mondhatjuk, hogy kb. a múlt század közepe óta Szeremlére a Trianon előtti ország 25 vármegyéjéből, összesen 210 településről jöttek katolikusok. Legnagyobb részük a volt Bács-Bodrog és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből, valamint Baranya és Tolna megyékből, vagyis a közelebbi környékről érkezett.

*A szeremlei katolikusok endo- és exogámiájának alakulása 1923–1996 között
(a házaspárok százalékában kifejezve)
The endo- and exogamy of Roman Catholics in Szeremle
from 1923 to 1996 (percentage of married couples)*

Időszak	Mindkét fél szeremlei	Egyik fél szeremlei	(Egyik fél sem szeremlei)	Összesen
1923–1973	11,0	51,2	37,8	100,0
1974–1996	14,7	32,3	52,9	100,0

A táblázatból láthatjuk, hogy a mindössze 11–14,7%-os szeremlei kat. endogámia mellett igen jelentős, 30–50%-os *exogámia* is észlelhető. Az exogám házaspár a közvetlen szomszédos kat. községekből (ill. Bajáról), valamint a református tömbön – a ref. lakosság hagyományos exogám területén – átlépve távolabbi kat. községekből származik. (Meg kell jegyeznünk, hogy az exogámia mértéke és alakulása az évek folyamán nem ítéhető meg torzítás nélkül az adatokból.) Ha ui. az exogám házaspár *születési helye* szerint számolunk: a valóságosnál tágabbnak tűnik a társadalmi kapcsolatok köre. A bejegyzések szerint ui. jórészt már házasságkötésük idején szeremlei lakos volt. Ha viszont *lakhelye* szerint számolunk, akkor az endogámia mértékét mutatnák a számok a valóságosnál sokkal nagyobbak. (Ennek szélső esetei az első világháború után itt maradt, beházasodott, szeremlei lakosként szereplő orosz hadifoglyok. Innen adódnak az oroszországi származáshelyek.) Csak azt tudjuk biztonsággal megállapítani, hogy az utolsó tizenegy évben a kiemelten szereplő környékbeli 16 helység, valamint más származási helyek mellett még újabb, távolibb, eddig nem szerepelt helységek is föltűnnek.

Vagyis azt látjuk, hogy nemcsak a ref. exogámia köre, hanem a kat. kibocsátó közösségek köre is bővült az idők folyamán, ill. hogy az immigráció folyamata jelenleg is tart. Napjainkban már szinte minden pár egyik tagja *nem a hagyományos közösségek* valamelyikéből *választatik*. Ez kedvező esetben a szemlélet megváltozását, az egykés hagyomány megtörését is jelenthetné.

Befejezés

Egy kis világot – a nagyvilág egy kicsiny darabját – próbáltuk meg száraz adatokból rekonstruálni, életre kelteni: "fáradtságos és nehéz egymáshoz illeszteni a köveket, hogy végül őseink hajdan volt világát, miként egy mozaikot, újra összerakjuk"⁴⁰ Az adatokból kiolvasható jelenségek, folyamatok, irányok erre a kis emberi közösségre jellemzők (17). További hasonló, még részletesebb vizsgálatoknak kell igazolni, hogy megállapításaink mennyire általánosíthatók – általánosíthatók-e egyáltalán?

Egy addig dinamikus gyarapodó, homogén közösség fejlődése a 19. sz. közepén megtorpant, megállt, majd hanyatlásba ment át a kialakult születésszabályozó társadalmi normák miatt. Az ország más részeiből odaérkezett új, és más felekezeti lakosok

⁴⁰ *Imhof*, 1992, 144.

körében alig száz évvel később ugyanez a tragikus folyamat indult meg. A születésszám csökkenése, az ún. demográfiai átmenet ismert, általános európai jelenség vizsgált időszakunkban. Itt azonban a születésszabályozás az általános tendencián túlment s olyan mértéket ért el, ami a lélekszám vesztes fegyveréhez vezetett, mert a kialakult torz, étel-ellenes normáktól eltérés minősül(t) non-conformis magatartásnak. Ezt a – hazánk más községeiben, vidékein is ismert – folyamatot és annak vélhető okait próbáltuk megrajzolni: a szeremleiekért és nem a szeremleiek ellen.

Végezetes hiba lenne, ha az ismertetett folyamatban "felekezetek" vetélkedését látnók: itt élet és halál, megmaradás vagy pusztulás kérdéséről van szó. E kétszáz esztendő szomorú – nyugodtan mondhatjuk: tragikus – folyamatában mégis bizonyos reménységre jogosítanak fel az 1945, 1956 és 1989 után megfigyelhető, pozitív irányú változások. Ezek arra tanítanak bennünket, hogy az emberhez méltó élet és a szabadság – hamar letört – reménye is igen gyorsan érezteti kedvező hatását.

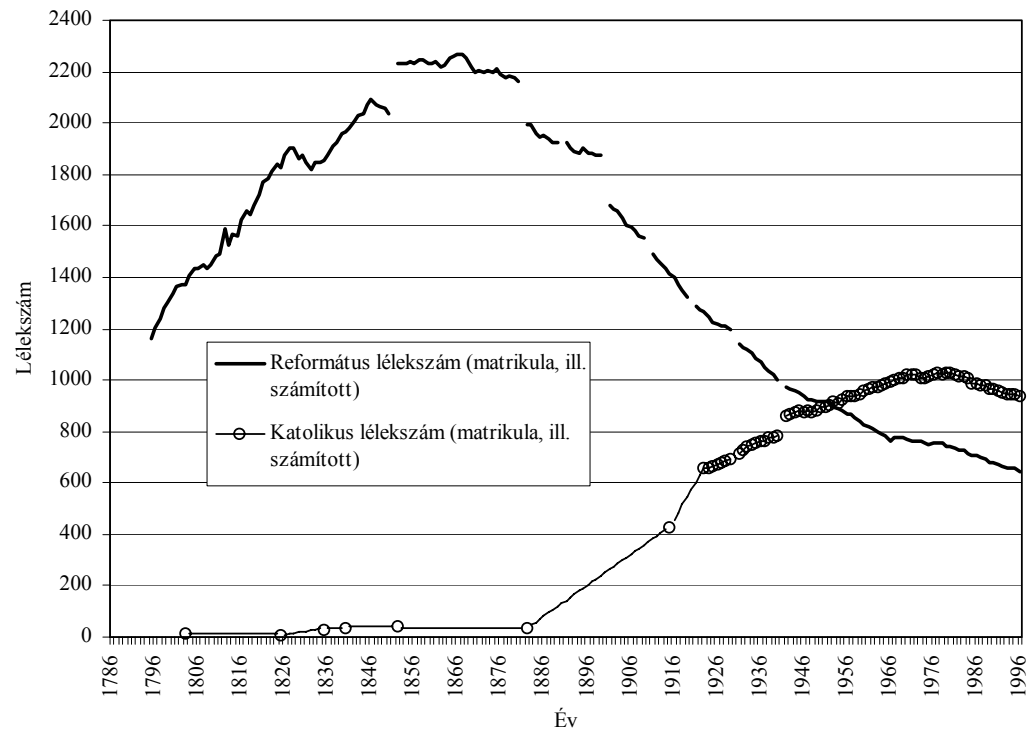
IRODALOM, HIVATKOZÁSOK

1. *Bárth János*, 1974: Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében. (A kalocsai érseki uradalom 1725. évi urbáriumának népesedéstörténeti tanulása) *Cumania* 2, 285–329.
2. *Bárth János*, 1989: Szeremlei vallomások. *Cumania* 11, 335–422
3. *Buda Béla, Füredi János* szerk., 1986: Az öngyilkosság a szociálpszichológia szempontjából Budapest.
4. *Csahók István* szerk., 1988: Magyarország történeti helységnévtára (Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság) 1773–1808. Bp. KSH könyvtár és dok. szolg. kiad.
5. *Dányi Dezső*, 1993: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Bp.
6. *Dányi Dezső, Dávid Zoltán* szerk.: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) Budapest 1960.
7. *Dienes Erzsébet*, 1984: A kunhegyesi halotti anyakönyvek néhány tanulsága. *JATE, BTK. Néprajzi dolgozatok* 45. sz. 109–114.
8. *Durkheim, Émile* (magyar kiadása 1967): Az öngyilkosság (Szociológiai tanulmány) Budapest.
9. *Elek Péter, Gunda Béla* et al., 1936: Elsüllyedt falu a Dunántúlon (Kemse község élete). 159 old. Sylvester, Budapest.
10. *Fáy András*, 1854: Adatok Magyarország bővebb ismertetésére. Pest.
11. *Fényes Elek*, 1837: Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. II. kötet.
12. *Fényes Elek*, 1851: Magyarország geographiai szótára I–IV. Kozma Vazul, Pest.
13. *Galgóczy Zsuzsa* szerk., 1997: A tudományos kutatástól a politikai döntésig. 196 old. Budapest Konrad Adenauer Alapítvány kiad.
14. *Györffy György* (III.), 1987: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Akadémiai, 910 old. Budapest.
15. Helységnévtár, 1913. 1712 old. M. kir. közp. statisztikai hivatal Budapest.
16. *Hrenkó Pál, Papp-Váry Árpád*, 1990: Magyarország régi térképeken 255 old. Gondolat-Officina Nova, Budapest.

17. *Imhof, Arthur, E.*, 1992. Elveszített világok (Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...) ford. *Gellériné Lázár Márta* 265 old. Akadémiai, Budapest.
18. Kiss Géza, 1937: Ormányság 427 old. Sylvester, Budapest.
19. *Klinger András, Kepecs József, Dányi Dezső, Dallos Ödönné, Pálházy László*, 1984: Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857., és 1870. években. Bp. (KSH kiad.)
20. *Klinger András* et. al. é.n. A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. V. Bp., KSH kiad.
21. *Kovács Imre*, é.n. (1937): A néma forradalom. 264 old. Cserépfalvi, Budapest.
22. *Kapocs Nándor*: Az 1830–31. évi kolera Szeremlén. (Kézirat, kiadásra vár)
23. *Kapocs Nándor, Kőhegyi Mihály*, 1980: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. 129 old. Baja (Bajai dolgozatok, 4. sz.)
24. *Kovacsics József szerk.*, 1963: Magyarország történeti demográfiája. Budapest.
25. *Kőhegyi Mihály*, 1960: Adatok Szeremle történetéhez (1829–1833) Népkutató Füzetek I. 1960. 2. sz. 19–21.
26. *Kőhegyi Mihály*, 1960: Középkori temető feltárása Szeremle-Temetőhegyen. Népkutató Füzetek, I. 8. sz.
27. *Mády Zoltán*, 1942: Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. 71 old. Államtudományi Intézet táj- és népkutató osztálya, Budapest, (Magyar táj, és népismeret könyvtára 5.)
28. *Oláh Gyula*, 1991: Egykézés és születési arányok Kemsén. (*Halász Péter szerk.*) A Duna menti népek hagyományos műveltsége, Budapest, 509–512.
29. *Örményi Imre, Grynaeus Tamás*, 1975: Adatok a delírium tremens pathogenesiséhez. II. Alkohológia 6, 45–65.
30. *Oláh Miklós* 1536: Hungária (1985), Budapest.
31. *Semjén István szerk.*, 1982: Népesedésrobbanás – egyke. 300 old. Kriterion, Bukarest.
32. *Schneller, Charles*, 1930: La mortalité en Hongrie. 69 old. Pátria, Budapest.
33. *Tóth Kálmán dr.*, 1995: Szerelmem Szeremle. 244 old. Magánkiadás, Baja.
34. 1997: Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949). Bp. KSH kiad.

Tárgyszavak:

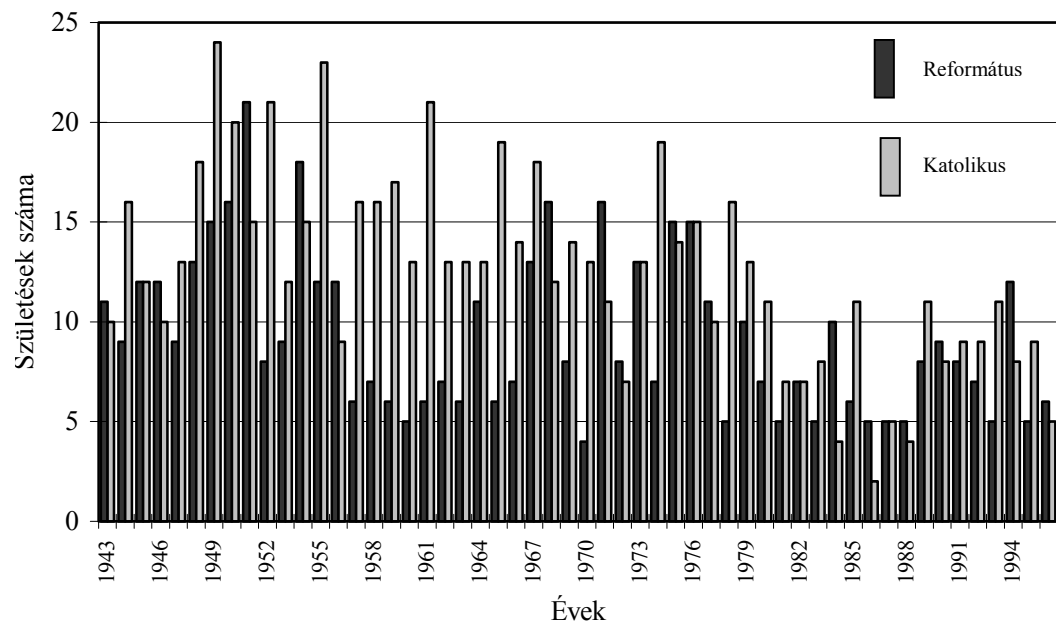
Történeti demográfia
Vallásszociológia

I. Lélekszám alakulása felekezetek szerint

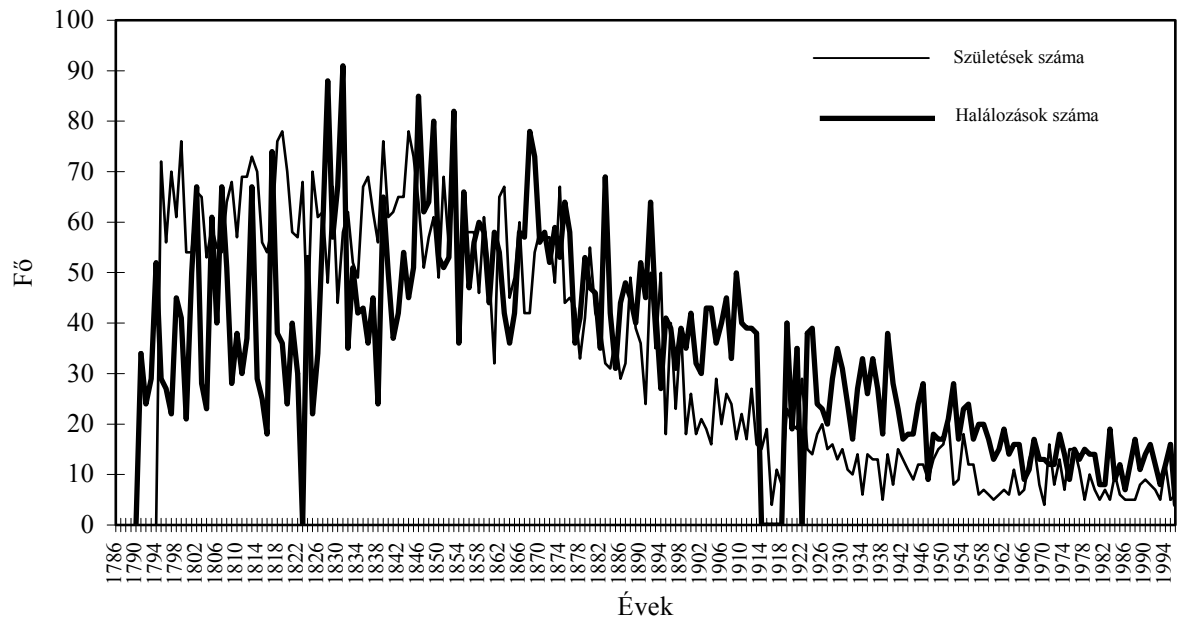
Number of inhabitants according to confessions (Calvinists, Roman Catholics)

A diagrammok szakadásai azokban az években láthatók, ahol népszámlálási adatok alapján korrigáltuk a számított lélekszámot.

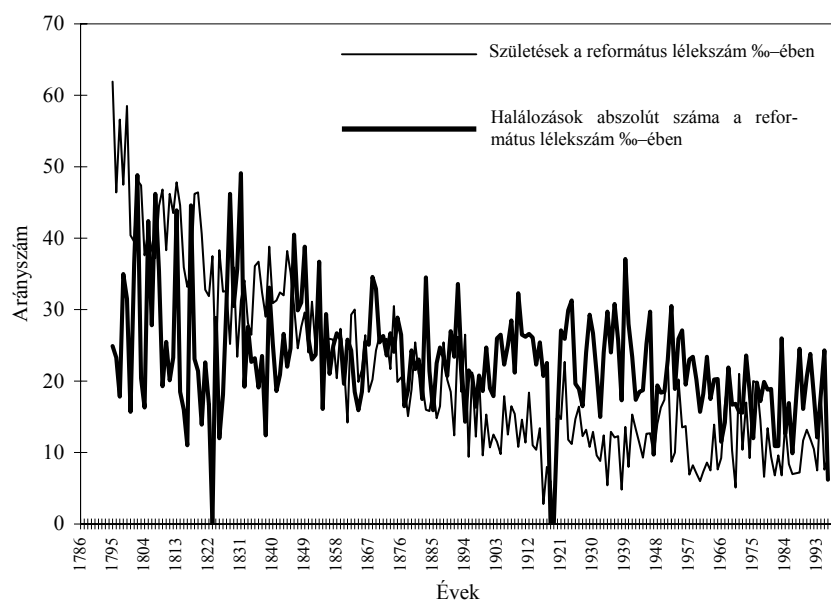

(Az I. diagram kinagyított, másként ábrázolt utolsó szakasza.)

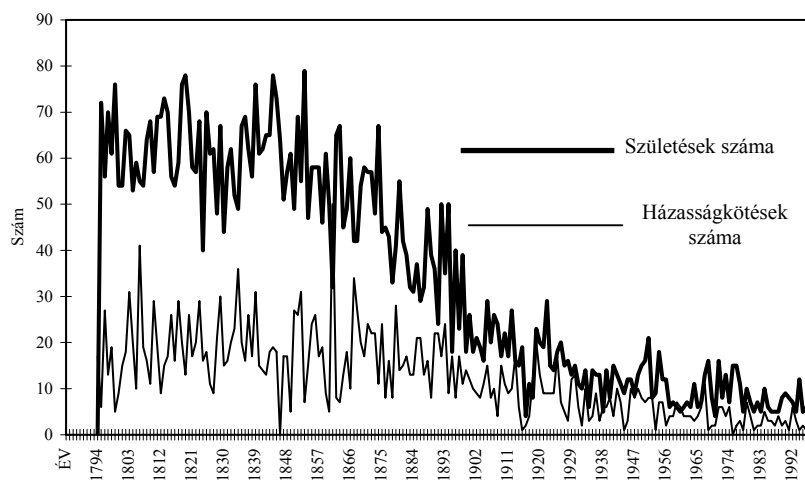
I/a Születések számának alakulása (ref., kat.) az utolsó fél évszázad
Number of births in the last half century (Calvinist, Roman Catholics)

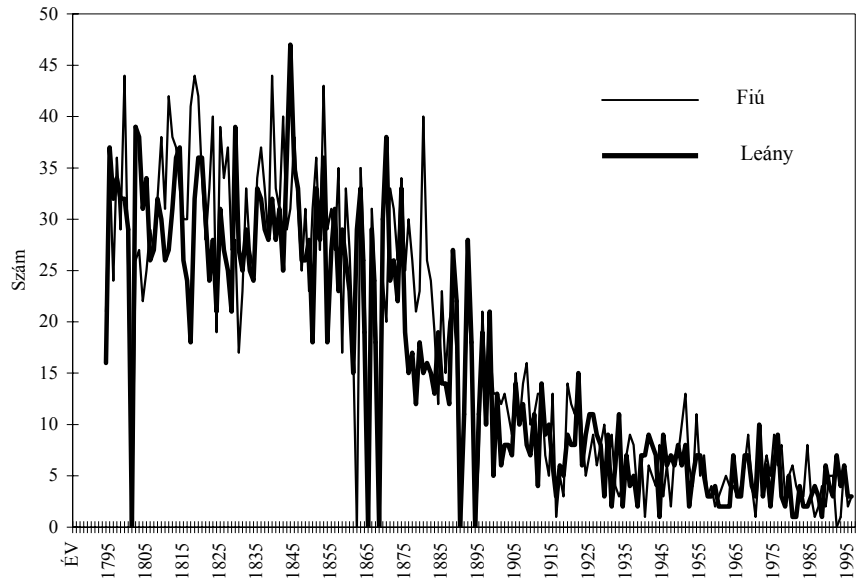
*II. Természetes szaporulat, illetve fogyás (ref.)
Natural increase, and decrease resp. (Calvinist)*

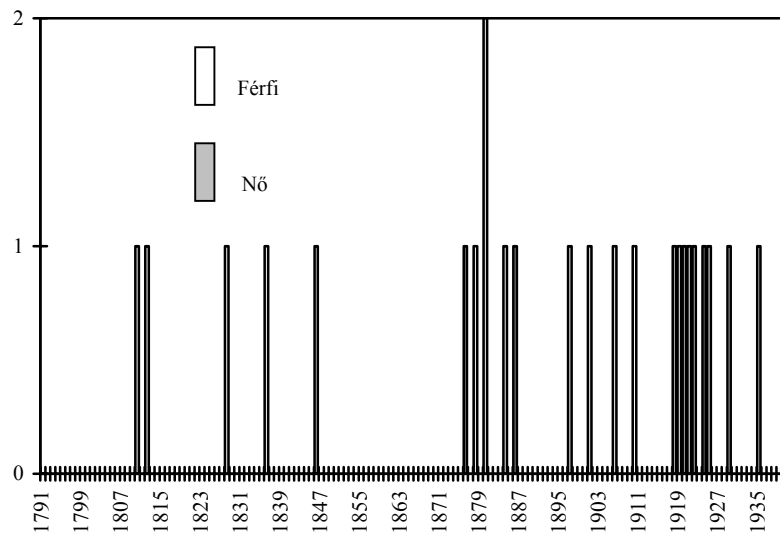
III. Születési és halálozási arányszám változása (ezrelékben, ref.)
 Changes of birth and mortality rates (per mill., Calvinist)

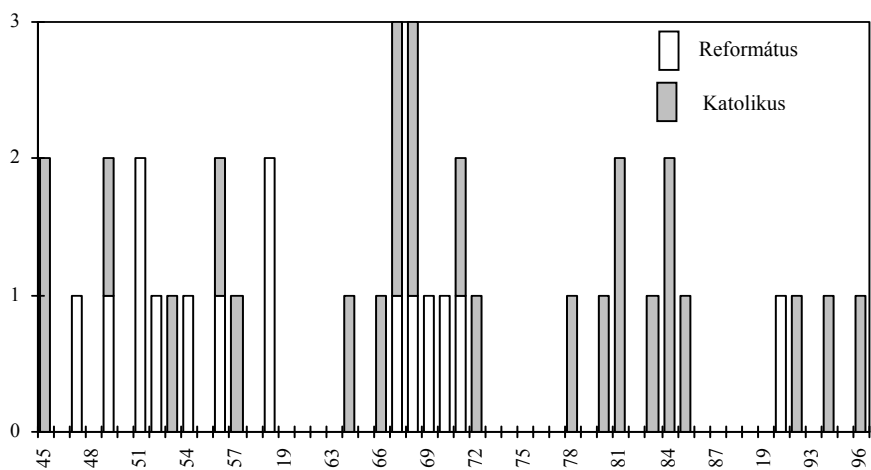
IV. Ref. lakosság „előregedése”
 „Ageing” of Calvinist population (births; number of marriages)

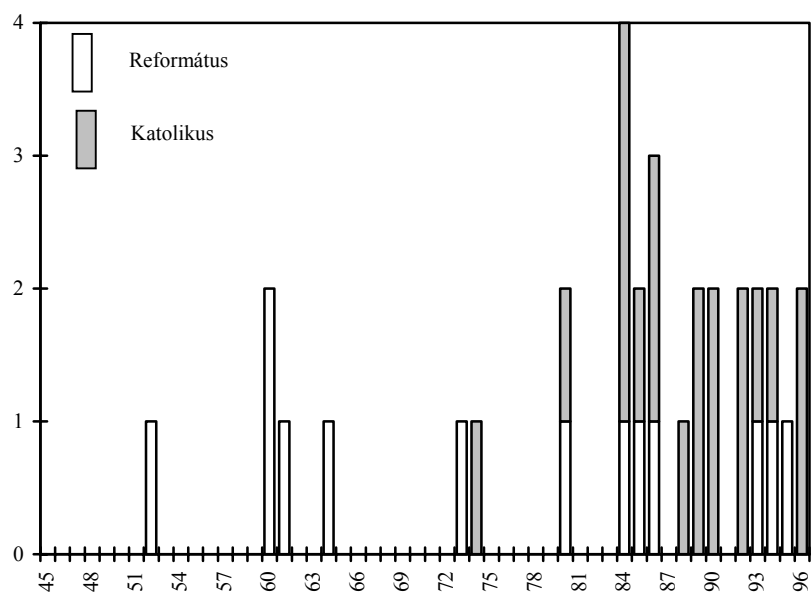
V. *Fiú és leánygyermek születési számának alakulása (ref.)*
Birth of boys and girls (Calvinist)

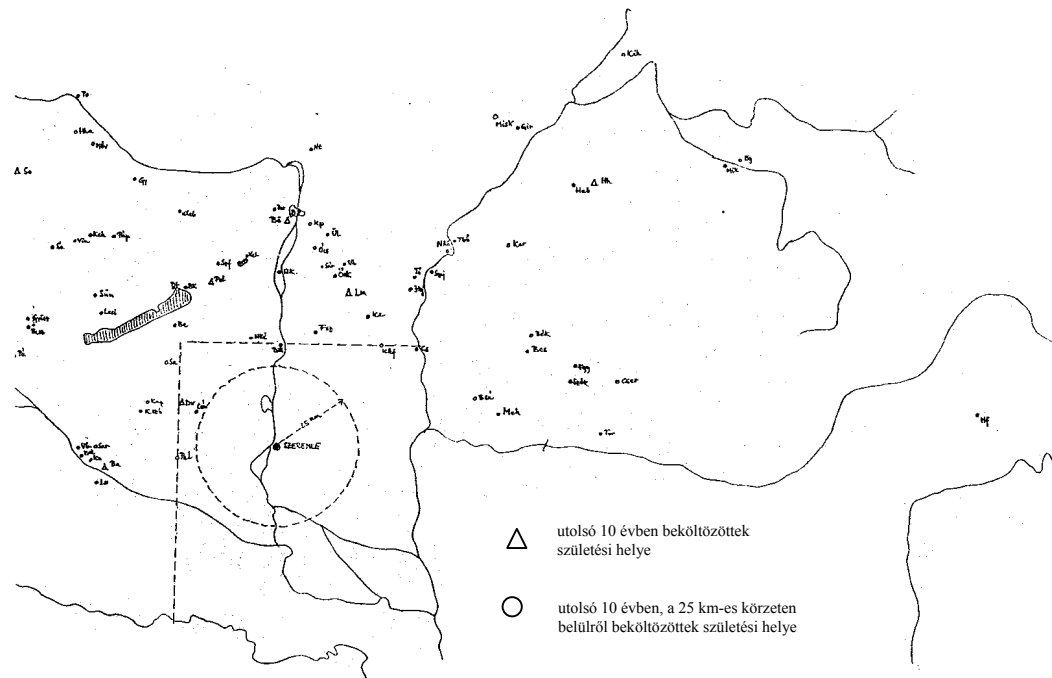
VI. *Öngyilkosságok száma (1790–1944, ref.)*
Number of suicides (1790–1944, Calvinist)

VII. Öngyilkosság száma (1945–1996, ref., kat.)
 Number of suicides (1945–1996, Calvinist, Roman Catholics)

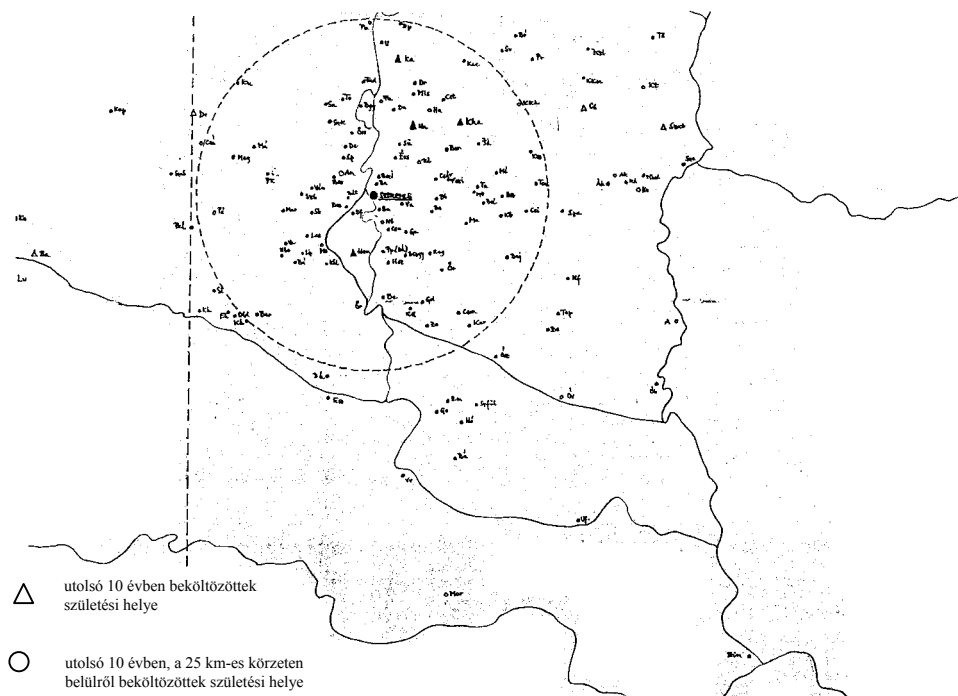

VIII. Halálok: alkoholizmus, májzsugor (1945–1996, ref., kat.)
 Values of causes of death: alcoholism, alcoholic cirrhosis
 (1945–1996, Calvinist, Roman Catholics)

Megjegyzés: A -----, Tisza, ill. Száva határolta terület kinagyítva a II. térképen látható.

*I. Katolikus szeremlei lakosok származási helyei
Birth places of Roman Catholic immigrants to Szeremle*

Megjegyzés: Az I. térképen -----, a Tisza és Száva határolta terület kinagyítva.

II. Katolikus szeremlei lakosok származási helyei, közvetlen környék
Birth places of Roman Catholic immigrants from the near surroundings of Szeremle

**DEMOGRAPHIC CHANGES IN SZEREMLE.
STATISTICAL ANALYSIS ON THE BASIS OF THE PARISH REGISTERS OF
SZEREMLE (18–20TH CENTURIES)**

Summary

Demographic changes are analysed by the authors on the basis of the inhabitants of Szeremle (County Bács) registered in the Calvinist and Roman Catholic parish registers. The gradually increasing number of persons having lived in Szeremle had stopped about the middle of the 19th century and has started to diminish afterwards. The same tendency may be seen among the Roman Catholic population having settled there mainly from the last third of the 19th century appearing with a delay of a century. The direct cause of this phenomenon may be considered as the result of the Spartan birth control (the system of having only one child in a family /only-childism/ becoming a communal norm at that time.

As regards the more significant causes of death also the development of exogenous marital relations are analysed in the same period for both denominations.

Reviewing the years after World War II., on the basis of positive (transitional) changes the reasonable roles of hopes for better circumstances and a more free life style, worthy for human creatures are emphasised.

AZ USA FEKETE LAKOSSÁGÁNAK MIGRÁCIÓJA A XX. SZÁZADBAN

ÁBRAHÁM TAMÁS

Az elmúlt 100 évben az Egyesült Államokban radikálisan megváltozott a fekete népesség földrajzi elhelyezkedése. Területileg délről északra irányuló migráció által, település szerkezeti szempontból pedig a vidéki térségekből a nagyvárosok felé történő vándorlás következtében.

Az Egyesült Államok lakosságának az 1990-es években mintegy 12,5%-a tartozott a fekete etnikai kisebbséghez. Az amerikai feketék őseit rabszolgaként hozták Afrikából. Az első rabszolgák 1619-ben (tehát egy évvel a Mayflower érkezése előtt) érkeztek Virginiába. Mire megalakult a független USA, az össznépesség egyötöde színes bőrű volt¹. Ilyen magas arányt később már soha nem értek el, részesedésük végig az egész 19. században csökkent². Ennek két fő oka volt:

1. Fokozatosan betiltották a rabszolga behozatalt (1808-ban végleg, de illegálisan 1860-ig még kb. 250 000-et hoztak be³ Afrikából), majd a rabszolgatartást is (előbb tagállami szinten, legelőször 1774-ben Rhode Islandban, országosan *Lincoln* elnök 1863-ban a konföderációs államok területén, majd a polgárháború végére mindenhol).

2. Másrészt a múlt században hatalmas tömegben érkező bevándorlók, akik csaknem mind európaiak voltak, megnövelték a fehér lakosság arányát. Szabad feketék az 1950-es évekig egyáltalán nem vándoroltak be az USA-ba, ezután is főleg a Karib szigetekről érkeztek, sőt a helyi születésűek egy kisebb csoportja visszavándorolt Afrikába, Libéria területére.

A fekete népesség aránya az 1920-as évekre érte el a mélypontot, ekkor a lakosság kevesebb mint tíz százaléka tartozott ehhez az etnikai csoporthoz (1920: 9,9%, 1930: 9,7%, 1940: 9,8%). Ezt követően újból lassú növekedésnek indult a feketék aránya, ennek két fő oka volt. Épp ebben az időben (1921, 1924) korlátozták nagyon szigorúan a bevándorlást, ugyanakkor a feketék születési aránya már ekkor magasabb volt, mint a fehéreké és a különbség megmaradt napjainkig. A termékenységi különbség a fehérek és feketék között a század közepétől fokozatosan nőtt.

¹ Ezt mutatja az 1790-es első népszámlálás is.

² *Petersen William: Population*; 123. oldal.

³ *World Almanach and Book of Facts 1996*: 499. oldal

1. Születési és halálozási arány változása 1920 és 1960 között
Changing of birth and mortality rates between 1920 and 1960

Év	Születés/1000 fő		Halálozás/1000 fő	
	fehérek	feketék	fehérek	feketék
1920	23,5	27,0	12,6	17,7
1940	17,5	21,7	10,4	13,8
1960	21,4	30,5	9,4	10,0

Ez kezdetben még csak kis változásokat okozott, mert a feketék halálozási aránya lényegesen magasabb volt, de ez később az orvosi ellátás fejlődésével csökkent (bár ma is ennek a csoportnak a legnagyobb a halálozási aránya, de ebben az erőszakos halálokoknak is nagy szerepe van). A fekete népesség nagyobb mértékű természetes szaporodása a kilencvenes évekre is megmaradt.

2. Az 1990-es évek demográfiai mutatói
Demographic indices of the nineties

Mutatók	Fehérek	Feketék
Születés/1000 fő (1995)	14,2	18,2
20 év alatti anya (%)	11,3	22,9
3 vagy több gyermekes háztartások (%)	10,0	14,0

A fekete népesség aránya 1950-re érte el újra a tíz százalékot és ettől kezdve folyamatosan nőtt napjainkig, bár az utóbbi években lelassult ez a térnyerés.

3. A fekete népesség számának és arányának változása
1900–1994
Changes in the number and rates of the black population
from 1900 through 1994

Évek	Feketék száma (ezer fő)	Feketék aránya (%)
1900	8 834	11,6
1920	10 463	9,9
1930	11 891	9,7
1940	12 866	9,8
1950	15 044	9,9
1960	18 871	10,5
1980	26 683	11,8
1990	29 986	12,1
1997	33 947	12,6

Jelenleg az ázsiai és a spanyol nyelvű kisebbség aránya növekszik a leggyorsabban, amit az erős bevándorlás is nagymértékben segít, míg a feketék külső "utánpótlása"

szinte minimális. A jövőre nézve ennek az etnikai arányeltolódásnak a további erősödését jósolják a kutatók.

*4. A népesség etnikai összetételének várható alakulása az USA-ban
Expected development of the ethnic composition of the
population in the USA*

Évek	Fehérek	Hispán eredetű	Feketék
2000	71,8	11,4	12,2
2020	64,3	16,3	12,9
2040	56,7	21,7	13,3

Forrás: World Almanach and Book of Facts.

A fekete népesség migrációja

Az USA fekete lakosságának területi eloszlásában mélyreható változások zajlottak le a XX. század folyamán. Az afroamerikai populáció súlypontja lényegesen elmozdult a vizsgált időszakban, és ez a mozgás, irányát tekintve, teljesen eltért az összlakosság súlypontjának változásától, amelyet alapvetően a többségi (~80%) európai származású népesség belső vándorlása határozott meg. Ennek mozgását a múlt századtól kezdve egy némileg ingadozó sebességű, de állandó keletről nyugatra tartó mozgás jellemezte, amely kb. 1960-ig ugyanazon szélességi kör (é. sz. 39⁰) mentén haladt⁴, majd 1960 után egy déli irányú komponens is belépett, és ezáltal délnyugati irányt vett, majd végül "átlépte" a Mississippi folyót is. Mindeközben egyre közelebb került az ország geometriai súlypontjához⁵, ami azt jelenti, hogy egyre arányosabb lett a népesség elhelyezkedése az országon belül, persze nem teljes homogenitásról van szó, hanem arról, hogy már nemcsak egy, hanem több nagy népességtömörülés van. Ezzel szemben a fekete népesség súlypontja délről észak felé mozdult el, majd északnyugati irányt vett.

Mivel a cikk nagyrészt a fekete népesség régiók és körzetek közti mozgását mutatja be, szükséges ezen térségek lehatárolása. A szakirodalom több tényező (történeti kialakulás, gazdasági jellemzők, a népesség összetétele) figyelembevételével három nagyrégióra osztja az USA területét. Észak, amely négy régióból áll: New England, Közép Atlanti, Nagy Tavak, Préri Államok. A második a volt rabszolgatartó államokat tömörítő Dél, amit három körzetre osztanak, kelet-nyugati tagolásban, itt érdemes megemlíteni, hogy létezik egy észak-dél irányú felosztása is a nagy régióknak, ahol a déli rész

⁴ A múlt század második felében a középanyugat benépesítése miatt gyorsabb a 20. század első évtizedeiben mivel az európai bevándorlók nagy tömegei a Keleti part nagy városaiiban és az ipari mag (Pennsylvania, Ohio stb.) területén telepedtek le, a mozgás lelassul, majd 1940 óta újra egyre gyorsul.

⁵ Ezt oly módon számoltam ki, hogy a 48 kontinentális tagállam valamennyi fővárosa kapott egy x és egy y koordinátát az egész országot magába foglaló koordináta rendszerben, és a pontok értékét összeadtam és elosztottam negyvennyolccal.

tagállamait (a klasszikus gyapot öv területét) "mély délnek" nevezik. Végül a harmadik a Nyugat nagyrégió, amely két részre a "Hegyvidékre" és a Pacifikusra osztható.

A fekete népesség súlypontja a múlt század közepétől 1910-ig gyakorlatilag ugyanott maradt, Alabama szövetségi állam középső részén.

1910-ben az USA fekete népességének 89%-a a déli körzetben élt, ott ahol őseik rabszolgaként dolgoztak⁶ (I. térkép). Az első világháború alatt indult meg a feketék belső vándorlása, amit az északi iparvidékeknek a háború miatti felfutása és az ehhez szükséges megnövekedett munkaerő szükséglet vonzott, ráadásul a háborús években az Európából érkező bevándorlás lecsökkent. Az északi iparvárosokban megjelenő új fekete munkások zöme a "Mély Dél"-ről érkezett.

Nagyon jól látszik az első világháború szerepe a fentebbi folyamatban Pittsburgh példáján, ami akkor az Egyesült Államok legnagyobb vas-acél kohászati központja volt. Itt 1915-ben mindössze 2500 fekete munkás dolgozott. Ez a szám 1919-re 14 610 főre, azaz négy év alatt közel hatszorosára növekedett, és ez a trend később folytatódott, mert a munkáltatók szívesen látták az ekkor még szakszervezeten kívüli fekete munkásokat. (Az 1930-as évekig az AFL-hez [American Federation of Labor] tartozó szakszervezetek többsége nem vág csak nehezen vett fel nem fehér munkásokat.)

Rendkívüli gyorsasággal nőtt néhány északi nagyváros fekete népessége 1910 és 1920 között. Akronban (az USA fő gumiipari központja) közel nyolcszorosára, Detroitban több mint hatszorosra és Clevelandban is háromszorosára növekedett arányuk, bár azt meg kell említeni, hogy ezt megelőzően alig éltek ott, és a növekedés ellenére mai számuk töredékét alkották. Összességében 1916 és 1923 között kb. 1 millióan vándoroltak északra.

Az 1920-as években a mozgás tovább folytatódott, ebben az évtizedben az Északi nagyrégió fekete népessége 64%-kal nőtt, még a Délié csak 5%-kal! Ennek következtében a feketék 20 százaléka már 1930-ban a déli körzeten kívül élt.

Az ötödik és hatodik táblázat mutatja, hogyan alakult néhány kibocsátó, illetve fogadó államban és régióban a feketék száma és aránya 1920 és 1940 között.

5. Fekete népesség a "kibocsátó" államokban és régiókban.⁷
Black population in the „emissive” states and regions

Tagállamok, térségek	1920 szám	1920 arány	1940 szám	1940 arány
Alabama	900 652	38,4	983 290	34,7
Georgia	1 206 375	41,7	1 084 297	34,7
Mississippi	935 184	52,2	1 074 578	49,2
Texas	741 694	15,9	924 391	14,7
South Carolina	864 419	51,4	814 164	42,9
Dél-Atlanti körzet	4 325 120	30,9	4 698 863	26,4

⁶ C. N. Degler: Az élő múlt. 398. oldal.

⁷ Statistical Abstract of the United States 1942, 13. és 21. oldal.

6. Fekete népesség a "befogadó" államokban és régiókban
Black population in the „recipient” states and regions

Tagállamok	1920 szám	1920 arány	1940 szám	1940 arány
Illinois	182 274	2,8	387 446	4,9
Ohio	186 187	3,2	339 461	4,9
Michigan	60 082	1,6	208 345	4,0
New York	198 843	1,9	571 221	4,2
Közép-Atlanti körzet	600 183	2,7	1 268 336	4,6
Nagy tavak körzet	514 554	2,4	1 069 321	4,0

Mint a fenti adatokból is látható, a *mély dél államaiban* a fekete népesség száma mérsékelten nőtt, de volt, ahol csökkent (Georgia), *arányuk mindenhol csökkent*, és már sehol nincsenek abszolút többségben, ellentétben 1910-zel, amikor még Dél-Karolinában (679 ezer fehér és 835 ezer fekete), és Mississippiben (786 ezer fehérrel szemben egymillió-kilencezer fekete) ők alkották a többséget.

Az ismertetett északi államokban többszörösére nőtt az arányuk és a számuk, de így sem érte el az 5%-ot, tehát nem volt túl jelentős (például 1940-ben Ohióban 339 ezer feketére több mint hat és fél millió fehér jutott). Meg kell említeni, hogy az északi államok jelentős részében (az új-angliai és a préri tartományokban) nagyon kevés fekete élt ekkor⁸. A Nyugati nagyrégióban alig éltek ekkortájt afroamerikaiak (11 tagállamból csak Arizonában érte el a két százalékot az arányuk).

A *déli körzetben a feketék 68 százaléka vidéken élt* és a mezőgazdaságban dolgozott, rossz életkörülmények között. *Északon* a feketék több mint *90 százaléka a városokba tömörült*, ahol ezekben az évtizedekben alakultak ki a gettók (pl. Harlem New Yorkban, a chicagói South Side, a detroiti Paradise Valley, vagy Los Angelesben a Watts). Bár az életszínvonal igen alacsony volt ezekben a negyedekben, többek közt a feketéket az országos aránynál mindig magasabban sújtó munkanélküliség miatt ("először elbocsátva, utolsóként visszavéve")⁹, de még mindig jobban és főleg kevésbé elnyomva éltek itt, mint délen, ahol a két háború között élte virágkorát a kluk klux klan¹⁰. Ezek az északi fekete negyedek lesznek azok, amelyek hosszú idő után az első fekete képviselőket küldik a kongresszusba (*De Priest* 1929, Chicago).

Az 1930-as években a migráció kissé lelassult, elsősorban a nagy gazdasági válság hatására, amely magas munkanélküliséget okozott az északi iparvidékeken, ezáltal csökkentve a vonzóhatást. A New Deal korszakában elsősorban az északon élő feketék helyzete javult, mert a Rooseveltt kormány szociális akcióiban (köz munkák, lakásépítés) ők is részesültek és sok – bár alacsonyabb szintű – szövetségi állás most először meg nyílt az ő számukra is.

⁸1940-ben Massachussetsben 55 ezer fekete jutott 4257 ezer fehérre vagy egész Wisconsinban csak 12 ezren laktak.

⁹*Dennis C. Dickinson: Migration of Black to Pittsburgh, Etical history of Pittsburgh.*

¹⁰ Az 1917-ben újjá alakult szervezetnek az 1920-as években több millió volt. *John Lukacs: Az Egyesült Államok XX. századi története.*

A második világháború alatt megismétlődött az előbb már említett folyamat, az északi iparvárosok megnövekedett munkaerő-szükséglete újra a fekete munkások tömegeit vonzotta magához. Pittsburghben a háborús években 10 595 új dolgozó jelent meg. 1940 és 1950 között rohamosan nőtt a feketék migrációja Észak, és most először Nyugat felé. Ez utóbbi oka, hogy a II. világháború csendes-óceáni frontjának ellátó bázisaként a Pacifikus körzetben sok új munkahely jött létre.

*7. A fekete népesség növekedése a negyvenes években
The increase of the black population in the forties*

Államnév	Fekete lakosság 1940	Fekete lakosság 1950
New York	571 221	918 191
Ohio	339 461	513 072
Illinois	387 446	645 980
Michigan	208 345	442 696
California	124 306	462 172
Washington	7 424	30 697

Mint a 7. táblázatból kitűnik, a Közép-Atlanti körzet és a Nagy Tavak régió ipari magállamaiban egy évtized alatt nagy arányban (van ahol többszörösére) nőtt az ott élő feketék száma és most először az abszolút számokat tekintve is egy nagyságrendbe kerültek a déli államokkal. Ezt az évtizedet joggal tarthatjuk határkőnek migrációs szempontból, mert ekkorra az Egyesült Államok teljes (14 millió 761 ezer fős, fekete lakosságából már négy és fél millió, azaz egyharmada már a Déli nagyrégió kivül élt, több mint 3,9 millióan az Északi régiókban és 600 ezren a Nyugati nagyrégióban. A feketék migrációjának egyik jellemzője, hogy először mindig a fiatal középkorú 20–40 éves korosztály ment az északi városok gyáraiba dolgozni és aztán költözött utánuk többnyire a család. Ennek következtében az északi fekete populáció korösszetétele eltért a fekete teljes populációtól, amennyiben kevesebb gyermek és kevesebb időskorú jellemzte nagyjából az 1960-as évekig. Ezután az eltérés csökkent, mert egyrészt az 1920-as 30-as években bevándoroltak északon maradvá megöregedtek, ráadásul itt magasabb kort éltek meg átlagosan, mint szülőföldjükön, másrészt ekkora már megjelent egy tekintélyes, már itt született fiatal korosztály. Összefüggésben az előbbiekkal megállapítható, hogy 1950 előtt az északi feketék kis része volt csak helyben született, de azután gyorsan nő az arányuk.

8. *A fekete népesség csökkenése a negyvenes években*
The decrease of the black population in the forties

Allamnév	Fekete népesség 1940	Fekete népesség 1950
Tennessee	508 736	530 603
Alabama	983 290	979 617
Mississippi	1 074 578	986 494
Arkansas	482 578	426 639
Louisiana	843 303	882 428
Oklahoma	168 849	145 503
Texas	924 391	977 458

Mint a 8. táblázat mutatja az 1940-es években (miközben az USA fekete lakossága több mint kétmillió fövel gyarapodott (12 678 552-ről 14 761 289-re) a déli államok többségében csökkent a feketék abszolút száma, arányuk ezzel összefüggésben mindenhol jelentősen visszaesett. Érdemes megfigyelni, hogy abszolút számuk csak ott növekedett, ahol új ipari munkahelyek jöttek létre délen vagy a háborús konjunktúra miatt, pl. Texas, vagy valamilyen központi beruházás következtében, pl. Tennessee.

Ezekben az évtizedekben is folytatódott az a máig tartó folyamat, hogy a feketék elsősorban északon és nyugaton, de 1950 után délen is a nagy városokba és azoknak is a belső negyedeibe tömörülnek. Két konkrét adat támasztja alá ezt az állítást. Először: miközben a feketék, pl. 1960-ban a teljes lakosság 10,5%-kát alkották a 25 legnagyobb városban jóval magasabb volt az arányuk. (Például New York 14%, Chicago 22,9%, Philadelphia 26,4%, Cleveland 28,6%, Los Angeles 13,5%, és Houston 22,9%, kimagaslott Washington, ahol már ekkor a lakosság abszolút többségét ők tették ki 53,9%-ot.)¹¹ Volt ugyan- ekkor néhány olyan, elsősorban new englandi és északnyugati város, ahol arányuk mérsékeltebb volt, pl. Boston 9,1% vagy Seattle 4,8%, de ez nem változtat a fő tendencián. Egészébe véve 1960-ban az USA fehér népességének 30,5%-a lakott metropolitán térségek nem elővárosi részében, ezzel szemben a feketék 50,4%-a.

Másrészt az összes városban élőknel hétszeres a fehérek aránya a színesekének (1960 előtt a mexikóiakat a fehérekhez számolták, az ázsiaiak és az indiánok együtt is csak a lakosság 1%-át tették ki, ezért lehet itt ezt a kifejezést használni), ezzel szemben az elővárosokban 21-szer többen éltek, mert az összes fehér népesség 22,8%-a élt elővárosokban, míg a feketéknek csak 8,4%-a. Azáltal, hogy a feketék a viszonylag sok képviselőt adó északi nagyvárosokba tömörültek (ahol élhetnek is választó jogukkal) jelentősen megerősödött addig jelentéktelen politikai súlyuk. Itt kell rögtön megemlíteni, hogy az északi és nyugati nagyvárosokban az egész vizsgált korszakban erősen elkülönülve zárt tömbökbe telepedtek le és éltek a feketék, azaz nagy arányú szegregáció jellemezte ezeket a településeket.

A feketék nagyvárosokba történő bevándorlásának mértékét jól mutatja, ha a 10 legnagyobb népességű városból a déli nagy régión kívüliekét vizsgáljuk 1910 és 1960 között.

¹¹ The World Almanach and Book of Facts 1965, 288. oldal.

9. A fekete népesség aránya (%) az USA legnépesebb városaiban¹²
*The share (%) of the black population in the
 most-populated cities and towns*

Városok ¹³	Feketék aránya			
	1910	1950	1960	1990
1. New York	1,9	10	14	29
2. Chicago	2,0	14	23	39
3. Los Angeles	2,4	9	14	14
4. Philadelphia	5,5	18	26	40
5. Detroit	1,2	16	29	75
8. Cleveland	1,5	16	29	47
10. St Louis	6,4	18	29	48

Mint a 9. táblázat is mutatja, félévszázad alatt nagyságrenddel növekedett a vizsgált csoport aránya, érdemes megfigyelni, hogy különösen azokban a városokban volt rohamos a növekedés és érte el a legnagyobb arányokat, amelyek kifejezetten ipari jellegűek: Detroit (autó és gépgyártás) Cleveland (kohászat, gép és vegyipar) stb.

Az 1950-es, 1960-as és 1970-es években is folytatódott a nagyarányú migráció. Az ötvenes évtizedben több mint 1,4 millióval csökkent a déli körzetek fekete lakossága, miközben az összes többi emelkedett¹⁴. Ezt követően kissé lassabban de napjainkig folytatódott az eddig vázolt trend.

A migráció végeredményeként napjainkban az Egyesült Államok teljes fekete népességének csak mintegy 50%-a él a déli nagy régióban, körülbelül bő 40%-a az északi körzetekben és kb. nyolc százaléka Nyugaton, az átrendeződés mértékét jól mutatja az is, hogy abból a három tagállamból ahol a legtöbb (> két millió) a feketék száma csak egy esik délre Texas, a másik kettő, New York és Kalifornia más körzetekhez tartozik (egyébként ez a három legnagyobb népességgel rendelkező tagállam, ez is mutatja, hogy a feketék területi elhelyezkedése egyre jobban hasonlít a teljes lakosságéhoz).

A különböző népcsoportok területi-lakóhelyi elkülönülésének, más néven szegregációjának mértéke jól kimutatható a Hoover index segítségével.

Ennek kiszámítási módja a következő:

$$H = \frac{\sum |a_i - b_i|}{2}$$

a_i = az i terület egység részesedése az ország fekete népességéből.

b_i = az i terület egység részesedése az ország teljes népességéből.

A Hoover index értéke a feketék országos szegregációját tekintetében (nem településeken belül!) a századfordulón 60% volt, ez az 1970-es évekre kevesebb mint a felére, 25%-ra csökkent.

¹² Ben Wattenberg: The U. S. A. 1965 Doubleday Com. New York.

¹³ A hiányzó három város, Baltimore, Houston, és Washington a déli régióban található.

¹⁴ Ben Wattenberg: The U. S. A. 273. oldal.

Ugyanakkor a városokon belül magas maradt az elkülönülés mértéke, az alacsonyabb jövedelemmel bíró feketék a leromlott állagú belső negyedekbe tömörültek¹⁵.

Tanulmányomban szeretném igazolni, hogy az egész migrációs folyamatot, illetve annak következményeit a vizsgált népesség csoportok súlypont mozgásával jól lehet érzékeltetni.

A súlypontok kiszámításakor a következő módszert alkalmaztam. Az Amerikai Egyesült Államok kontinentális részét vettem figyelembe (48 tagállam). A térképre egy koordináta-rendszert helyeztem (a nulla pont a térkép bal alsó, azaz délnyugati sarkában volt) minden tagállamot egy alappont képviselt. Az államokat reprezentáló pont kijelölésére több lehetőség is van, én az állam fővárosának koordinátáit használtam, ez egyes esetekben a mértani középponthez közel esett, pl. New Mexikó, Georgia, Ohio, Iowa; máskor az adott állam peremén volt, pl. Washington, Oregon, Maine.

A fekete népesség államonkénti adatait (abszolút számát), valamint az adott állam alappontjának X és Y koordinátáit táblázatba foglaltam, s a súlypontokat az alábbi összefüggés alapján, számítottam.

Egy n pontból álló síkbeli pontrendszer súlypontjának koordinátái, ha a pontok helyzete koordináta-rendszerben (térképen) adott és minden ponthoz egy-egy „súly” (tömeg) tartozik, a pontok koordinátáinak súlyozott számtani átlagaként számíthatók:

$$x = \frac{\sum_{i=1}^n f_i x_i}{\sum_{i=1}^n f_i}; \quad y = \frac{\sum_{i=1}^n f_i y_i}{\sum_{i=1}^n f_i}.$$

Az összefüggésben x és y a súlypont két koordinátáját, x_i és y_i az alappontok koordinátáit, f_i pedig az egyes pontokhoz tartozó súlyokat jelöli. Ha a súlyok azonosak, akkor a pontrendszer geometriai súlypontját adja meg a számítás. Súlypont számításához tehát az alappontok helykoordinátáira és az alappontokhoz rendelt súlyra (tömegre) van szükség. A fenti összefüggéssel végzett számítás adja eredményül a súlypontot, helykoordinátáival meghatározva (Nemes Nagy J. 1998).

Vizsgálatom öt időpontra terjedt ki, az öt időpont kiválasztásakor az volt a fő szempont, hogy két időpont közé eső szakaszban történjen valamilyen a migrációs folyamatra erősen ható esemény. Az első a kiindulási állapotot mutatja, a második pont az első világháború hatását mutatja, amikor a hosszú idő óta mozdulatlan súlypont "elindult" észak felé, a következő időpont a két háború közötti korszakot ezen belül is a nagy gazdasági válság következményét mutatja be, a harmadikról a II. világháborúnak és az azzal járó gazdasági fellendülésnek a fekete népesség migrációjára való hatása olvasható le.

Mint látható az első harminc évben egy markáns dél → észak irányú elmozdulás figyelhető meg, ami gyakorlatilag merőleges az USA teljes népességének mozgási irányára. Az 1910-es fekete népességi súlypont Alabama állam középső részén található, ekkor ettől a térségtől keletre (Georgia, Dél-Karolina) és Nyugatra (a Mississippi folyó mentén, Mississippi, Louisiana) közel egyforma távolságra lévő két tömbbe tömörülve élt az USA fekete népességének zöme. Ugyanakkor a teljes népességi súlypont

¹⁵ P. Guinness, M. Bradshaw: North America, A Human Geography 305–311. oldal.

gyakorlatilag ugyanazon a hosszúsági körön, de mintegy ötszáz kilométerre, északra Indiana állam területén helyezkedett el.

Felvetődhet a kérdés az elmozdulás irányában (feketék súlypontja), az 1950-es évekig miért nincs kelet vagy nyugat irányú komponens? Ennek az oka abban rejlik, hogy északon két nagy befogadó területe volt a délről érkezőknek. Egy északkeletre az eredeti súlyponttól – a kelet-pennsylvaniai iparvidéken és New York körzetében –, a másik pedig a Nagy tavak vidékén, északnyugatra ettől. Ez a két vonzás a térben "ki-egyenlítette egymást" ezért a súlypont csak északi irányba mozdult el. 1950 után a súlypont mozgása északnyugati irányba fordul, mert mint arról már írtam a II. világháborútól kezdve megindult a feketék nagyarányú migrációja a Csendes-óceán partvidékén található nagyvárosok felé. Érdeemes megemlíteni, hogy itt a feketék zöme már nem az ipari, hanem a szolgáltató szektorban helyezkedett el.

Összességében megállapítható, hogy a fekete népesség súlypontja a vizsgált korszakban jelentős mértékben elmozdult északnyugatra, ezáltal megközelítette a teljes népesség súlypontját, mivel az főként nyugatra, majd a legutóbbi időszakban délre mozdult el (V. ábra).

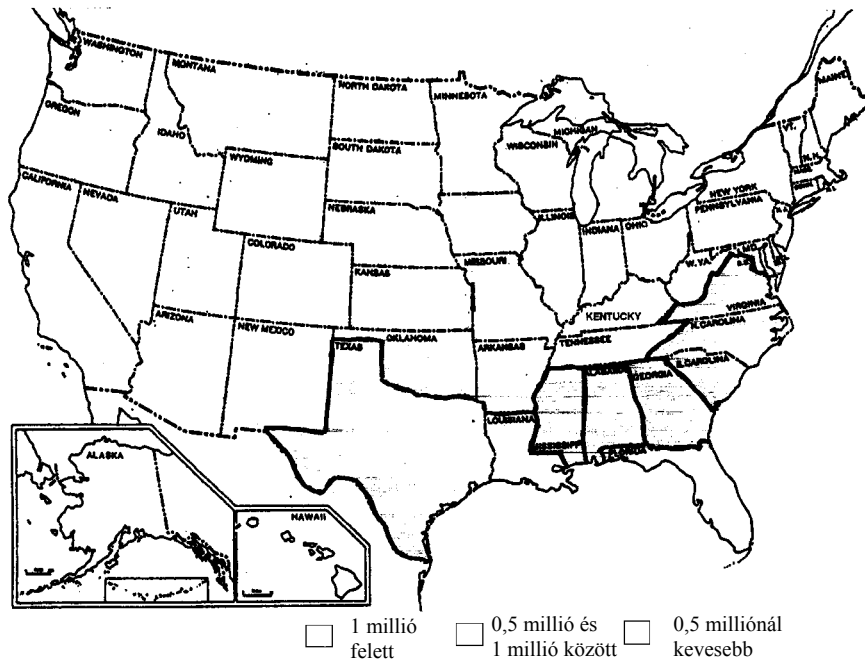
*10. A fekete népesség súlypont változása
Changing the centre of gravity of the black population*

Évek	Súlypont x-kordináta	Súlypont y-kordináta
1910	181	71
1920	181	73
1940	181	77
1950	179	81
1990	173	89

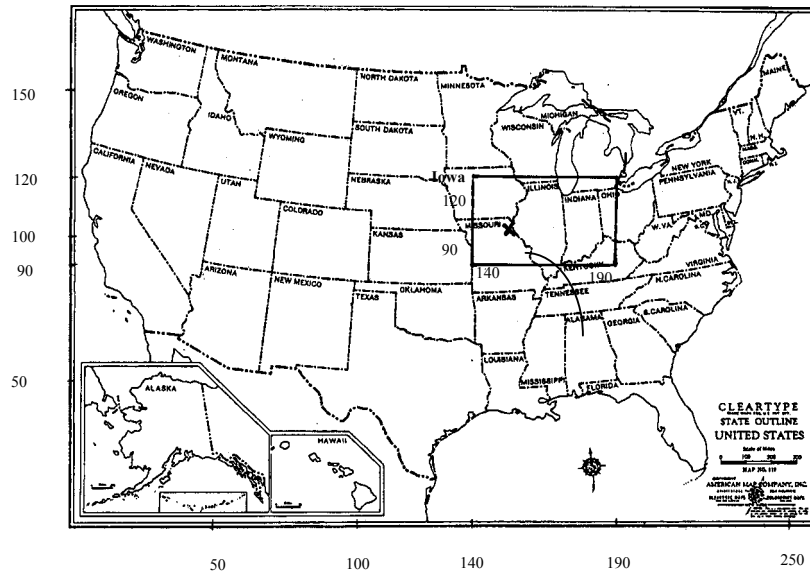
Az egész korszakot vizsgálva elmondható, hogy a fekete lakosság területi megoszlása egyenletesebbé vált az USA-ban, ugyanakkor helyi szinten a nagyvárosokban, ahová az elmúlt ötven évbe a feketék jelentős része költözött, a szegregáció nagy mértékbe megmaradt.

IRODALOMJEGYZÉK

- C. N. Degler*: Az élő múlt, milyen erők formálták Amerika mai képét. Európa Budapest 1993.
- William Petersen*: Population Macmillan, New York 1961.
- John Lukacs*: Az Egyesült Államok XX. századi története. Gondolat, 1988 Budapest.
- Sárfalvi Béla – Probáld Ferenc – Szegedi Nándor – Mészáros Rezső*: Amerika gazdaság földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest 1987.
- L. Buggay – G. Danzer – C. Mitsakos – C. Risinger*: Amerika, Amerika. Glenview 1980.
- Jean Gottmann*: Megalopolis. M. I. T. Press Cambridge 1961.
- Nemes Nagy József*: A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.

II. A fekete népesség száma az USA tagállamaiban 1910
Number of black population in the member-states of USA in 1910

*V. A súlypontokat tartalmazó cella az USA térképén
Cells including the centers of gravity on the map of USA*

Tárgyszavak:

Nemzetközi vándorlás
Belföldi vándorlás
Etnikum

**THE MIGRATION OF THE BLACK POPULATION OF THE
UNITED STATES OF AMERICA IN THE TWENTIETH CENTURY**

FIGYELŐ

IN MEMORIAM VLADIMIR TREBICI AKADÉMIKUS (1916. február 28.–1999. február 13.)

Egy nagy tanítómester, hírneves tudós és kiváló műveltségű ember, egy jelentős személyiség távozott közülünk: *Vladimir Trebici*. Két héttel később töltötte volna be 83. életévét...

Alapos filozófiai, szociológiai és történelmi műveltségre tett szert a Cernăuți Egyetemen (a bölcsészeti-, nyelv- és irodalomtudományi, jogi karon végzett) nem mindennapi képességgel rendelkezett ahhoz, hogy kutassa és asszimilálja a természettudományok új területeit és egy teljesen szellemi tudományágat. A román tudományos életben *Vladimir Trebici* szigorúságával és alaposágával, valamint eredetiségével és sokoldalúságával szerzett elismerést. A Professzor tudományos életműve figyelemre méltó nemcsak a publikált munkák számát illetően, hanem a kutatott területek miatt is. Ezek a demográfia, statisztika, gazdaság, szociológia, néprajz, történelem területeit fedik le. A terület, amelyben a legnagyobb elismerést szerezte, az kétségtelenül a demográfiáé. E tudományág sokoldalú jellege felelt meg leginkább egyetemi képzettségének és nagy műveltségének. Ez is magyarázza azt a tényt, hogy a demográfia szinte valamennyi területe fellelhető tudományos érdeklődésében. A publikált munkák listája igen hosszú: majd száz könyv (tankönyvek és demográfiai kézikönyvek, enciklopédiák és szótárak, Románia és a világ népességéről szóló munkák) több száz tanulmány és cikk, nem is beszélve a recenziókról, jegyzetéről, tudományos felolvasásokról. Kétségtelen, *Vladimir Trebici* a modern román demográfia megteremtője.

Vladimir Trebici professzor tudományos tevékenységét széles körben elismerték és megbecsülték a nemzetközi tudományos világban. Számos külföldi tudományos találkozón nagyszerűen képviselte a román tudást. Tagja volt a Nemzetközi Népeségtudományi Uniónak (Uniunea Internațională pentru Studiul Științific al Populației), az Európai Népeségtudományi Társaságnak (Asociația Europeană pentru Studiul Populației), a Francia Nyelvű Demográfusok Nemzetközi Társaságának (Asociația Internațională a Demografilor de Limbă Franceză), az Európai Gazdaságdemográfiai Társaságnak (Societatea Europeană pentru Economia Populației), a Csehszlovák Demográfiai Társaságnak (Societatea Cehoslovacă de Demografie), a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek (Institutul Internațional de Statistică).

Az 1989 utáni politikai változások *Vladimir Trebici* számára elsősorban egész tudományos tevékenységének egyértelmű elismerését jelentették azzal, hogy a Román Akadémia tagjává választották. Neve így olyan hírneves bukovinai tudós személyiségeké mellé kerülhetett, akiket korábban szintén ezzel a magas címmel jutalmaztak Tudományos elfoglaltságai között kiemelt figyelmet szentelt Bukovina

történelmének és demográfiájának. Minden energiájával hozzájárult a Román Irodalomért és Kultúráért Bukovinában Társaság újjászületéséért (amelynek tiszteletbeli elnöke volt). *Vladimir Trebici* professzor életének utolsó éveit nagyrészt – az 1995 augusztusában létesült – Román Tudományos Akadémia Demográfiai Kutató Intézete megteremtésének és működése irányításának szentelte.

Egy nagy tudós eltávozása nagy veszteség a tudomány bármely területén. A társadalomtudomány területére ez még inkább igaz. A törekeny román demográfia számára pedig *Vladimir Trebici* professzor halála óriási veszteség. Akik ismertük és dolgoztunk vele nagyon jól tudjuk ezt. Mindem, amit tehetünk az az, hogy próbáljuk meg követni példáját, ösztönzéseit, megőrizve szíveinkben annak a *Vladimir Trebici* akadémikusnak a képét, aki tanár, tudós és kiváló műveltségű ember volt, és akinek nevét ezentúl – a Román Tudományos Akadémia határozata alapján – a Demográfiai Kutató Intézet viselni fogja.

HELYREIGAZÍTÁS

A folyóirat 1999. évi 3–4. számába sajnálatos értelemzavaró hiba került. A 272. oldalon az 5. bekezdés 4. sorában a „racionalizálás” szó helyett „nacionalizálás” szót írtunk. A bekezdés helyesen:

„Ehhez kellene az a jövőkép is, amely megmutatná a felemelkedés útját, de hiányzik az a politikai program, amely kivezetné a nemzetet az erkölcsi válságból. Ha az intézményrendszer átalakítása együttjár a munkafolyamatok racionalizálásával, s annak kialakításában részt vesznek az adott terület legjobb szakemberei és az érdekvédelmi szervek, ha megindul a beruházások útján a foglalkoztatás, ha az adóhatóság és a pénzügyi szervek újra a szakmai szervek kiszolgálói lesznek és nem a szakmai folyamatok meghatározói, ha újra érték lesz a társadalomban az ember, a családban a gyermek, s főleg ha az erkölcs és a jogrend lesz az úr, ha a törvényességi keretek nem csak egy olyan pókhálóként fognak működni, melyen csak a kicsik és gyengék akadnak fenn, míg a nagy kártevők nem, akkor jön létre majd az a jövőkép, amely kiragadja a nemzetet abból a kiszolgáltatott helyzetből, amelybe a Trianon, majd a második világháború után került.”

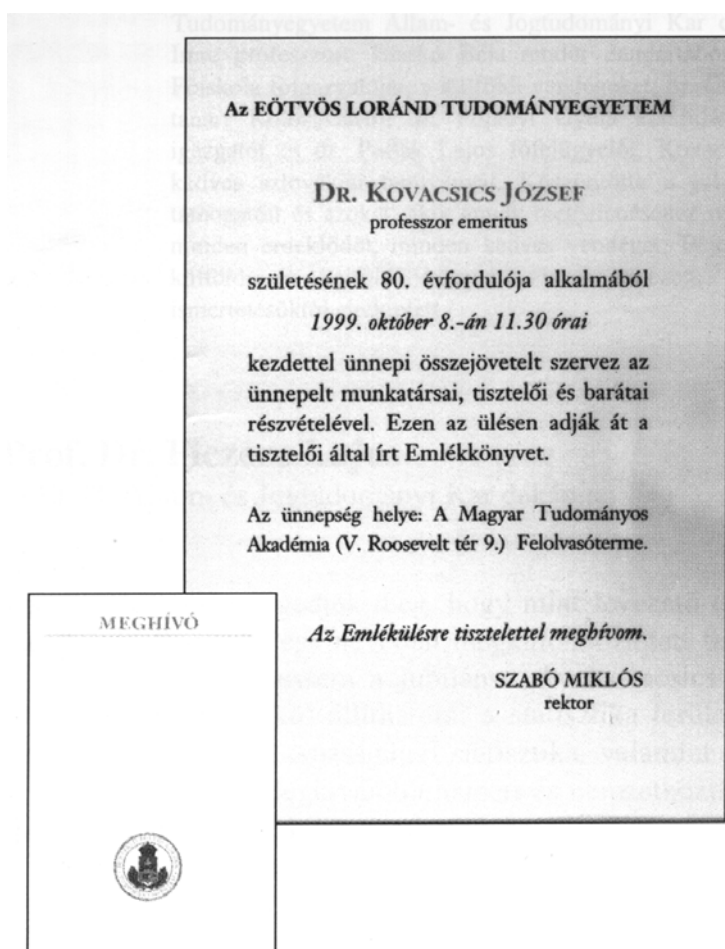
A hibáért a Szerzőtől és az Olvasótól egyaránt tisztelettel elnézést kérünk.

A Szerkesztőség

EMLÉKÜLÉS DR. KOVACSICS JÓZSEF PROFESSZOR TISZTELETÉRE

Talán kicsit megkésve, de nem elfelejtkezve *dr. Kovacsics József* születésének 80. évfordulójáról röviden szeretnék beszámolni a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében tartott emlékülésről.

Azt hiszem érdemes kicsinyítve megnézni a meghívót.

Ez önmagában is jelzi a tisztelői által összeállított emlékkönyvet, és szólni kell az ünnepséget követően megjelent kiadványról, mely így teljességében nem adható vissza, de egyes részletek kiemelésével talán utal az életpályára.

Engedjék meg nekem, hogy e két kiadvány nem szorosan vett szétválasztásával, hanem inkább összevonásával próbáljak képet adni az életműről, az emlékkötetről és a jubileumi ünnepekről.

Nehéz helyzetben van az ismertetés írója, mert bár évtizedes barátság és közös munkák kötik a professzorhoz, de az emlékkötetet és a jubileumi ülés alkalmából elhangzott üdvözléseket olyan szerzők munkái, illetve köszöntései töltik meg, akiknek kiforrott stílusát rövidített szövegekben nehéz visszaadni. Az üdvözlések mögött pedig általában olyan kiváló tudósok állnak, akiknek az érzésvilága és az azt tükröződő mondanivalója nem tömöríthető, nem összevonható és nagyon nehezen foglалható össze.

Azt hiszem az életrajz és a tevékenység vázlatos ismertetésével kell kezdeni az ismertetést, az emlékkönyvben megfogalmazottak alapján.

Pályafutását a Központi Statisztikai Hivatalban kezdte. 1940-ben a Központi Statisztikai Hivatalban ideiglenes díjnokként kezdte, majd a szükséges vizsgák letétele után statisztikai tiszt, majd ellenőr lett. A jogi diploma megszerzése után 1946-ban miniszteri fogalmazóvá minősítették át. Munkáját a községi Törzskönyvbizottságban kezdte, majd 1950-ben a Város- és Községstatisztikai osztály vezetője lett. 1954-ben a KSH elnöke a Művelődésügyi Miniszterrel egyetértésben az akkor országos szakkönyvtárrá alakuló statisztikai könyvtár igazgatójává nevezte ki.

1952-től tanított meghívott előadóként statisztikát a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékén. 1957-ben kapott tanszékvezetői megbízást a Pécsi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának Statisztikai Tanszékére. 1959-ben került az ELTE Statisztikai Tanszékére docensként. 1965-ben nevezték ki egyetemi tanárrá.

Munkássága során a közigazgatási statisztika, a történeti demográfia, illetve a jogi informatika művelése terén alkotott újat és maradandót. Több mint 300 tanulmánya jelent meg, köztük 36 könyv. Idegen nyelven, illetve külföldön 67 tanulmánya jelent meg. Néhány fontosabb könyve: Város- és községstatisztika (1954), Statisztika tankönyve három kiadásban (1974, 1975, 1977). A közigazgatás statisztikája és organometriája (1977), Bevezetés az államigazgatási informatikába (1980, Akadémiai Kiadó), Veszprém megye helytörténeti lexikona (*Ila Bálint* társszerzővel, két kötet, 1964 és 1980, Akadémiai Kiadó), Veszprém és Vas megyék történeti statisztikai helységnévtára (1992, 1993). A történeti statisztika forrásai Budapest 1957, Magyarország történeti demográfiája. Az első kiadás 1963-ban, a második a hivatalos statisztikai szolgálat időszakával, a demográfus szerzők tanulmányaival bővítve 1994-ben jelent meg.

Munkáiról 45 értékelés, ismertetés, kritika jelent meg. A következő külföldi életrajzi munkákban található munkásságáról hosszabb címszó: Dictionary of Demography Biographies, Who's Who in the World amerikai kiadásában, a Prominent Hungarians kanadai kiadásában. Válogatott történeti demográfiai munkái az International Bibliography of Historical Demography című CD-ROM lemezen jelentek meg Liègeben.

1961 óta tagja a Nemzetközi Népeségtudományi Uniónak, és a Párizsi Statisztikai Társaságnak, 1969 óta a statisztikai akademikusok nemzetközi testületének a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek és a Városstatisztikusok Nemzetközi Szervezetének. Alapítása óta elnöke a Jogi Informatikai Társaságnak. Tagja az MTA Demográfiai Bizottságának, elnöke az MTA Történeti Demográfiai Albizottságának.

Az ELTE Tanácsa Eötvös Loránd aranyéremmel, 1996-ban pedig Professor Emeritus címmel tüntette ki. A Központi Statisztikai Hivatal elnöke Fényes Elek Éremmel, a MTA Elnöksége 1998. novemberében életműve elismeréseként Eötvös József koszorúval tüntette ki és feljogosította a Laureatus Academiae cím viselésére.

Nem nélkülözhető itt „Az életpálya a tanítvány szemével” *dr. Horváth Imre* (Pécs) gondolatának ismertetése sem:

Bár magam oktatói munkásságnak a kezdetétől nyomon kísérhettem pályáját, tudományos műveit teljességében nem ismerem és átfogóbb értékelésére sem vállalkozom. Kérem, úgy tekintsek az alábbi összefoglalást, mint vázlatot, melyet egyetemi pályafutásának első évétől, 1957-től első tanítványa és demonstrátora készített.

Munkái közül kiemelem a Statisztikai Kiadó Vállalatnál 1954-ben megjelent Város- és községstatisztika című munkáját, mely elsősorban a községi vezetőknek lett nélkülözhetetlen kézikönyve. A könyvre annakidején *Erdei Ferenc* méltató és ajánló sorai hívták fel a figyelmet.

A községek életviszonyainak a kutatás iránti érdeklődése a továbbiak során is megmaradt, mely a megyék helytörténeti lexikonjainak az elkészítését irányozta elő, egyházi és állami levéltárak gazdag forrásanyaga, valamint statisztikai és településdemográfiai információk alapján. Mintegy leletmentésként szülőföldje, a szentgotthárdi kistérség történetét is feldolgozta egy megjelenés alatt álló munkájában.

Első megközelítésben a történeti statisztikai forrásainak a feltárását végezte el levéltáros és statisztikus szakembergárda közreműködésével. A kötetről mind hazai mind külföldi részről igen elismerő kritika jelent meg. A hazai méltatások közül álljon itt *Tóth Andrásnak* a Magyar Könyvszemle 1958. évi 4. számában megjelent alábbi bírálata:

„A magyar történészek kétségtelen haszonnal fogják forgatni azokat az alapos tanulmányokat, amelyek a dicális összeírások, a dézsma jegyzékek, az urbáriumok, az 1715., 1720., 1785. 1828. évi összeírások, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés és az erdélyi összeírások szinte matematikailag pontos adatai segítségével nyújtanak támogatást a 16., 19. századi magyar történelem kutatóinak. A tanulmányok kitűnő jellegzetessége, hogy a statisztikai adatanyag keletkezésének, forrásértékének ismertetése mellett elmélyülő elemzést adnak az anyag gazdaság és társadalomtörténeti jelentőségét illetően.”

A történeti statisztika forrásai című kötet kötelező segédkönyv lett az ELTE BTK Történeti Segédtudományi Tanszékén. Ekkor szervezi meg *Kállay István* kollégájával a történeti statisztika oktatását. A történeti statisztika művelésének a kifejlesztése érdekében indította be a Művelődési Minisztérium Levéltári Osztályával a Történeti Statisztikai periodikát. Ebben olyan kiváló munkatársak működnek közre, mint *Móricz Miklós, Ila Bálint, Thirring Lajos, Házy Jenő, Németi Artur, Acsádi György, Berlász Jenő, Fügedi Erik* és mások.

A történeti demográfiát némi időbeni késéssel követték Kovacsics professzor nemzetiségi statisztikai tanulmányai. Ezek közül kiemelném a külföldi társadalomtudósok és politikusok számára idegen nyelven, francia, német, angol nyelven készült *Demographie Historique*, (Historical Demography) című periodika tanulmányait a hazai németiség és a Németországba kitelepített németiség, valamint a Nyugat-Magyarországon élő őshonos vendség demográfiájáról készített tanulmányaival

végül, mint a MTA Történeti Demográfia Albizottság elnöke, a szervezésében megrendezett 1992. évi nemzetiségi konferencia kiadványát. A kötet címe a konferencia témájával egybehangzóan Magyarország nemzetiségei és a szomszédos államok magyarságának a statisztikája (1901–1990).

Végül, de nem utolsósorban szólnom kell oktató munkájának a gyümölcsseiről, nívódíjjal jutalmazott általános statisztika tankönyvéről, a Közigazgatás statisztikája és organometriája című 1977-ben megjelent közigazgatás-tudományi munkájáról, a közigazgatás módszereit szintetizáló, mind a szervezeteket, mind azok munkáját leképezni hivatott munkafolyamat elemző és gráfelméleti módszereiről. Végül hangsúlyozottan említem azon munkáit, amelyekkel a jogi informatikai oktatást és kutatást megalapozta. Ebben a tárgykörben készült a Bevezetés az Államigazgatási Informatikába című monográfiája, ami 1980-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál.

Kovacsics professzor tudományos pályája, amint az elmondottakból látható, tele van jelentős célkitűzésekkel és jelentős eredményekkel. Tele van küzdelmekkel és mellőzésekkel, megalázásokkal is. Kétszer jelölték akadémiai tagságra, egyszer az MTA Demográfiai Bizottsága, másodszor négy akadémikus 1988-ban.

Szokták emlegetni, hogy a MTA-nak van egy olyan „fekete könyve”, ahol azoknak a neve szerepel, akiket az Akadémia nem választott tagjai sorába, de akiknek a helye nagy hiány az Akadémia névsorában. Néha közlik más és más módon ezt a névsort, én most nem akarom ezeket idézni, de hadd egészítsem ki a „fekete könyvet” *dr. Kovacsics József* nevével (a cikk írójának megjegyzése).

E rövid pályarajz befejezéseként a tanítvány megköszönte a Pécsi Tudományegyetemen, az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, a Budapesti Műszaki Egyetemen, a BM Rendőrtiszt Főiskolán végzett sok ezer tanítvány nevében is azt a tudást, hitet, magyarságszeretetet, amit útravalóul Tőle kapott.

Az ismertetés végén megemlítem majd az emlékkötet szerzőinek nevét és a tanulmányok címét, nem részletezem *dr. Kovacsics József* publikációinak jegyzékét, mely a könyvben 16 oldal terjedelemben jelent meg.

Mielőtt a jubileumi ünnepség résztvevőinek megemlékezéséről adnék egy rövid áttekintést, szólni kell arról a munkatársról, aki hosszú évtizedeken keresztül kiegészítette munkáját.

Kevés tudósnak adatik meg, hogy közvetlen munkatársa és munkásságának segítője a felesége legyen. Vannak erre példák a hazai és a külföldi tudományos életből egyaránt. Ezeket a tudománytörténet mindig számon tartja.

A feleség, aki matematikus végzettségű, 1959 után került a Statisztikai Tanszékre, ahol különösen a szervezéstan, a jogi informatika, az igazságügyi statisztika fejlesztése, az önálló számítástechnikai laboratórium megszervezésében végzett színvonalas tevékenységet, e mellett figyelemre méltó volt közös munkájuk az ismét bevezetett Demográfia oktatásában. Közös munkásságuknak egyik legértékesebb terméke a Felsőoktatás Fejlesztési Alap (FEFA) támogatásával készült és a KSH által 1996-ban kiadott Demográfia tankönyv. (Főszerkesztő: *dr. Klinger András*, felelős szerkesztő: *dr. Kovacsics Józsefné*).

A professzor nyugdíjba vonulása után a Tanszék vezetését – a stafétabotot – mint méltó örökös a feleség vette át, de a „nyugdíjas” Emeritusként még tevékenyen részt vesz a Tanszék munkájában.

Nyilvánvaló, hogy ez az életközösség sok tekintetben hozzájárult a professzor gyakorlati és elméleti munkáinak kiteljesedéséhez.

Néhány önkényesen kiragadott idézet a „Jubileumi ünnepség a Magyar Tudományos Akadémián Prof. Em. Dr. Kovacsics József 80. születésnapja alkalmából” megrendezett ünnepségen elhangzottakról:

Prof. Dr. Ficzer Lajos

az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar dékánja

Minden túlzás nélkül állíthatom: a statisztika területén, különösen az igazgatási statisztika, az igazságügyi statisztika, valamint a jogi informatika területén Magyarország legkiválóbb, ismert és nemzetközileg is elismert művelőjét, kutatóját, oktatóját köszönhetjük személyében. *Kovacsics* professzor úr az Állam- és Jogtudományi Karon több évtizedes tevékenységet kifejtve a statisztikai képzés II. világháború utáni megalakulásában meghatározó szerepet vállalt, és jelentős szerepe volt – az új feltételek között – a jogi informatikai képzés Jogi Kari meghonosításában is.

Több évtizeden keresztül vezette azt a tudományos és oktatóműhelyt, amely ma is eredményesen funkcionál. A jogászgenerációk több nemzedékét nevelte fel.

Tisztelt Professzor Úr! Kedves Jóska!

Magam és az Állam- és Jogtudományi Kar minden oktatója és hallgatója nevében kívánom, hogy az Állam- és Jogtudományi Karon, mint professzor emeritus még hosszú ideig jó egészségben folytasd igen eredményes és aktív oktatói, kutatói és szakmai tevékenységedet a Tanszék, az Állam- és Jogtudományi Kar, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az egész magyar statisztikai szakember-társadalom részére.

Prof. Dr. Klinghammer István (jelenleg az ELTE lektora)

az Eötvös Loránd Tudományegyetem általános rektorhelyettese

Csak egy stációt ünnepelünk most, a 80. születésnapot. Megtiszteltetés részemre, mint az ELTE általános rektorhelyettese és mint térképész-kartográfus részére, a köszöntésre való felkérés. Mivel köztudott, hogy a térképek közel 60%-a a statisztikai adatok alapján készül, ezért szeretnék egy pár szót szólni arról, hogy hogyan látja egy TTK-ás térképész azt a tevékenységet, amiben *Kovacsics* professzor úr tudományterületének meghatározó jeles művelője.

Magyarországon már volt tudományos hagyomány. Magyar előzmény a 18. század első felétől kezdődően: *Bél Mátyás* pozsonyi evangélikus lelkész „Notitiae Hungariae novae historico-geographico” c. fő műve a magyar föld arculatáról és történetéről kívánta megismertetni a magyar népet. *Bél Mátyásnak* több jeles követője volt. Közülük kiemelendő – térképészeti szempontból is – *Fényes Elek* nagyszerű munkássága, a „Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai-geográfiai tekintetében 1836–1840.” c. művével és *Keleti Károly*, statisztikai tudomány művelésének tudós úttörője, az Országos Statisztikai Hivatal létrehozója, első igazgatója. Kiemelten kell említenem a vezetése alatt végzett területi kutatások eredményeit összegző kiváló munkát, az 1873. évi Helységnévtárat. Úgy vélem ennek

az ívnek – *Bél-Fényes-Keleti* – méltó folytatása *Dr. Kovacsics József* professor úr tevékenysége a 20. században.

Dr. Ivancsics Imre
a JPTE Állam- és Jogtudományi Karának dékánja

Szerencsémre mint *Szamel Lajos* professor demonstrátora szakmailag közel kerülhettem az ünnepelthez. Az imént említett tanítómesterem mellett pályám alakulását és alakítását Kovacsics professor úrnak is köszönhetem.

Sajnos a közös pécsi évek rövidre sikerültek. Tanár úr feljött az ELTE Állam- és Jogtudományi Karára, én pedig maradtam az akkor még egykarú Pécsi Tudományegyetemen. Kapcsolatunk azonban nem szakadt meg. Professor úr elfogadott kollégának. Számos kutatásba bevont, szakmai konferenciákon több alkalommal együtt szerepeltünk. Szerénysége, példamutató szorgalma különösen nagy hatással volt rám.

Mint említettem, Kovacsics tanár úr rövid időt, csupán két évet töltött a pécsi jogi karon. Ennek ellenére túlzás nélkül mondhatom, maradandót alkotott. Megszervezte a Statisztikai tárgy oktatását és a Tanszéket is.

Dr. Horváth Imre
főtanácsos

Születésnapod alkalmából a tisztelgőkhöz – az első pécsi jogász tanítványaid nevében – tiszteletünket és szeretetünket kifejezve magam is felsorakozom.

Előadásaid során rávezettél bennünket arra a tanulásra is, hogy a statisztika az élet valós folyamataitól nem különülhet el. A statisztikai ismeretek a gyakorlat hasznosítása során nyerik el igazi értelmüket. Közelebb hoztad hozzánk a gyakorlatot, érthetőbbé tetted az elmélet és a napi élet összefüggéseit, amikor abban az időben még szokatlanul – követve a régi falukutatók hagyományait – Baranya megye kisközségeiben felméréseket szerveztél. Hallgatóidnak a téma iránt felkeltett érdeklődését mi sem jellemezheti jobban, mint hogy a számoktól korábban idegenkedő évfolyamtársaim szinte valamennyien jelentkeztek a feladat elvégzésére és azt a megkívánt eredményességgel teljesíteni is tudták.

Sorsom külön szerencséjének érezhettem, hogy mint az újjászervezett Statisztikai Tanszék demonstrátora közelről szemlélhettem oktató és nevelő munkásságodat.

Dr. Horváth Béla
ny. főépítész

Témám megválasztásában azért választottam a településtudomány e különleges és sajátos területét, mert *Kovacsics* professzor az elmúlt hatvan évben több mint harminc tanulmányában és kötetben meghatározó módon járult hozzá e szakterület fejlesztéséhez. A demográfia, a lakás, a település statisztika művelése mindenkor igényességet, körültekintést és komplex szemléletet igényel. A változó követelmények és napjainkig is változó társadalmi-gazdasági – szociális –, és a fizikai környezet, megannyi tényező számításba vétele és kölcsönhatása vezethet csak eredményre. *Kovacsics* professzor munkásságából ez sugározott és sugárzik napjainkban is.

Prof. Dr. Hoóz István
egyetemi tanár
a demográfia akadémiai doktora

Nagyszámú tisztelőd között jogászok, mérnökök, történészek, levéltárosok, statisztikusok és demográfusok egyaránt megtalálhatók. Sok ezer mérnök és joghallgató ismerhette meg előadásaidból és tankönyveidből a munkájához nélkülözhetetlen statisztikai módszereket és elméleteket. Sok évig tartó kutatómunkád eredményeként válhatott önálló egyetemi tantárggyá a közigazgatási és az igazságügyi statisztika. De magas szinten művelted a statisztikai tudomány más, olyan fontos területei is, mint a népességstatisztika, népességtörténet és a statisztika története. Írásaidból nemcsak a tárgyalt szakterület mélyreható ismerete tűnik ki, hanem a statisztika és a demográfia szinte minden ágára kiterjedő általános intelligencia.

Dr. Samu Mihály
egyetemi tanár

Munkássága három tudományterületre terjedt ki: a közigazgatási statisztika, a történeti demográfia, illetve a jogi informatika. Ezek művelése terén alkotott újat és maradandót.

Kovacsics József professzor laudációját szívesen vállaltam a Jogi Kar oktatóinak képviselőjében – a barátság okán. A baráti személyes okok között szerepel az, hogy egy napon (szeptember 30-án) születtünk, csak ő 10 évvel korábban. (További személyes okom az, hogy mindketten falusi származásúak vagyunk, a falu hatásának ismerete, a mezőgazdasági munka élménye alapján jutottunk el a városba tanulni, bejáró tanulóként szereztünk emlékeket, s kollégiumi közösségben tudatosodott bennünk a magyarság iránti elkötelezettségünk.

Szeretném zárni *dr. Kovacsics József* köszönő szavainak egyes részleteivel az ismertetést azzal, hogy mindenkinek figyelmébe ajánlom, hogy olvassa el, nézze meg:

„Alkotás a társadalomtudományok határán” c. emlékkötetet és a „Jubileumi ünnepség a Magyar Tudományos Akadémián Prof. Em. Dr. Kovacsics József 80. születésnapja alkalmából” c. kiadványt.

Professzor Kovacsics József köszönő szavainak részletei: (kiemelés a cikk írójától)

Nagyon köszönöm az Emlékkötetet, az elismerő kitüntetések, a baráti szavakat, amit most Önöktől hallottam, s azt is, hogy ilyen sokan eljöttek a mai, számomra felejthetetlen ünnepségre.

Engedjék meg, hogy nagyon röviden emlékezhessek abból a 80 évből hatvan évre, amit munkában töltöttem el. Ennek fele a Központi Statisztikai Hivatalban telt el, a másik fele a Pécsi Tudományegyetemen, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és egyúttal a Rendőrtiszti Főiskolán és a Budapesti Műszaki Egyetemen.

Bár a köszöntések az oktatási intézményekben végzett munkásságomat emelték ki, nem hagyhatom említés nélkül a Központi Statisztikai Hivatalt sem, ahol legelső említésre méltó munkahelyem egykori főnököm, később az egyetemen kollégám és barátom *Dr. Thirring Lajos* vezette területhez, a Községi Törzskönyv-bizottsághoz kapcsolódott. Itt egész életpályámat meghatározó hatások értek a bizottság tagjai részéről. Kik voltak ezek?

A történész, levéltáros *Ember Győző*, és *Ila Bálint*, a nyelvészek: *Pais Dezső*, *Melich János*, *Kniezsa István*, a földrajzos, egyben térképész *Irmédi Molnár Imre*, majd *Mendöl Tibor*. A közigazgatási szakember, *Németi (Benisch) Artur* és *Takács József*, a demográfus *Thirring Lajos*, a településtörténész *Somogyi László*. Itt ért az a hatás, amely a települések komplex vizsgálata iránti érdeklődésemet felkeltette. Maga a bizottsági előterjesztés minden a településekkel kapcsolatos kérdést, legyen az akár területváltozás, közigazgatási jelleg változása, új község vagy város alakulása, komplex módon, több tudomány szemszögéből közelítette meg. Újabb hatások a *Magyary Zoltán* vezette Közigazgatástudományi Intézet munkatársaival, *Kiss Istvánnal* és *Lovász Jánossal* történt munkakapcsolat során értek, most már a közigazgatási szervezetrendszer és annak munkáját is leképezni kívánó kísérleteim, kutatásaim kapcsán. Ezek közül csupán az 1950. évi megyei reformmal kapcsolatos eredményes közreműködésemet és a községek helyzetkép-statisztikai felvételét emelem ki.

Barátaim és tanítványaim üdvözlései, az önök megtisztelő jelenléte, mindez valóban nagyszerű és felejthetetlen elismerése egy élet oktató és tudományos munkájának.

Köszönöm az Emlékkötet íróinak a megtiszteltetést, a kiváló szerkesztői munkát és minden kedves jelenlévő barátomnak, kollégámnak, hogy megtiszteltek jelenléttükkel.

Befejezésül álljon itt az emlékkötet szerzőinek névsora a tanulmányok címeinek részletezésével (ahogy azt korábban már jeleztem):

Külföldi szerzők

Prof. Dr. Csetri Elek (Cluj-Napoca, Kolozsvár): Kolozsvár népessége az utolsó két évszázad alatt (1784-1995).

Prof. Dr. Paul Deprez (Winnipeg): Economic Crises and Changes in Family Structures: An Austro-Hungarian Example.

- Prof. Antoinette Fauve-Chamoux (Paris):* Comportements démographiques différentiels et statut successoral dans les Pyrénées centrales.
- Prof. Etienne Helin (Liege):* Perceptions de la division du travail antérieures aux statistiques des occupations.
- Prof. Pavla Horská (Praha):* La sociologie et la démographie historique tchèques au carrefour des influences des écoles historiques centre-européennes, françaises et allemandes.
- Prof. Dr. Erhard Hruschka (Hamburg):* The use of Social Indicators as a basis for administrative measures and political decisions.
- Prof. Dr. Imreh István (Cluj-Napoca, Kolozsvár):* A reformkori erdélyi országutakról.
- Popély Gyula (Bratislava, Pozsony):* A „csehszlovák demokrácia” jellege az impériumváltás után.

Hazai szerzők

- Prof. Dr. Blazovich László (Szeged):* A „kert” a rideg állattartás üzemhelye a középkorban.
- Dr. Dörnyei László (Budapest):* Néhány mondat az ügyészségi statisztikai és informatikai rendszerektől.
- Dr. Glatz Ferenc, az MTA elnöke:* Tézisek a kisebbségi kérdéstről.
- Dr. Györgyi Kálmán legfőbb ügyész:* Kozma Sándor királyi főügyész munkássága, eszmeiségének hatása napjainkban
- Prof. Dr. Hoóz István (Pécs):* Milyen mértékben csökkenhetnek még a születési arányszámok?
- Dr. Horváth Béla (Miskolc):* Meghatározó tényezők egy korszerű lakáspolitikai megalapozásához, megvalósításához
- Dr. Horváth Imre (Pécs):* Szervezés és közigazgatás
- Dr. Kápolnai Iván (Budapest):* Statisztika és helytörténetírás
- Dr. Kuntár Lajos (Szombathely):* Hűség s szülőföldhöz, a lakóhelyhez
- Prof. Dr. Szilágyi Péter (ELTE):* Az államelmélet mint valóságtudomány
- Prof. Dr. Takács Imre (ELTE):* Kisebbségi jogok, nemzetiségi statisztika
- Dr. Vass Lucia (ELTE):* Gondolatok a bűnmegelőzésről
- Prof. Dr. Vavró István (IM, ELTE):* Jogerősen elítélt fiatalok (1998)

Dr. Kepecs József

**A NÉPESSÉG ÖREGEDÉSE MAGYARORSZÁGON ÉS HOLLANDIÁBAN:
EURÓPAI PERSPEKTÍVA.¹**

MILTÉNYI KÁROLY

A Thela-thesis holland kiadó által megjelentetett könyv annak a holland-magyar demográfiai projektnek a végterméke, amelynek munkálatai főleg az 1995–97 években mentek végbe. Szervezeti és pénzügyi háttérét a Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS, Wassenaar) biztosította, amely a két ország közötti tudományos együttműködésre vonatkozó kormányzati megállapodás nyomán a társadalomtudományi kutatásokat koordinálta és bonyolította. Ennek keretében került sor az 1994-ben kialakított javaslat alapján a népesség öregedésével foglalkozó projekt megindítására. A témaválasztást az indokolta, hogy a népesség öregedése nemcsak mindkét országban, de egész Európában évtizedek óta a népességfejlődés meghatározó vonása; ennek gazdasági és társadalmi következményei egyre élesebben, helyenként drasztikusan megmutatkoznak.

Az összehasonlító elemzés célja elsősorban az volt, hogy az öregedési folyamat hasonlóságait és eltéréseit feltárja a két országban, tekintettel az eltérő regionális, társadalmi-gazdasági, kulturális, történeti és intézményi háttérre is. Ennek érdekében a makró-szintű adatok összehasonlításán kívül olyan mikro-szintű (családi, háztartási), nagyrészt reprezentatív felvételeken alapuló vizsgálatokat is bevontak az elemzésbe, melyek az öregedési folyamat okainak és következményeinek, mélyebb összefüggéseinek megvilágítását célozták. Miután ezeknek a vizsgálatoknak az anyagba való bevonása csak Hollandiára és Magyarországra vonatkozóan történt, az összehasonlítás alapvetően kétoldalú. Csaknem minden anyagrész tartalmaz azonban európai kitekintést is.

A projekt részvevői elsősorban mindkét részről a demográfiai kutatóintézetek munkatársai voltak, azaz holland részről a Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, magyar részről pedig a Népességtudományi Kutatóintézet kutatói. Mindkét országban részt vettek azonban a projektben a statisztikai hivatalok, valamint egyes népesedési kérdésekkel foglalkozó akadémiai és egyetemi kutatóhelyek is. Minden fejezetet holland és magyar szerzők közösen írtak. (Ez alól csak egy elméleti-módszertani fejezet a kivétel.)

Ez az ismertetés vázlatosan áttekinti a könyv felépítését és az egyes fejezetek témaköreit, anélkül, hogy az azokkal kapcsolatban e fejezetben foglalt megállapításokra és következtetésekre kitérne. Ezeknek erősen rövidített és szelektált, a leglényegesebb mozzanatokra szorítókozó összefoglalását a kötet utolsó fejezetének, az epilógusnak az ismertetése tartalmazza.

A könyv bevezetője (első fejezet: *Gijs Beets* és *Miltényi Károly*) áttekinti a két ország népességtörténetét, különösen a 20. századra vonatkozóan, melynek eseményei, így a két világháború már közvetlen hatást gyakoroltak a mai népesedési helyzetre és

¹ Population ageing in Hungary and the Netherlands: a European perspective. Edited by *Gijs Beets* and *Károly Miltényi*. Thela-thesis. Amsterdam, 2000.

korstruktúrára. Kitér továbbá a népesedésben legfontosabb szerepet játszó gazdasági és kulturális tényezőkre.

Ezt követően a könyv A. része foglalkozik a népesség múltjával és jövőjével. Ezen belül 3 fejezet foglalkozik a népesség öregedésének demográfiai hátterével, 5 fejezet az öregkorú népesség társadalmi-gazdasági jellemzőivel, 1 pedig a várható trendekkel.

A könyv B. része a népességöregedés társadalmi hatásait és összefüggéseit vizsgálja 3 fejezetben. A C. rész tartalmazza az epilógust, ami egyrészt a könyv összefoglalását, szintézisét, másrészt a várható trendek jövőbeli alakulását és az ezzel összefüggő gazdasági, pénzügyi, egészségügyi, szociális és népesedéspolitikai kérdéseket.

ad.A. A 2. fejezet (*Evert van Imhoff*) az öregedés fogalmát, demográfiai mutatóit, a stabil és a nem stabil népesedéssel kapcsolatos módszertani kérdéseket tárgyalja. A 3. fejezet (*Gijs Beets* és *Miltényi Károly*) az európai öregedési trendeket tekinti át 38 európai országban és a különböző függőségi mutatók alapján kijelöli Magyarországot és Hollandia helyét az európai öregedési folyamatban. A 4. fejezet (*Gijs Beets*, *Csernák Józsefné* és *Mészáros Árpád*) a korszerkezet változását előidéző termékenységi, halandósági és nemzetközi vándorlási adatokat elemzi a 20. században, nagyobb részletességgel a század második felében. Az 5. fejezet (*Csernák Józsefné* és *Gijs Beets*) az ebben lényeges szerepet játszó nupcialitást tárgyalja a különböző házasságkötési arányszámok bemutatásával és elemzésével, kitérve a házasságok megszűnésének kérdéskörére is. A következő 6. fejezet (*Jenny de Jong Gierveld* és *Klinger András*) lényegében az 5. fejezetben tárgyalt hatását mutatja be az öregkorú népesség családi állapot szerinti megoszlásának elemzésével. A 7. fejezet (*Klinger András* és *Wim Faessen*) az öregkorúak háztartási és lakáshelyzetét mutatja be, ami természetesen szoros összefüggésben van a családi állapot szerinti megoszlással is. A 8. fejezet (*Gijs Beets* és *Klinger András*) az öregkorú népesség speciális az átlagostól eltérő iskolázottsági és urbanizációs jellemzőit tárgyalja. Bár némileg önkényesen ebben a részben helyezkedik el a 9. fejezet (*Jenny de Jong Gierveld* és *Utasi Ágnes*), ez több vonatkozás már inkább a B. részbe tartozó problémákat tárgyal. Az öregkorúak nemével, életkorával, családi és háztartási helyzetével összefüggő jövedelmi viszonyokat tárgyalja, elsősorban a mindkét országban végzett háztartásstatisztikai vizsgálatok alapján. Végül az A. rész utolsó, 10. fejezete (*Hablicsek László*, *Joop de Beer* és *Wim van Hoorn*) a népesedési és háztartási előszámításokat tárgyalja. Az idevonatkozó feltételrendszerek áttekintése után külön tárgyalja a rövid távú 2010-ig terjedő demográfiai és háztartási előszámításokat, illetve a 2050-ig terjedő scenáriókat.

ad.B. A társadalmi hatásokat tárgyaló könyvrészben a 11. fejezet (*Kees Knipscheer*, *Pearl Dykstra*, *Utasi Ágnes* és *Cseh-Szombathy László*) az öregedésnek a családi kapcsolatokra, a családszerkezetre, és ennek az öregkorúak családtámogatási rendszereire való hatását tárgyalja. Külön kitér a továbbiakban várható fejleményeknek a családszerkezetre való hatására. A 12. fejezet (*Peter Ekamper*, *Fóti János*, *Kene Henkens* és *Miltényi Károly*) az öregedésnek a gazdasági aktivitásra, a munkaerőhelyzetre, a társadalombiztosításra és a nyugdíjhelyzetre gyakorolt hatását elemzi. Bemutatja a két ország második világháború utáni adatainak alakulását, a társadalombiztosítási rendszereket, a nyugdíjkiadásokat. Kitekint a trendek várható alakulására és az ezzel kapcsolatos problémákra. Végül a B. rész utolsó 13. fejezete

(Józan Péter, Koos van der Velden, Jeroen van Ginneken, Gárdos Éva és Alinda Bosch) az öregedésnek a halandóságra, a megbetegedésekre és az egészségügyi ellátásra való hatását vizsgálja. Összehasonlítja a két ország várható átlagos élettartamának alakulását az utolsó 100 évben, áttekinti a halálokokat, a morbiditás és a rokkantság arányait. Kitér az ebben szerepet játszó egészséggel kapcsolatos magatartásra és vázolja a két ország egészségügyi ellátási rendszerét.

ad.C. A könyv befejező része az epilógus (14. fejezet; *Miltényi Károly* és *Gijs Beets*). Ez egyrészt röviden összefoglalja és szintézisét adja az egyes fejezetek legfontosabb megállapításainak és következtetéseinek. Másrészt a két ország összehasonlításával megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy az európai öregedési folyamat mennyiben konvergens vagy divergens, azaz távlatilag az európai országok demográfiai helyzetében a homogenitás vagy a heterogenitás fokozódása várható-e.

A 20. századi népességfejlődést mindkét országban az első és második demográfiai átmenet jellegzetességei határozták meg. Emellett azonban jelentős történeti, nemzeti, gazdasági és kulturális különbségek is voltak, melyek lényeges időbeli eltolódásokat, sőt divergenciát is okoztak a népesedési folyamatokban és ezen belül az öregedésben.

Magyarország (jelenlegi terület) népessége a századforduló idején nagyobb volt (6,8 millió), mint Hollandiáé. (5,2 millió). Korösszetétele is fiatalosabb volt, miután a 19. századi termékenységsökkenés később következett be, mint Hollandiában. A 20. században Hollandia lakossága háromszorosára nőtt (16,7 millió)², Magyarországé viszont csak másfélszeresére (10,2 millió). Ebben az időszakban a holland népesség öregedése lassúbb volt, mint a magyar népességé. Ennek nyomán 38 európai ország öregedési szintje szerinti sorrendben jelenleg Magyarország a 11., Hollandia csak a 24. helyet foglalja el. Ezt elsősorban az okozta, hogy a holland termékenység a második világháború után hosszú ideig (1945–70) magas volt. Ennek hatását fokozta, hogy Hollandia az egész század folyamán bevándorló ország volt, szemben Magyarországgal, ahonnan 1990-ig minden történelmi időszakban jelentős kivándorlási többlet volt. (A bevándorlásnak a kormegoszlást fiatalító, a kivándorlásnak a kormegoszlást öregítő hatása azzal magyarázható, hogy a nemzetközi vándorlók túlnyomó része fiatalkorú.)

Jelentős eltérések észlelhetők a két ország demográfiai függőségi arányainak alakulásában. Ez az arány a gyermekkorúak és öregkorúak (eltartottak) arányát jelzi a középkorúakhoz (keresők) viszonyítva. Az arányszám 1980-ig magasabb volt Hollandiában, ezt követően azonban a helyzet megfordult. Különösen jelentős volt a fordulat a gazdasági függőségi arányban, azaz az eltartott népességnek a gazdaságilag aktívakhoz viszonyított arányában. A nők magasabb aktivitása miatt 1990-ig Magyarországon ez alacsonyabb volt mint Hollandiában. Az öregedés és alacsonyabb nyugdíjkorhatár (a különbség a férfiaknál 5, a nőknél 10 év volt) hatására a helyzet 1990 után radikálisan megváltozott és a magyar függőségi arány 1995-ben olyan magasra emelkedett, amit a 20. század folyamán egyik ország sem tapasztalt.

A népesség öregedésének mindkét országban jelentős hatása volt a háztartások szerkezetére. Az aktív kereső nélküli háztartások és különösen az egyedülállók aránya lényegesen megnőtt. Az 1980-ig magasabb magyar nupcialitás nyomán az egyedülálló nőtlenek és hajadonok aránya az öregek között Hollandiában a magasabb, az özvegyeké, különösen az özvegy nőké Magyarországon. Feltehetően a jobb lakás és

² Miután a projekt 1997-ben befejeződött, az utolsó adatok 1997-re vonatkoznak.

jövedelmi helyzet nyomán a gyermekükkel együtt élő özvegyek aránya Hollandiában lényegesen kisebb mint Magyarországon. A színvonalas öregkori ellátást biztosító intézetek, otthonok bősége következtében nagyobb Hollandiában az ilyen otthonokban élők aránya az öregkorúak között.

A szegénység elsősorban az egyedül élő idős nőket érinti mindkét országban. Hollandiában ezt elsősorban az okozza, hogy az idős nők jelentős részének élete folyamán vagy egyáltalán nem volt, vagy csak rövid ideig volt kereső foglalkozása, ezért nyugdíjuk alacsony. Magyarországon a hasonló jelenség abból adódik, hogy jövedelmük aktív korukban alacsonyabb volt a férfiakénál és korai nyugdíjba menésük miatt szolgálati idejük is rövidebb volt. Így az öregkori szegénység – összefüggésben a nők hosszabb élettartamával is – mindkét országban főként a nőknél jelentkezik. Az összehasonlításnál figyelembe kell venni, hogy az egy főre jutó GDP Hollandiában mintegy háromszor akkora mint Magyarországon. Az eltérő beruházási és közületi fogyasztási arányok miatt az egy főre jutó személyes fogyasztás Hollandiában csak mintegy kétszerese a Magyarországinak. Mindkét országban a GDP 10–11%-át költik a nyugdíjakra. Miután azonban Hollandiában a nyugdíjasok aránya az össznépeséghez csak 22%, Magyarországon viszonyt 29% (1997 évi adatok), a nyugdíjasok jövedelmi helyzete az aktív keresőkhöz viszonyítva Magyarországon kedvezőtlenebb. Ezzel függ össze, hogy a holland öregek mintegy 5%-a, a magyar öregek 20–30%-a él a létminimum alatt. A reprezentatív felvételek eredményei szerint a rokonokkal, ismerősökkel, barátokkal, szomszédokkal való kapcsolatok a holland öregeknél erősebbek mint a magyaroknál.

A két ország közötti konvergencia kérdésében az előzetes hipotézis az volt, hogy a holland népesedés jellegzetesen nyugati, kapitalista modellt követ, a magyar pedig keleti, szocialista jellegzetességet mutat. A projekt eredményei viszont egyértelműen cáfolták, hogy a termékenységben, a nupcialításban, a családalakulásban bármilyen általános nyugati vagy keleti modell létezne. E témakörben az egyes régiókon belüli eltérések lényegesen nagyobbak, mint pl. holland-magyar viszonylatban. Ez némileg meglepő, hiszen a személyes vagy családi döntéseken alapuló magatartásokban inkább feltételezhető lenne az azonos gazdasági-társadalmi és intézményi háttérben alapuló hasonlóság. Úgy tűnik azonban, hogy mind Nyugaton, mind Keleten a makroszintű háttér mikroszinten országonként jelentősen eltérő reakciókat váltott ki. Paradox módon, egyedül az alapvetően biológiai háttérű halandóság témakörében mutatta ki a magyar-holland összehasonlítás is, hogy ilyen regionális, illetve a társadalmi rendszerrel összefüggő jellegzetes összefüggések a régiók valamennyi országában az elmúlt 30 évben, különösen a férfiak halandóságában egyértelműen megmutatkoztak.

Ez azért is meglepő, mert az 1900–1960 közötti trendek folyamatosan konvergáltak a halandóságban is. A századforduló idején a holland átlagos várható élettartam mindkét nemnél 10–11 évvel volt magasabb mint a magyar (férfi: holland 46,6 év, magyar 36,6 év – nő: holland 49,5 év, magyar 38,6 év). Ez a különbség mindkét nemnél 4 évre csökkent 1960-ra (férfi: holland 71,0 év, magyar 67,5 év – nő: holland 76,5 év, magyar 72,5 év). Ezt követően azonban a magyar férfi halandóság romlani kezdett és a hollanddal szembeni lemaradás 9 évre nőtt. Mind a magyar, mind a holland halandósági trendek megfeleltek a tipikus keleti, illetve nyugati irányzatoknak; a férfi halandóság romlása a kelet-európai szocialista országokban 1960 után csaknem egyidejűleg bekövetkezett.

A morbiditási adatok is a holland öregkorúak jobb egészségi állapotát jelzik. A magyar időskorúak rosszabb helyzetét főleg a keringési és emésztőrendszeri betegségeket illetően nagyrészt az egészségtelen életmód és táplálkozás indokolja, csak kisebb részben az egészségügyi ellátás különbségei. Az idősök közérzetét, szubjektív megelégedettségét illetően egyértelműen a hollandok előnyösebb helyzetét jelzik az öregkori öngyilkossági gyakoriságok, valamint pszichiátriai betegségek előfordulásának különbségei.

A rövid távú előrejelzések szerint 2010-ig folytatódni fog a két ország népességszáma közötti különbség növekedése. A termékenységre, a halandóságra és a nemzetközi vándorlásra vonatkozó feltételek együttes hatásának eredményeként a holland népesség 2010-re 16,7 millióra fog nőni, a magyar népesség pedig tovább csökken (a könyv szerint 9,9 millióra, az újabb előrejelzések szerint azonban ennél kisebbre). A korösszetételben konvergencia várható, miután mindkét ország termékenysége jelenleg is alacsony és várhatóan a jövőben is az marad. A két ország korpírámisa ezért 2010-ben jobban fog hasonlítani egymáshoz mint jelenleg. Mindkét országban növekedni fog a nőtlenek, hajadonok és az elváltak aránya. Ennek hatása lesz a háztartások szerkezetére is. Az egyedülállók aránya mindkét országban az egyharmada lesz az összes háztartásoknak. A nyugdíjasok arányának növekedése a fogyasztási szokásokat is befolyásolni fogja.

A 2050-ig terjedő scenáriókban már több a bizonytalanság. Valószínű azonban, hogy a holland népesség 17,6 millió körül lesz, azaz közel kétszerese az akkori magyar népességnek, amit a könyv 9 millióban, az újabb előrejelzések inkább 7–8 millióban jelölnek meg. Az öregedési folyamat folytatódása mindkét országban jelentősen növelni fogja a 75 éven felüliek számát. Miután ezek jelentős része nem képes önálló életvitelre, a társadalomnak valamilyen formában segítenie kell őket. Ezzel összefüggésben figyelemmel kell lenni arra is, hogy a felnőtt gyermekek vagy rokonok által nyújtott támogatás várhatóan visszaesik, miután az idősök között egyre nagyobb lesz a gyermektelenek aránya. Radikális változások várhatók az időskorúak iskolai végzettségében, miután az iskolázottság második világháború utáni gyors elterjedése már éreztetni fogja hatását. A jelenlegi trendek folytatódása esetén a gazdaságilag aktívak és a nyugdíjasok közötti arány, ami az elmúlt évtizedben már mindkét országban visszaesett, radikálisan meg fog változni. Ez különösen Magyarországon elkerülhetetlenül szükségessé fogja tenni a nyugdíjfinanszírozás lényeges átalakítását. Hasonlóan radikális változások válnak szükségessé a szociálpolitikában és az egészségügyi ellátásban.

Miután a népesség-előreszámítások, különösen a hosszú távú scenáriók az előrejedéssel kapcsolatban jelentős gazdasági és társadalmi problémákat jeleznek, az epilógus 3 csoportban (egészségügyi és szociális ellátás, gazdasági és pénzügyi kérdések, népesedéspolitikák) áttekinti azokat a politikákat, melyek a várható feszültségeket csökkenthetnék és elősegíthetnék a társadalom alkalmazkodását az új helyzethez.

Az egészség- és a szociálpolitika területén az öregek számára olyan lakáskörülményeket kell kialakítani, ami az önálló lakás fenntartásával biztosítja számukra a háztartási/hotel szolgáltatásokat és az orvosi, egészségügyi ellátást. Az ilyen intézményeknek egyébként mindkét országban hagyományai vannak, de a múltban inkább a szegény és egyedülálló öregkorúakra szorítottak. Modernizált változatuk is

kialakult azonban jelentősebb arányban Hollandiában, ahol ezeket az otthonokat már a középosztály, sőt a tehetős rétegek is igénybe veszik. Figyelembe kell venni azonban, hogy ez egy költségigényes megoldás és a költségeket vagy a társadalomnak, vagy az igénybe vevőnek fedeznie kell.

További lehetőség, hogy az egyedülálló öregkorú megmarad eredeti lakásában és a rendszeresen látogató szociális munkások, ápolók és orvosok segítségével fenntartja háztartását. Ez a megoldás kevésbé költséges, de hatékony szociális hálózatot igényel.

Az időskorúak életvitelét felnőtt gyermekeik, testvéreik vagy rokonaik is segíthetik, amint ez jelenleg is történik az öregek egy részénél. Ennek lehetősége azonban a 21. században folyamatosan csökkenni fog.

Amint erre már utalás történt, az öregedésnek erős hatása van a munkaerőhelyzetre és különösen a gazdaságilag aktívak és nyugdíjasok arányát jelző ún. eltartói arányra. Az elmúlt 20–30 év trendjei a 21. században e témakörben nem folytathatók, különösen Magyarországon nem. Részben a nyugdíjkorhatár további emelése, részben távlatilag a tőkefedezeti rendszerre való fokozatos áttérés csökkentheti a várható feszültségeket, de valószínű, hogy a következő évtizedekben a generációk közötti jövedelem-eloszlás és jövedelem áramlások jelenlegi rendszerét át kell alakítani. Ebből a szempontból Hollandia kedvezőbb helyzetben van, ezért elképzelhető, hogy a jelenleg 65 éves nyugdíjkorhatár további emelése helyett más megoldásokat alakít ki. Figyelembe kell venni azt, is, hogy az öregkorúak további foglalkoztatása növelheti a munkanélküliséget és a nyugdíjkiadásokban mutatkozó megtakarításokat a munkanélküli segélyek növekedése ellentételezheti. Az ezzel kapcsolatos dilemmák megoldása országonként eltérő lehet.

A legmarkánsabb különbség a holland és a magyar demográfiai megközelítésben a népesedéspolitika témakörében jelentkezik. A holland demográfusok tisztában vannak azzal, hogy a népesség elöregedésével kapcsolatos gazdasági és társadalmi problémákat a demográfiai folyamatok, elsősorban a termékenység visszaesése okozta. A népesedéssel kapcsolatos laissez-faire mentalitásukból kiindulva azonban az az álláspontjuk, hogy a népesedési folyamatok által okozott problémákat nem lehet azok befolyásolásával megoldani, hanem a társadalomnak alkalmazkodnia kell az így kialakult helyzethez. Ezért a magas népsűrűségű Hollandiának a társadalom átszervezésével, a munkaerőpiac és a társadalombiztosítás átalakításával kell az öregedés által okozott problémákat megoldania.

A magyar álláspont – valószínűleg a tradicionálisan is pronatalista állásponttal összefüggésben – ettől eltérő. Elismeri, hogy rövid- és középtávon a kialakult helyzethez alkalmazkodni kell. Hosszú távon azonban a gazdaságilag aktívak és inaktívak arányát a termékenység alakulása fogja meghatározni, ezért annak befolyásolását a gazdasági racionalitás is indokolttá és szükségessé teszi.

Kétségtelen, hogy a demográfusok álláspontját mindkét országban befolyásolja saját országuk közvéleménye és az ennek nyomán kialakított kormányzati felfogás is.

A két ország és kormánya közötti különbséget e kérdésben jól illusztrálják azok az eltérő állásfoglalások, melyeket a holland és a magyar kormány az 1993. évi Európai Népesedési Konferencián (Genf) fejtett ki. (Ez egyébként előkészítője volt az ENSZ 1994. évi kairói Nemzetközi Népesedési és Fejlesztési Konferenciájának.)

A holland kormány nyilatkozata hangsúlyozza, hogy az országnak és a kormánynak nincs hivatalos népesedéspolitikája a népesség számának és összetételének

befolyásolására, vagy egy meghatározott termékenységi szint elérésére. Mindazonáltal egyes politikák érintik a népesedési kérdéseket is. Ilyen az öregekkel kapcsolatos szociálpolitikán kívül a családpolitika. Ez azt célozza, hogy a szülőt/szülőket kompenzálják a gyermek/gyermek felnevelésével kapcsolatos időbeli és pénzbeli ráfordításokért és ezzel biztosítsák esélyegyenlőségüket a gyermektelenekkel szemben. A kormány a népesedéspolitikát egyébként is a gyermekvállalásra vonatkozó emberi jogok megsértésének tekintené. Ezért nem kíván semmi olyan intézkedést tenni, amivel biztosítaná, hogy a népességszám egy a meglévőnél egyébként alacsonyabb színvonalon stabilizálódjék, jóllehet ezt kívánatosnak tartja. Az egyszerű reprodukciós szint alatti termékenységből adódó előregedést a bevándorlással is kompenzálni lehet; valójában ez is történt Hollandiában az elmúlt évtizedekben.

A holland demográfiai gondolkodást a "láthatatlan kéz" elmélete is befolyásolja. E szerint a kereslet és kínálat optimális arányát kialakító ármechanizmushoz hasonló mechanizmus a népesedés területén is létezik; ezt a mechanizmust a népesedéspolitika csak zavarhatja. A holland álláspontot egyébként nyilvánvalóan befolyásolja egyrészt az ország magas népsűrűsége (egy négyzetkilométerre 380 lakos jut, szemben a magyarországi 110-zel), valamint a holland gyarmatbirodalom második világháború utáni elvesztése, melynek nyomán a volt gyarmatokról erős bevándorlás indult meg.

A magyar álláspont ettől teljesen eltérő. Történeti eredetét illetően kétségekívül részben érzelmi háttérű. A magyar pronatalista mentalitás a 20. század folyamán szinte változatlan volt, túlélve világháborúkat és politikai változásokat. Minthogy azonban a gyakran második demográfiai átmenetnek nevezett drasztikus termékenységsökkenés Európában először az 1960-as években Magyarországon következett be, ennek hatásai a korösszetételben már a 80-as években nyilvánvalóvá váltak. Ezért az utolsó évtizedek pronatalista törekvéseit a gazdasági ésszerűség is indokolja.

Ezért tartalmazta a magyar kormány 1993. évi nyilatkozata, hogy népesedéspolitikájának célja, hogy a népességsökkenést és az azzal együttjáró előregedést lassítsa és megállítsa. Ezért támogatja az egyszerű reprodukcióhoz szükséges gyermekszám vállalását. Hangsúlyozza azonban, hogy e politikának tiszteletben kell tartania az egyének és a családok gyermekvállalással kapcsolatos alapvető emberi jogait. Ezek érvényesítését a fogamzásgátlás elősegítésével és végső esetben a legális abortuszok lehetőségével is biztosítani kell.

A magyar demográfiai felfogás szerint a mikroszinten, azaz az egyéni és családi szinten kialakuló termékenységi magatartás nem biztosítja automatikusan a makrotársadalom számára optimális szintet. Sem a világnépesedés, sem az európai népesedés adatai nem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a népesedésben működne a "láthatatlan kéz". Ezt felismerve az 1994. évi kairói konferencián a kormányok túlnyomó többsége elfogadta azt az akciótervet, ami a világ rohamos népességnövekedésének a restriktív népesedéspolitika révén történő lassítását, a termékenység csökkentését célozza. Nem látszik logikusnak, hogy a kívánatosnál alacsonyabb termékenység esetében a népesedéspolitika gondolatától elzárkózzunk – amikor a magas termékenység mérséklésére ezt természetesnek tartjuk.

A könyv természetesen sem ebben a kérdésben, sem más témakörökben nem zárta le a vitát, célja a lehetséges, esetenként eltérő felfogások és megoldási javaslatok áttekintése volt.

Végül a könyvet lezáró függelék táblázatai 38 európai ország öregedéssel összefüggő alapadatait és mutatóit tartalmazzák az 1950–2050 időszakra vonatkozóan, 2000-től természetesen az előreszámítások alapján.

Ez az ismertetés elsősorban az érdeklődés felkeltésére irányul, és azok számára, akiket a könyv témája behatóbban érdekel, nem helyettesítheti a könyv elolvasását. A könyv jellege és stílusa ezt minden angolul olvasónak lehetővé teszi, a könyv tehát nemcsak a demográfusoknak szól.

A.B. POUR – S. CYPE – L. DELATTRE – S. ZAPPI: Európanak 2025-ig 159 millió bevándorlóra lenne szüksége. Le Monde, 2000. január 6.

Az ENSZ "Utánpótlási vándorlás: a csökkenő és öregedő népesség problémájának egy megoldása" c. előzetes jelentése szerint csakis a bevándorlás jelentheti a kiutat az eltartó/eltartott arány rohamos csökkenésével szemben. A bombasztikus előrejelzés a gazdag országok népességfejlődésének következményeit tárgyalja. A fő társadalmi-gazdasági tényezők, így pl. a nyugdíjfinanszírozási rendszerek egyensúlyának fenntartásához a munkaerő tömeges bevándoroltatása szükséges. Az ENSZ számításai szerint ez az Európai Unió esetében 159 milliós, az Egyesült Államokban 150 milliós bevándorlási szükségletet jelent 2025-ig. Az EU-nak csupán ahhoz, hogy az aktív népesség létszámát az 1995-ös szinten lehessen tartani, 35 millió fős munkaerőt kellene importálnia.

Az ENSZ népesedési részlegének vezetője, *Joseph Chamie* így nyilatkozik: *"Tudatában vagyunk annak, hogy ezek a számok politikai szempontból elfogadhatatlanok, de őszintén szólva nincs más lehetőség, mint szembenézni a tényekkel: a népesség a világon mindenhol öregszik, de ez a folyamat Európában riasztó ütemben zajlik, és elkerülhetetlenül számba kell venni ennek gazdasági és társadalmi következményeit."*

Az előreszámítás alapját a jelenleg érvényes tendenciák mechanikus kivetítése jelenti az elkövetkező negyed századra, figyelmen kívül hagyva az egyéb lehetséges politikai és makrogazdasági változásokat. Az előreszámítások kiindulópontja, hogy a születési arányszám (jelenleg 1,4 gyermek/nő az Európai Unióban) a fejlett országok mindegyikében csökken, a népesség öregszik, a gazdasági növekedés a jelenlegihez hasonló ütemben folytatódik, a termelékenység növekedése nem változik stb. Így jut arra a következtetésre, hogy az élethossz növekedése és ennek a nyugdíjak finanszírozására gyakorolt hatása, az egyre több iskolát végző munkaerő későbbi megjelenése a munkaerő-piacon, valamint a termelékenység csökkenése együttesen felborítja a gazdaságilag aktívak és inaktívak arányát, amely 4:1-ről 2:1-re változhat az elkövetkező 50 év során.

Az Európai Unióra és az Egyesült Államokra kiszámított munkaerő-szükséglet kielégítése messze fölötte van azoknak a bevándorlás-politikai szándékoknak, amelyekkel a fejlett országok számolnak, sőt, az esetek többségében a kormányok nettó

bevándorlási előrejelzése és az ENSZ számításai közötti eltérés kifejezetten megdöbbentő. Ami az EU egészét illeti, a jelenlegi termékenységi arány mellett a népesség 2025-ig mintegy 30 millióval csökkenhet. Az aktív/inaktív arány jelenlegi szinten tartásához az 1995–2025 közötti időszakban évente 5,3 millió fő bevándorlását kellene lehetővé tenni. Franciaországnak összesen 23 millió bevándorlóra, azaz évente 766 ezerre lenne szüksége, ám ezzel szemben Párizs 2005-ig csupán évente 30–30 ezer, az azt követő öt éves időszakokban először évi 20–20 ezer, majd 10–10 ezer, 5–5 ezer, végül 0 fő beengedését tervezi. Ez összesen 325 ezer fő. Németország 2005-ig évente 240 ezer, majd 2025-ig évente 200 ezer, azaz összesen 5,2 millió új bevándorlás engedélyezésének szándékát jelentette be. Ezzel szemben az ENSZ számítás szerinti új munkaerő szükséglete 44 millió. Olaszország, ahol Japánnal együtt a legidősebb a népesség (a medián kor 40,2 év), a 320 ezres bevándoroltatási szándékkal szemben az ENSZ 26 milliós szükségletet jelez előre. Ugyanezen számítások szerint az átlagéletkor 2050-ben Spanyolországban lesz a legmagasabb, a medián pedig 54,3 év lesz, amennyiben a jelenlegi tendenciák fennmaradnak. Madrid a soron következő 5 éves időszakokra évi 12–12 ezres, 6–6 ezres, 4–4 ezres, 2–2 ezres majd 0 bevándorlást tervez. A többi EU ország is nevetésesen alacsony bevándorlási szándékokat tesz közzé, élükön az Oroszországgal és a balti térséggel határos finnekkel, akik 2005-ig évi 4 ezer fő beengedését tartják indokoltnak, majd 0-t 2025-ig.

Ha csupán a jelenlegi folyamatok érvényesülésével számolunk, 2050-ben az EU népességének több mint 47%-a nyugdíjas korú lesz. Az ENSZ jelentés egyik francia szerzője, *J.A. Grinblat* ezt kiegészíti: *"Hiába vagyunk büszkék szociális törvényeinkre, azok meghozatalakor öt dolgozó jutott minden nyugdíjasra. Amikor 2:1 lesz az arány, fizikailag és gazdaságilag is lehetetlen lesz a jelenlegi juttatásokat biztosítani az időskorúak számára. Az egyik választási lehetőség a munkaerő tömeges bevándorlása, ami politikailag irreális, a másik a nyugdíjkorhatár felemelése, ami viszont a munkanélküliség problémájával szemben nehéz."*

Az ENSZ jelentés tervezete 8 ország, Franciaország, Németország, Olaszország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Japán, Oroszország és Dél-Korea népességfejlődését elemzi. Az előszámítás két különálló szakaszt, az 1995–2025 közöttit és utána a 2050-ig tartó időszakot veszi figyelembe. Négy scenáriót dolgoztak ki: az elsőnek az alapja a migráció nélküli népességfejlődés, a másodiké a népességszámok szinten tartásához szükséges vándorlás figyelembevételével, a harmadiké az aktív népesség 1995. évi szinten történő fennmaradásához szükséges bevándorlás, végül a negyediké az aktív (15–65 éves) népesség és a nyugdíjas (65 év feletti) népesség arányának megőrzéséhez szükséges bevándoroltatás. Az első scenárió szerint az időszak végére az olasz népesség 57 milliőről 41 millióra, Oroszországé 147 milliőről 121 millióra, Japáné 127 milliőről 105 millióra fog apadni.

A népesedési részleg vezetője szerint: *"Az európai politikusoknak sürgősen fel kellene hagyniuk a struccpolitikával, és komolyan kellene venniük a demográfiai szempontokat. Ha a világot egy óráként fogjuk fel, az államférfiak csak a másodpercmutatóra figyelnek, míg a demográfusok az óramutatóra, amely sokkal lassabban halad előre, ám hosszabb távon érvényesül."* A jelentéssel kapcsolatban várható reakciókról így szól: *"Tudjuk, hogy egyetlen politikust sem fognak újraválasztani Európában vagy másutt, ha sokmillió bevándoroltatásra tesz javaslatot, a szakszervezetek pedig inkább a nyugdíjkorhatár csökkentését akarják az emelés*

helyett. Mi azonban nem politikai megoldásokra teszünk javaslatot, hanem a számokat nézve feltesszük a kérdést: ki fog törődni a 47%-nyi inaktív népességgel?"

Az észak-amerikai fejezet egyik szerzője, *Larry Heligman* szerint az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália megtalálta a megoldást azzal, hogy megnyitották kapukat a bevándorlás előtt. Az Egyesült Államokba évente egymillió dolgozó vándorol be anélkül, hogy ez kedvezőtlenül érintené a munkanélküliségi arányokat. Az európaiak jól tennék, ha követnék a példát. Egy másik demográfus, *Michael Teitelbaum* szerint azonban az amerikai modell nem feltétlenül szolgálhat általános példaként. *"Lehetséges, hogy az európaiak inkább ragaszkodnak saját életminőségükhöz, mint egy amerikai stílusú gazdasághoz. Az ENSZ által szükségesnek tartott vándorlási mérték nem feltétlenül elkerülhetetlen. Minden attól függ, hogy mit várunk az élettől."* Egy nyugati diplomata meglepetésének ad hangot a jelentés közzétételének szándéka hallatán, és úgy véli, nem a bevándorlás az európai öregedés megoldásának egyetlen útja: *"Európa öregedéséről és a születési arányok csökkenéséről tudunk. Am nem vagyok biztos abban, hogy ezek a folyamatok a bevándoroltatott munkaerővel kiegyenlíthetők. A szociális kiadások finanszírozásának problémája már mély aggodalomra ad okot Európában –* mondja, ugyanakkor lehetségesnek tartva egy alacsonyabb foglalkoztatottság melletti gazdasági növekedést.

A bevándorlás és a demográfiai lejtmenet kategorikus szembeállítását más vélemények is túlságosan leegyszerűsített képletnek tartják, egyszerre provokatívnak és csábítóknak. Az öregedés ugyanis már tény, miközben a bevándorlók többsége fiatalságot, termékenységet és dinamizmust hozhat a nagyszülő korhoz rohamosan közeledő európai népesség vérkeringésébe.

Kontinensünkön a munkaképes korban lévő népesség várhatóan 2010 körül kezd majd csökkenni. Ezzel egyidejűleg az időskorúak száma jelentősen nőni fog. Ez a jelenség a termelékenység előrelátható növekedése ellenére az életszínvonal csökkenését idézheti elő. Az OECD egyik vizsgálata szerint az egy főre jutó jövedelem 1998–2050 között az Egyesült Államokban kb. 10%-ot, az Európai Unióban 18%-ot, Japánban 23%-ot fog esni ahhoz a szinthez képest, amelyet az öregedés nélkül érhetne el.

Eközben a fejlődő országokban az elkövetkező évek fő problémája a munkaerő-piacra tóduló fiatalok elhelyezése lesz. Ez 700 millió aktív korba lépő személyt jelent az 1990–2010 közötti időszakra, ami több mint a fejlett országok teljes aktív népessége 1990-ben. Miért ne lehetne közös erővel egy nemzetközi áramlást kialakítani, amely éppen ezeket az ellentétes irányú egyensúlyi torzulásokat lenne hivatott kiigazítani?

Tény, hogy az uniós országok többségében a külföldiek termékenysége magasabb, mint a saját állampolgároké, a tömeges bevándoroltatásnak pedig nagy előnye, hogy sokkal közvetlenebb hatása van, mint az európai termékenység növekedését célzó összes intézkedésnek. *"A külföldiek születési hozzájárulnak a népesség természetes növekedéséhez, és fékező hatást gyakorolnak az öregedési folyamatra"* - állapította meg az OECD 1998-ban. *"Európa népességfejlődése kétségtelenül szükségessé teszi külföldi munkaerő behozatalát"* – nyilatkozta *Alain Juppé* a *Le Monde*-nak 1999 októberében.

A demográfiai hanyatlásban érintett egyes országok máris csak a bevándorlás révén képesek népességük növekedését biztosítani. Ebbe a kategóriába tartozik Ausztria, Dánia, Görögország, Németország, Olaszország, Portugália és Spanyolország. Franciaországban, Hollandiában, az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban

még a természetes növekedés a meghatározó, ideértve a külföldiek születeit is. Talán Kanada és Ausztrália példáját kellene követni, ahol a tudatos bevándorlási politika keretében olyan külföldieket fogadnak be tartósan, akiket szakképzettségük és a gazdasági szükségletek kielégítésére való alkalmasságuk függvényében választanak ki.

Franciaországban az INSEE már 1991-től kezdve jelezte, hogy a bevándorlás lehet a XXI. század elején várhatóan fellépő munkaerőhiánnyal szembeni fellépés egyik eszköze. A gazdaság igényeitől függő bevándorlási kvóták szükségességét illetően a jobb- és baloldali politikusok között általában egyetértés van. A munkáltatói szervezetek is foglalkoznak a kérdéssel. *Denis Gautier-Savagnac*, a fém- és bányaiipari szövetség egyik felelőse nemrégiben kijelentette: *"A 2005-ben bekövetkező demográfiai sokk következményeként előfordulhat, hogy meg kell fordítani a migrációs áramlás irányát."*

Hogyan lehet elfogadtatni a tömeges munkanélküliséggel sújtott európai népekkel a tömeges új bevándorlást? Egyetlen politikus sem kíván ezzel a rendkívül kockázatos kezdeményezéssel előállni. *"A bevándorlási politikát nem lehet olyan pontosan irányítani, hogy jól meghatározott népesedési célokat szolgáljon, mivel kétséges, hogy megfelelően szabályozható-e a nettó bevándorlás volumene és összetétele"* - magyarázzák az OECD szakértői. A bevándorlás tehát nem tudja mintegy varázsütésre elintézni Európa problémáit. A megoldást a problémakör egészének áttekintésével, az idős generációk továbbfoglalkoztatásának előmozdításával, a munkaerő-tartalékok kihasználásával, a nők foglalkoztatottságának növelésével és a munkaerő Európán belüli mobilitásának fokozásával lehet teljesebbé tenni.

Rózsa Gábor

REPLIKA

Gail Kligman: Népesedéspolitika: Reprodukció, abortusz és társadalmi ellenőrzés Ceausescu Romániájában – Tárkányi Ákos recenziója

Demográfiai szempontból a cikk tudományos igényessége kétséges: ellenőrizhetetlen, újságírói szintű, hivatkozás nélküli állítások alkotják a gerincét. A demográfiai téma nagyrészt csak ürügynek látszik lenni, hogy a szerző erőteljesen deklarálhassa rajta keresztül radikális feminista és anarchista felfogását.

Csak egy apró betűs lábjegyzetben említi, hogy van másféle, nem a kényszert középpontba állító népesedéspolitika is, viszont a Ceausescu-féle népesedéspolitikát úgy elemzi, hogy az elemzésben már van, ahol összemosódik a Ceausescu-féle népesedéspolitika egy komplex és demokratikus népesedéspolitika vonásaival. Tehát a kettő megkülönböztetése nem volt fontos a számára.

Egyoldalú az is, ahogyan az abortusz kérdéséhez viszonyul. Itt sem foglalkozik – még egy lábjegyzet erejéig sem – azokkal a súlyos etikai aggályokkal, amelyek az abortusszal kapcsolatban világszerte felmerülnek. Kizárólag arról van szó, hogy az abortusz lehetőségének jogi korlátozása diktatórikus, „alapvető női jogot sértő”, a magzat ember voltának és élethez való jogának kérdése említést sem érdemel. Ezen egyoldalúság miatt úgy tűnik, a mű megírásának egyik célja talán az lehetett, hogy párhuzamba állítsa az abortuszt etikai alapon ellenzőket egy ellenszenves kommunista és ultranacionalista diktátor figurájával illetve az általa irányított elnyomó rendszerrel.

A cikk stílusa helyenként érthetetlen vagy alig érthető. Bonyolult, filozofikus körmondatok szerepelnek, más szaktudományok – filozófia, antropológia – (az ezen tudományokban nem elmélyült olvasó számára érthetetlen) szakkifejezéseivel megtűzdelve. Ez azt mutatja, hogy ez a cikk döntően nem demográfiai jelleggel és nem ilyen érdeklődésű olvasóközönség számára készült.

Ami a tudományos igényességet illeti, a szerző például a III. részben említi, hogy a román Központi Statisztikai Hivatal egyik munkatársa szerint az abortusz-statisztikákat az adatgyűjtés és feldolgozás szintjén meghamisították. Sem az illető nevét nem említi, sem mások véleményét nem idézi, sem írásos bizonyítékokat nem próbált keresni ezt a tevékenységet illetően (legalábbis nem említi, hogy próbált volna, pedig ez egy tudományos igényű munka esetén elvárható). Idézi egy U.S.A.I.D. nevű szervezet adatait, amelyek azt mutatják, hogy egy hároméves periódusban, 1985-87-ig nyilvánvalóan visszaéltek a román nőgyógyászok a statisztikai kategóriák használatával. Egy másik táblázat hasonló következtetést sugall az 1986-88-as periódust illetően. Ez a két (négy évre kiterjedő) példa azonban nem elég, hogy megbízhatóan megalapozzon egy olyan általános állítást, hogy „az orvosok és más szakértelmiségiek ... (általában és mindig)... manipulálták a törvényeket, a statisztikai kategóriákat, az orvosokat és magukat a betegeket is.” Azt is állítja G. K., hogy „A nyolcvanas évek végére a statisztika torzítása minden korábbinál erősebben „vérévé vált” a hivatalnok társadalomnak. Az orvosok kénytelenek voltak részt venni a születési és halálozási arányszámok meghamisításában.” Ezek súlyos, komoly állítások, amiket semmivel nem bizonyít, még csak meg sem próbálja! A 37. lábjegyzetben is szerepel egy hasonló

általános állítás a statisztikai rendszer egészére, amit szintén meg sem próbál bizonyítani. Egy másik helyen arról mesél, hogy „az orvos nemegyszer megpróbálta rávenni az anyát: engedje meg, hogy gyermekét halvaszülettként regisztrálják... Számos anya azonban megtagadta” ezt. Legalábbis szerző szerint, aki megint mintegy mesélőként, „messziről jött emberként” tesz olyan súlyos általános állításokat, amikkel kapcsolatban nem érzi a bizonyítás szükségességét vagy kötelezettségét.

Igaz, hogy közkeletű vélekedés vagy „köztudott” az, hogy Romániában manipulatív módon kezelték a statisztikákat. De ha ezt már úgyis „tudjuk”, akkor ezzel kapcsolatban „új” információknak akkor van értéke, hogyha az valamiképpen valóban újdonságot jelent, például tényszerűbb, egzaktabb, világosabb képet nyújt, mint ami eddig élt bennünk. Ezért az e cikkben leközölt táblázatok értékesek tudományos szempontból, mivel pontos és új ismereteket jelentenek. Az ismert általánosságok hangoztatása és a bizonyítatlan állítások viszont tudományos szempontból kétes értékűek.

Szerző kijelenti, hogy „az „államok” (és „nemzetek”) társadalmi reprodukcióval kapcsolatos érdekei gyakran szembekerülnek a nők ... személyes reprodukcióval kapcsolatos szempontjaival. A modern államok ... jogot formálnak a különféle reprodukcióval kapcsolatos tényezők szabályozására...” Majd azt írja, hogy „...a modern állam intervencionista természetű: a történelem során az intervenció az ellenállás legkülönfélébb formáit váltotta ki válaszként a legkülönfélébb megszorításokra”. Majd túlélési mechanizmusokról, elnyomó környezetről, a hatalommal való szembeszállásról beszél. Később pedig azt írja, hogy „Az államok és kormányok beleszólása a termékenységgel kapcsolatos kérdésekbe ... elmossa a határokat a köz- és a magánéleti jogok között.” Tehát a szerzővel azonosulva az egész világtörténelmet és benne minden államot Ceausescu-diktatúrájának láthatunk. Az állam általában elnyomó, a polgárait bármiben is próbálja korlátozni, ez a törekvése soha nem legitim, soha nincs, nem is lehet igaza, főleg, ha olyan reprodukciós kérdésekről van szó, mint az abortusz vagy az örökbefogadás. (Bármilyen efféle kísérlet – szerző maróan gúnyos kifejezése szerint – „közjóra hivatkozó voyeurizmus” lenne.) Szerző kijelentései egy olyan szemléletet sugallnak, hogy a demokratikus népesedéspolitika – ha létezik ilyesmi egyáltalán – csak periférikus, nem jellemző dolog, a világtörténelem tengelyében az elnyomott egyének és főleg nők harca áll, amelyet a gonosz, diktatórikus Állammal szemben folytatnak „reproduktív jogaik” korlátozása ellen. (Az Állammal való szembeszállás annyira természetes és magától értetődő dolog, hogy az adófizetés megtagadása még csak nem is valamilyen különleges politikai lázadás, hanem csak az egyéniség kifejezése az 5. lábjegyzet szerint.) Természetesen állításait ezúttal sem próbálja történelmi példákkal alátámasztani, tudományos tanulmány helyett ezúttal is megmarad az esszé vagy politikai pamflet szintjén.

Bár a 21. lábjegyzetben említést tesz arról, hogy vannak kényszerűt kisebb mértékben alkalmazó népesedéspolitikák is, azért még „a munkaerő utánpótlásának biztosítását célzó” népesedéspolitikát csak negatív összefüggésben képes megemlíteni. A III. részben azt írja, hogy a Ceausescu-féle kényszerjellegű népesedéspolitika lényege „a demográfiai fejlődés gazdasági és társadalmi aspektusainak összehangolását célzó intézkedések koordinálásából áll”. Úgy gondolom, hogy ez bármilyen hatékony és komplex népesedéspolitika lényegét jelenti, és komoly hiba, hogy a szerző itt nem disztinktvált világosan a különböző népesedéspolitikák között. Bár az állammal és a reprodukcióval kapcsolatos kijelentéseinek ismeretében valószínűnek tűnik, hogy ezt

azért nem tette, mert minden állami népesedéspolitikára többé-kevésbé ellenszenvvel, előítéllettel és elutasítóan tekint.

G. K. a II. részben azt írja, hogy „az abortusz tilalma még soha nem vezetett az abortusz gyakorlatának megszűnéséhez”. Ez az abortusz korlátozása elleni érvelés része akar lenni nála, viszont nem tér ki az emberi élet kezdetének és a magzat státuszának, jogainak máig is vitatott problémájára, sem az ebből következő etikai problémákra. Úgy is érvelhetne valaki - ezen hiányosságokat figyelembe véve – hogy „a csecsemőgyilkosság tilalma még soha nem vezetett a csecsemőgyilkosság gyakorlatának megszűnéséhez” (akkor tehát ésszerűbb nem büntetni). Az emberlét kérdésének biológiai, logikai és etikai problematikáját nem lehet megkerülni.

Szerző említi az illegális abortusz fizikai és pszichés kockázatait, de hallgat arról, hogy ilyenek a legális abortusszal is együtt járnak. Azzal a kérdéssel sem foglalkozik, hogy különböző államokban az abortusz szintje igen eltérő lehet, és hogy ezek az eltérések nincsenek-e kapcsolatban a jogi szabályozás különbségeivel. Saját, a közelmúltban megjelent *Abortuszok a nemzetközi gyakorlatban* című tanulmányomban (a KSH Terhességmegszakítások című kiadványában) kimutattam, hogy valójában elég szoros összefüggés mutatkozik a fejlett államokban az abortusz jogi lehetősége, elérhetősége és az abortusz szintje között. Például Németországban és Belgiumban, ahol csak az utóbbi tíz évben vált (bizonyos határidőig) korlátlan lehetőséggé az abortusz, annak szintje a '90-es évek közepén jóval alacsonyabb volt, mint a skandináv országokban, ahol már évtizedek óta sokak számára könnyen elérhető lehetőséget jelentett. Tehát szerzőnek nincs teljesen igaza, mert van összefüggés az abortusz szintje és jogi lehetősége között: az abortusz tilalma vagy lehetőségének jelentős mértékű jogi korlátozása, ha nem is vezet az abortusz teljes megszűnéséhez, de ebben az esetben jóval kisebbnek mutatkozik az abortusz szintje (itt most csak a megbízható statisztikájú országokat tekintve), mint a széles körű engedélyezés esetén. (Persze erre ő maga is rájöhett volna, ha megpróbálja az állítását tényekkel alátámasztani, amit ezúttal sem tett meg, természetesen.)

Végül szerző azt az állítását sem bizonyítja, hogy az 1989-es kiugróan magas román gyermekágyi halandósági ráta legfőbb oka az illegális abortusz volt (nem pedig az általános nyomor, az egészségügy rossz működése stb.). Persze már megszokhattuk a bizonyítatlan állításokat, hiszen szerző műve inkább esszé vagy politikai pamflet, semmint tudományos tanulmány.

Tehát a mű szemlélete az abortusz szempontjából (is) igen egyoldalú és manipulatív. Az abortuszt a születendő gyermek szempontjából jelentéktelen dolognak minősíti – szerző szemléletéből ez következik (így szemlélete szemben áll például a magyar Alkotmánybíróságnak az emberi élet nagyobb fokú tiszteletét és védelmét előíró határozatával).

A mű stílusa is problematikus. Szerző például bevezeti az állam etnográfijának fogalmát, ami alatt „az államnak a nyilvános szférában használt retorikai és intézményes gyakorlatát” érti és azt, ahogyan ezek beépülnek a mindennapi életbe. A demográfia iránt érdeklődő olvasó aztán töprenghet, hogy most akkor mit mond a szerző és miről is van szó tulajdonképpen? Romániában szerinte az állam „egy önmagát éltető szimbolikus rendszert is alkotott, amelynek teljes mértékben alávetette a sajátjától eltérő érdekeket”. Úgy látszik, aki érdeklődik a demográfia iránt, annak ilyen filozofikus politológiai (?) okfejtéseken is át kell rágnia magát, ha meg akarja érteni a cikket.

Aztán vannak kifejezett „gyöngyszemek”. Például a II. rész végén: „Az egymással vetélkedő érdekek és nyomások összeegyeztetésének kényszere gyakran az összejátszás és a kétszínűség körébe tartozó többértű cselekedetekre készíti az embereket, amit sajnálatos módon megerősít a Ceausescu-rezsim politikai indíttatású népesedéspolitikájának jelen etnográfiaja.” Vagy a III. rész elején ez: „Ezek a testetlenné vált beszédaktusok a kommunikáció mindennapi elemeivé váltak és hozzájárultak a színlelés mint társadalmi gyakorlat racionalizálásához.” A IV. részben: „A dedublare így roppant hasznos leíró fogalom, analitikus értelemben azonban elfedi a kettős énből illetve a „valós” és a „hamis” én közötti hasadásból fakadó pszichoszociális problémát. Ez a különbségtétel – amennyiben azt az elemzők vagy a társadalmi aktorok erősen hangsúlyozzák – lehetővé teszi az összejátszással és a cinkos magatartás különböző fokozataival kapcsolatos összetett kérdések megkerülését.” Ugyanitt a 47. lábjegyzetben: „Tisztában vagyok vele, hogy amikor az én (self) fogalmát elkülönülő egységekre bontom, akkor annak szándékot tulajdonítok és eltárgyasított módon kezelem. ... *Scott* hangsúlyozza az összejátszás performatív tényezőjét és ez a mi érvelésünk számára is jelentős.”

Nem akarom a hasonló példákat sokáig idézni (lenne még mit). A IV. részben található talán ezek legjobb leőhelye. E résznek, egyben az egész műnek méltó lezárása az utolsó bekezdés második része: „A hivatalos diskurzus, a nyilvános intézkedések és az ezekre adott reakciók elemzése az állam és a társadalom által gyakorolt konvergens és divergens stratégiákra irányítja a figyelmet. A statisztikának az e cikkben leírt manipulációja, amelyet a politikai demográfiai célok teljesítése érdekében folytattak, csupán egy példa ezekre. A test – és ehhez kapcsolódóan a testpolitika – fölötti ellenőrzésért folytatott harc mint kontextus érthetővé teszi azokat a mechanizmusokat, amelyek a kétszínűséget és az összejátszást ... kitermelik. Ezért tehát végső soron a politikai demográfia, a hivatalos retorika és politika valamint a megélt népesedéspolitika közötti mindennapos feszültségek elemzése tette lehetővé, hogy a fenti módon vázoljuk fel az állam etnográfiaját.”

Tárkányi Ákos

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

World population monitoring, 1999 – Population growth, structure and distribution. (A világnépesség alakulásának figyelemmel kísérése, 1999 – Népeség-növekedés, a népesség szerkezete és megoszlása.) Population Newsletter, 1999/67. 8–11. p.

A 20. század utolsó negyedében a világ demográfiai helyzete lényegesen megváltozott. A világ népessége 4 milliárdról 6 milliárdra nőtt. Ugyanakkor a népesség-növekedés üteme az 1970-es évek első felére jellemző évi 2 százalékról 1998-ra 1,3 százalékra mérséklődött; az egy családra jutó átlagos gyermekszám 4,5-ről 2,7-re csökkent; a születéskor várható átlagos élettartam 58 évről 65 évre emelkedett; a városi népesség aránya 36 százalékról 47 százalékra nőtt; a 10 millió feletti lélekszámú megavárosok száma 5-ről 18-ra emelkedett.

Az ENSZ közepes termékenységgel számoló, legvalószínűbbnek tartott népesség-előrejelzése szerint 2050-re a világ népessége megközelíti a 9 milliárdot. 1998-ban a népesség 80 százaléka, öt ember közül négy, a fejlődő országokban élt. A népesség éves növekedésének ekkor 96 százaléka ezekből az országokból adódott.

A 100 milliós vagy annál nagyobb népességű országok száma 1950-ben 4, 1998-ban 10 volt, míg 2050-ben várhatóan már 18 lesz. 1998-ban a világ legnagyobb népességű országa Kína volt 1,3 milliárd lakossal, amit egymilliárd lakosával India követett. 2050-re várhatóan India lesz a legnépesebb ország 1,5 milliárd lakossal.

A várható élettartam kitolódása mögött döntően a csecsemőhalandóság csökkenése áll, ami az 1970-es évek elején ezer élveszületésre számítva 93 volt és az 1990-es évek végére 57-re csökkent. Ebben a fejlődő országokban a fertőző és a paraziták által terjesztett betegségek ellen vívott sikeres harc játszódt meg határozó szerepet. Az ezen a téren még megoldandó feladatokat jelzi, hogy világméretben az összes haláleseteknek több mint 40 százalékát az előbbi betegségek, a szülőanyag elhalálása és a születés körüli halálozás okozza. Az AIDS főként az afrikai országokban szedi az áldozatait. A kelet-európai országokban különösen magas a felnőtt férfiak halandósága, amiért a nem fertőző betegségek, a balesetek és az erőszakos halálesetek a felelősek.

Az alacsony termékenységű fejlett országokban a népesség-növekedésben egyre nagyobb szerepet játszik a nemzetközi vándorlás. Az utóbbi méretét jelzi, hogy 1998-ban a más országba költözők száma 125 millió fölé emelkedett. A fejlett országokban a népesség elöregedésével összefüggő társadalmi és gazdasági problémák adnak tennivalót a kormányok számára.

A 15 év alatti népesség aránya 1998-ban a fejlett országokban 19, a fejlődő országokban pedig 33 százalékot tett ki. A fiatalok növekvő száma az utóbbi országokban az oktatás, majd a munkavállalás és az önálló lakáshoz jutás vonatkozásában támaszt egyre nagyobb követelményeket.

Noha az idősek száma jelenleg lényegesen kisebb, mint a fiataloké, a két korosztály eltérő növekedési üteméből adódóan a fejlődő országokban lényegesen gyorsabban emelkedik, mint a fejlett országokban. Az idős korosztályon belül a 80 éven felüliek jelentik a leggyorsabban növekvő csoportot.

A 20. századra a népesség városokba tömörülése a jellemző. A század végén a városi népesség növekedése, aminek közel fele adódott a városokba költözésből, immár háromszor olyan gyors volt, mint a vidéki népességé. 1998-ban a világ három legnagyobb városa Tokió (28 millió), Mexikó City (18 millió) és São Paulo (17 millió) volt. A 2015-re várható sorrend: Tokió (29 millió), Bombay (26 millió) és Lagos (25 millió). Ekkor várhatóan 26 város lakossága haladja majd meg a 10 millió főt, amiből 22 a fejlődő országokból kerül ki. A népesség vidéken tartására irányuló erőfeszítés (erőforrás-allokáció, infrastruktúra fejlesztése) ez ideig mérsékelt eredménnyel járt. A világgazdaság globalizálódása és a világkereskedelem növekedése inkább a városok növekedésének kedvez.

Sz. K.

MONNIER, A.: *La population de l'Europe: 1950–2050*. (Európa népessége: 1950–2050.) Population et Sociétés, 2000/353. 1–4. p.

A szerző összefoglaló jellegű, Európa legfőbb demográfiai mozgásait áttekintő írása 35 állam statisztikai adatait használja fel, és ezekből vonja le következtetéseit. A szóban forgó országok: az EU 15, Málta, Izland, Norvégia, Svájc, Közép-Európa 12 országa, 6 kelet-európai ország és végül Oroszország, ahol a népesség 90%-a az Ural nyugati oldalán él. Ma ezek az országok összességükben 726 millió lelket számlálnak. 1950 óta a népességnövekedés 182 millió volt, azaz 33%-os (ami évi átlagos 0,57%-os növekedést takar). Mindez pedig azt jelenti, hogy a születések 173 millióval meghaladták a halálozások számát, a vándorlást egyenleg pedig csak 9 millió főt tett ki. Az elkövetkező ötven esztendőre az ENSZ népesedési előrejelzései három lehetséges termékenységi fejlődési irányt vázoltak fel a jelen helyzetből kiindulva, amikor is a házasság termékenységi mutató Európa egészére számítva: 1,6 gyermek/házasság, a lehetséges irányzatok pedig a következők:

- a) folyamatos termékenységcsökkenés, annyira, hogy az egy házasságra jutó gyermekszám 2050-re 1,3-ra csökken;
- b) enyhe emelkedés, melynek eredményeképpen a házasság termékenységi mutató 1,8-ra növekszik;
- c) erőteljes növekedés, 2050-re 2,2-es házasság termékenységi mutatóval.

Az Egyesült Nemzetek demográfusai feltételezik, hogy a halálozások száma tovább csökken; a várható élettartam a férfiaknál 69-ről 77 évre, a nőknél 77-ről 83 évre növekszik, a vándorlás pedig pozitív egyenlegű lesz (több lesz a bevándorló, mint a kivándorló).

A továbbiakban a szerző a népesség növekedésének jellemzőit vizsgálja. Az 1950-es években csaknem állandó jelleggel 1% körüli volt az évenkénti növekedés, majd az 1980-as évek közepe felé a növekedési hányad szabályszerűen csökkent, elérve a 0,3%-os nagyságrendet. Egy rövid fellendülés után újra csökkenni kezdett, mégpedig felgyorsult ütemben, mígnem 1996-ra negatív lett.

Az 1950-es évek stabilitása ellentétes tendenciák következménye volt: nyugaton meggyorsult a növekedés, míg keleten lelassult. Az eltérés különösen a legutóbbi tíz esztendőben feltűnő. A berlini fal leomlása óta Kelet-Európa népességnövekedése, mely húsz esztendőn át évi 0,7% körüli szinten állandósult, kevesebb mint tíz év alatt 1993-

tól évi +0,5-ről -0,5%-ra csökkent. Ettől kezdve kelet-Európa népessége nyolcmillió veszteséget szenvedett. Nyugat-Európa népessége pedig tovább növekszi, igaz ugyan, hogy csökkent mértékben (0,2%).

Kelet és Nyugat között a növekedés összetevői ugyancsak eltérők. Nyugaton 1950 és 2000 között 15%-os volt a népesség össznövekedése, mely a nettó bevándorlásból következik, míg keleten a bevándorlási egyenleg negatív.

A természetes szaporodási mutató nyomon követhető megállapítható, hogy az 1950-es években 10–11 ezrelékes állandóság volt jellemző. 1975 óta 5 ezrelék alá ment ez az érték és az 1990-es években ez utóbbi mozgás felgyorsult.

Sok országban növekvő a halálesetek száma, szemben a születésekével, más országokban a születések csökkennek. Európa egészét tekintve több a halálet, mint a születés. Németországban 1969-ben tapasztalták először, hogy a haláletetek száma meghaladja a születéseket, ettől kezdve folyamatos csökkenést regisztráltak a természetes szaporodás terén, mely kumulálódott és így meghaladta a 2,6 millió főt. Ausztriában, Dániában és Magyarországon az 1970-es és az 1980-as évek során ugyancsak negatív természetes szaporodást (fogyást) regisztráltak, de ez enyhének volt mondható. Mindent egybevetve, az 1980-as évek végéig a születések számának csökkenése bizonyos határok között mozgott. Az 1990-es évek elejétől Kelet-Európa csaknem valamennyi országában megnőtt a haláletetek száma és jóval meghaladta a születéseket. Az évtized közepe óta a teljes csökkenés elérte az évenkénti 1,4 millió főt.

A természetes szaporodás negatív értékbe torkolló hanyatlása meggyorsult Kelet-Európában. Ily módon az alacsony termékenység csökkenti a születések számát (évente 12 millióról 8 millióra), ami kissé gyorsabban növekszik, mint a népesség.

Ezt követően a szerző a népesség öregedését helyezi nagyító alá. Németországban, Olaszországban és Spanyolországban már napjainkban olyan idős (60 éves és idősebb) a népesség aránya, ami Európára a következő húsz esztendőben lesz jellemző. Megállapítja, hogy az európai lakosság száma, mely jelenleg a Föld lakosságának 12%-át adja, 2050-ben már csak 7% lesz. Ez 1950-ben 22% volt.

Ami az Európai Unió népességének alakulását illeti, különböző elképzelések lehetségesek. Két konfigurációra: az EU 20 tagországra, illetve 25 tagországra bővülésére vonatkozólag is végeztek számításokat. Úgy tűnik, a tagországok számának növekedése nem fogja megváltoztatni a kialakult tendenciákat a népességcsökkenés terén, sőt valószínű, hogy minden egyes új tagország belépése gyorsítani fogja a népességcsökkenést az EU 15 ország adataihoz képest. 2020 és 2050 között az Unió kibővítése meggyorsíthatja a népességcsökkenést.

L. M.

LÉVY, M. L.: *La population de la France, 1995–1997*. (Franciaország népessége 1995 és 1997 között.) *Population et Sociétés*, 1998/333. 1–4. p.

A cikk írója a fiatalok számának csökkenését, az időskorúak számának emelkedését, valamint a házasságkötések számának mérséklődését vizsgálja Franciaországban 1995–1997 között.

1998. január 1-jén az INSEE Franciaország népességét közel 59 millióra becsülte. A 20 év alatti fiatalok száma csökkent, viszont az idősebb népesség száma emelkedett a 20 évvel ezelőtti adatokhoz képest.

Lévy szerint a 20 évnél fiatalabbak számának változása legfőképpen attól függ, hogy évente hányan lépnek be ebbe a korcsoportba, azaz az újszülöttek számától és azokétól, akik elérték a 20. életévüket, ők viszont elhagyják ezt a korcsoportot. Azért, hogy a fiatalok csökkenő tendenciája megálljon feltételezi, hogy a születések számának szükséges emelkedni.

Ez természetesen a termékenység fellendülését feltételezi, amelyet semmi nem jelez Franciaországban. 1997-ben a befejezett termékenységi mutató 1,71 gyermeket becsült nőként, ez szinte azonos az 1995-ös és az 1996-os adattal. A 20 évnél fiatalabb népesség aránya 1996 elején érte el 34,2%-kal a maximumot, 1998 elején ez az arány 25,8% volt.

A várható élettartam fokozatosan emelkedik, ezzel párhuzamosan a korpíramis tetején szabályosan emelkedik a 65 éves és idősebb korúak száma és aránya. A népesség öregedésének ezen jellemzője, a korpíramis „tetején” kapcsolatban van az élettartam meghosszabbodásával, ami az 1980-as évek folyamán erősen felgyorsult. A növekedés még 2 év volt 1985-től 1993-ig (azaz a 8 év alatt) 71,3-ről 73,3-re emelkedett a férfiaknál és 79,4-ről 81,4-re változott a nőknél. De a növekedés már nem volt egészen 1 év 1993 és 1997 között. A születéskor várható élettartamot 1997-ben 74,2-re becsülték a férfiaknál, ami 4 év alatti 0,9-es növekedést jelent és a nőknél (ez csak 0,7 év) 82,1 év. Bár ezek az adatok nem véglegesek, valószínű, hogy az élettartam növekedésének folyamata lassúbbodik, főleg a nők esetében és elkezdődik a férfiak és a nők közötti különbség lassú csökkenése, ami Franciaországban különösen magas.

A férfiak és a nők közötti élettartam különbség természetesen visszahat mindkét nem tényleges számára és arányára a teljes népességben.

A várható élettartam növekedése ellenére a népessége öregedik, a halálozások száma és aránya stabilizálódik.

Végül a cikk szerzője ismerteti egy INSEE által kidolgozott hipotézist, amely az 1990-es évi népszámlálás eredményeire épül és kb. 1,8 gyermek szaporulatot feltételez. Ennek alapján a születések száma majdnem megegyezik a halálozások számával, és feltételezik, hogy évente közel 50 ezer személy vándorol be Franciaországba.

A cikk írója ismerteti, hogy milyen lenne a kívánt korpíramis ebben az esetben. Egy országban, ahol évente 800 000 születés lenne minden évben, és ahol minden lakos egyformán 80 évet élne, a korpíramis téglalap alapú lenne, amelynek mind a 80 korágán 800 000 lenne a lélekszám, így 64 millió lenne a lakosok száma, amelynek egynegyede lenne a 20 évnél fiatalabbak csoportja, és három-tizenhatod része lenne a 65 évnél idősebbek száma.

Az INSEE vizsgálat szerint a házaspárok száma csökken. 1974 óta éppúgy, mint a születések száma nem elegendő ahhoz, hogy a 20 évnél fiatalabb nemzedék száma állandó legyen, ugyanúgy a házasságkötések száma sem elegendő a házaspárok számának állandó fenntartásához. Lévy kutatásai alapján a házaspárok száma emelkedik a házasságkötések számával minden évben, és csökken a válások és az özvegyülések által. A csökkenés 1983 óta folyamatos.

A házasságok száma 1995-ben erősen megugrott. Ez az erős emelkedés a „Courson-rendeletnek” tudható be, mely szerint az élettársi kapcsolatban élők kevesebb támogatást kapnak, mint azok, akik törvényes házasságban élnek. Ennek hatására az egy

vagy több korábban született gyermekkel kötött házasságkötések száma 37%-kal emelkedett 1995-ben. Ugyanakkor a 30 évesnél idősebbek házasságkötése viszonylag többet emelkedett, mint a 30 évesnél fiatalabbak házasságkötése. Változás következett be a házasságkötők átlagos életkorában is. Az első házasságkötők átlagos koréve 1996-ban ugrásszerűen emelkedett a korábbi évekhez képest. 1986-tól 1995-ig 24,5-ről 26,9-re emelkedett a nők koréve, 26,5-ről 29,0-ra a férfiak esetében. A szülő nők átlagos életkora viszont (mindegy, hogy hányadik gyermekét szüli a nő) lassabban emelkedett, 27,6 évről 29,1 évre nőtt. Ennek a változásnak egy másik aspektusa, a házasságon kívül születettek arányának emelkedése, nem cáfolja meg az eddigieket. Ma már a házasságon kívül születettek száma 280 000 évente, amelynek nagy része később törvényessé válik. Kiegészítésül, ma a házasságból születettek száma évente 450 000, szemben az 1986-os 600 000-rel és az 1980-es 700 000-rel szemben.

Sz. E.

NOWAK, L.: Demographic developments of Poland in 1990–1998. (Lengyelország népmozgalma 1990–1998.) Statistics in Transition, 1993/3. 407–434. p.

A népességnövekedés üteme Lengyelországban az 1990-es évek második felében 0,1 százalékkal alatta állandósulni látszik. A városi és a vidéki népességre egyaránt ilyen érték a jellemző. A természetes szaporodás ugyanakkor csökkent és 1988-ban már csak 0,5 százalékkal volt. A születések száma az 1990-es években 20 százalékkal csökkent, miközben a halálozások száma lényegében nem változott. A nemzetközi vándorlás egyenlege Lengyelországban hagyományosan negatív. Az 1990-es évek második felében, az országban letelepedő külföldiek számának növekedése csak mérsékelni tudta az egészében kedvezőtlen tendenciát.

A lengyel nők termékenységének csökkenése minden bizonnyal a megkötött házasságok számának csökkenésével van összefüggésben. Az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma az 1990-es években 6 körül alakult, szemben az 1980-as évekre jellemző 9-es értékkel. A gyermekek többsége törvényes házasságból születik, annak is az első évében. A párkapcsolatokban élő nők termékenysége elmarad a házas nőkéétől. A gyermekszám nem biztosítja a pótlási szintet, és nem várható a korábbi magas termékenység újbóli elérése. A gazdasági átmenet során megváltozott a társadalom értékrendje, és a lengyel családmodell a nyugat-európaihoz vált hasonlóvá. A házasságra lépők átlagos életkora 23 év, ami magasabb, mint az előző évtizedben volt. Ugyanakkor nő a kiskorú (18 év alatti) anyák száma, és az ilyen házasságok az összes házasságnak immár 6 százalékát teszik ki.

A házastárs elhalálása vagy válás miatt megszűnt házasságok száma 1993 óta meghaladja a házasságkötések számát. Az 1000 lakosra jutó válások száma 1994 óta emelkedik, de az 1998-ra elért 1,2 érték még mindig az egyik legalacsonyabb ilyen arány Európában. A válókeresetek kétharmadát a nők adják be.

A népességnövekedés ütemének csökkenését alapvetően a születések számának az 1990-es években bekövetkezett folyamatos csökkenése okozta. A születési arány 1998-ra 10,2 ezrelékre mérséklődött, ami az 1983. évi baby boom idejéhez képest közel 50 százalékos visszaesést jelent. A jelenség a városi és vidéki családokra egyaránt

jellemző. A teljes termékenységi arány 1998-ban 1,43 volt, szemben az évtized elején még 2 feletti értékkel. A visszaesés vidéken valamivel nagyobb volt, mint a városokban.

Az első gyermeküket világra hozó nők átlagos életkora 1998-ban 24 év volt, és tartósan lassú emelkedést mutat. Ezzel egyidejűleg folyamatosan nő a házasságon kívüli születések száma, és 1998-ban megközelített a 12 százalékot, ami több mint kétszerese az 1980-as évek elejére jellemző értéknek. 1995-ben a családok 9 százaléka egyszülős család volt, és nagyjából egyedülálló anyák alkották. Az ilyen családok átlagos gyermekszáma 1,5 volt, szemben a teljes családokra jellemző átlagosan két gyermekkel.

A halálozási arány 1992 óta folyamatosan csökken, és 1998-ban 9,7 ezrelék volt. Jelentősen csökkent az érrendszeri betegségek miatti halálozás, ami az összes halálozás felét teszi ki (férfiaknál 56, nőknél 46 százalékot). Kisebb mértékben csökkent a daganatos betegségekben elhalálozottak száma, ami az összes halálozás 20 százalékát jelenti (a férfiak itt is megelőzik a nőket). Tovább folytatódott a csecsemőhalandóság csökkenése, ami 1998-ban 1000 élveszületésre számítva 9,5 értéket mutatott, de ez Európában még mindig igen magas arány. A csecsemők elhalálozásának több mint fele életük első hetében következik be.

A várható élettartam 1992 óta emelkedő tendenciát mutat. 1998-ban a születéskor várható átlagos élettartam a férfiaknál 69, a nőknél 77 év volt. Ezek az értékek 5–8 évvel maradnak el a nyugat-európai országokban várható élettartamtól, ahol a férfiakra és a nőkre jellemző értékek is közelebb állnak egymáshoz. 1965 és 1985 között csökkent a munkaképes korú férfiak várható élettartama, de újabban megfordult ez a tendencia.

Sz. K.

BÖRSCH-SUPAN, A.. Demographie, Entwicklung und Stabilität der Sozialversicherung in Deutschland. (Demográfia, a társadalombiztosítás fejlődése és stabilitása Németországban.) Allgemeines Statistisches Archiv, 1999/1. 27–44. p.

Németországban az időskorúak életszínvonala nagymértékben függ a járulékfinanszírozott, törvényileg szabályozott társadalombiztosítástól, nyugdíjbiztosítástól, betegbiztosítástól és gondozásbiztosítástól. Különösen fontos szerepe van a törvények által szabályozott nyugdíjbiztosítónak. A 65 éves, vagy annál idősebb személyek háztartási bevételeinek több mint 80%-át a törvényes nyugdíjbiztosító által finanszírozott nyugdíjak teszik ki.

A német törvények szerinti nyugdíjbiztosítás egy generáción keresztül az időskori biztonság és jólét forrása volt, és nemzetközi összehasonlításban is kivételesen magas nyugdíjat jelentett. A 90-es évek elején pl. egy 45 éve dolgozó munkavállaló a nettó bérének átlagosan 72%-át kapta.

Az iparilag fejlett országok általános öregedési folyamatán belül Németország élenjáró helyet tölt be. Az idősebb lakosság (60 éven felüliek) részaránya Németországban az 1995. évi 21%-ról 2035-re 36%-ra nő. Németország ezzel az öreg lakosság részarányát tekintve a világon a legmagasabb értéket éri el. Nemcsak Európában jellemző ez a folyamat. Az ázsiai országokban, különösen Japánban is nagyon erős korszerkezeti eltolódást várnak a jövő század közepére, és már Afrikában is érezhetően emelkedik az idősök aránya. Az életkor kitolódása a legutóbbi halálozási

adatok szerint felgyorsult. A német korpiramis szerkezete drámaian megváltozik, mivel az idős (65 éven felüli) személyek aránya a dolgozó korban lévő (15–64 év közötti) személyekhez képest folyamatosan, és egyes variánsok szerint az 1995. évi 22,3%-ról 2030-ra 49, 2%-ra nő.

A 2030-as évi demográfiai prognózisokban nagyon sok a bizonytalanság, lényeges összetevői azonban jól láthatók, mivel a 2030-as év nyugdíjasainak gyermekei már megszülettek. A demográfiai tervezés lényeges bizonytalansági tényezője az immigráció. Németországban a várható jövőbeni bevándorlás az aktuálshoz és a múltbelihez képest csekély, de a tervezhetetlen magas bevándorlási szám miatt több két évtizedre lenne szükség ahhoz, hogy a demográfiai trend megváltozzon.

Az 1999. évi nyugdíjreform során a várható élettartam vizsgálata előtérbe került, mivel a nyugdíjak színvonala az élettartam-várakozás fejlődésével szorosan összefügg. A 2000. évben a 78 éves élettartamból indulnak ki. Különböző becslések szerint 2035-re a korhányados várható növekedése a Szövetségi Statisztikai Hivatal becslése szerint 80% körüli lesz.

A következő 30 évre készített szimulációs számítások szerint a korhányados növekedése közvetlenül hat a nyugdíjbiztosítás hozzájárulási eljárására, mert kevesebb munkavállalónak több nyugdíjast kell finanszíroznia. Az aktuális színvonal állandósítására 2035-ig a járulékok megduplázására lenne szükség. Ha a járulékokat a mai szinten befagyasztanák, az nyugdíjpolitikai dilemmát okozna, mert ezáltal a nyugdíjasok jelentős hányadának szociális segélyezésére lenne szüksége. Még egy kevésbé drasztikus csökkentés is komoly következményekkel járna. Nem csak a nyugdíjbiztosítást, hanem a törvényileg szabályozott gondozás- és betegbiztosítást és egyéb, az idősebb polgárokra vonatkozó, az általános adózásból finanszírozott szociális programot is érinti a társadalombiztosítás fejlődése. A járulékemelés és a teljesítménycsökkentés dilemmájának feloldására egyetlen lehetőség az, ha a szolgáltatást kapók és a járulékfizetők viszonyát (azaz a nyugdíjhányadost) megváltoztatják. A szerző ehhez egy 1995-ben kifejlesztett relatív komplex szimulációs modellt használ fel, amely egy sor makroökonómiai feltételezéssel a demográfiát, a munkapiaci részvételt és a hozzájárulási eljárásnak a nyugdíjjogi komplikációkkal részletezett büdzsé kiegyenlítését ábrázolja, hogy a jövőbeni járulékokat azonos nettó nyugdíjszinten tervezhesse.

Központi problémát jelent az, vajon a munkapiac kielégítően rugalmas-e ahhoz, hogy az elkövetkező két évtizedben pótlólagos munkaajánlatot nyújtson. A szerző szerint elképzelhető, hogy az öregedési folyamat automatikusan megoldja a munkanélküliség problémáját. Amíg azonban a pótlólagos foglalkoztatás nem megoldott, a hozzájárulási eljárásnak kell a járulékokat növelnie és/vagy a juttatásokat csökkentenie.

A másik központi gond, hogy a jelenlegi hozzájárulási eljárás keretében számos intézkedést nem lehet megakadályozni, amely a nyugdíjbiztosítás belső hozamát nagymértékben csökkenti és éppen a foglalkoztatásba belépő generáció helyzetét nehezíti.

BUTTLER, G. – FICKEL, N. – LAUTENSCHLAGER, B.: *Die Auswirkungen der demographischen Entwicklung auf die Kosten im Gesundheit.* (A demográfiai fejlődés hatása az egészségügyi kiadásokra.) Allgemeines Statistisches Archiv, 1999/1. 120–136. p.

Az egészségügyi rendszer költségeiről folytatott vita egyre hektikusabbá válik Németországban. Az állam 1977 óta költségcsökkentő és szerkezet-átalakító törvényekkel próbálta meg a fejlődést kézben tartani. A költségrobbanás a valóságban azonban elkerülhetetlennek tűnik, mivel a fontos okok, a gyógyító-technikai fejlődés, az egészségügyi szolgáltatások ajánlattevőinek száma, az emberek ezekkel kapcsolatban kialakult gondolkodása és a várható élettartam további költségnövekedést eredményeznek.

Bár az állami intézkedések csak kevésbé voltak eredményesek, mégis sikerült az összkiadás növekedésének bizonyos határt szabni. Az elmúlt 15 évben a kiadások szerkezete nagyjából állandó maradt. Így tehát, a törvényileg szabályozott betegbiztosítás 1970 és 1980 között ugyan több mint 10%-kal nőtt, azóta azonban megmaradt ezen a szinten.

A különböző juttatási módok közül 58%-kal a kezelésekre fordított kiadások alkotják a legnagyobb csoportot. Egy az 1970–1980 éveket jellemző erős expanzió után a helyzet stabilizálódott.

A törvényes betegbiztosítás eszközfelszereltségét tekintve a kép jól érzékelhetően változik. Ezt majdnem kizárólag a munkavállalók és a munkaadók hozzájárulásából finanszírozzák. A munkavállalók bevételeinek és a bérek mellékköltségeinek terhei lényegesen emelkedtek, mégpedig az 1970-es évi 8,2%-ról 1980-ra 11,4% fölé emelkedtek, majd 1998-ra 13,6%-ra. A nagyarányú emelkedés oka a rossz munkapiaci helyzet, valamint 1990 óta az egészségügyi kiadások mértéken felüli emelkedése. Különféle reformintézkedések ellenére sem sikerült ezt megakadályozni. Az utóbbi időben a kiadásokat a magánszférába akarják áttolni. Mivel a kiadások növekedésének leglényegesebb okai továbbra is hatnak, a törvényes betegbiztosítás hozzájárulásának növekedésével kell számolni.

Egyes modellszámítások szerint 2040-ig a hozzájárulás mértéke 25% fölé emelkedik. Ezt a nyugdíjbiztosításról szóló legújabb szakvélemény is igazolja, amely szerint egészségügy-politikai intézkedések nélkül a kiadások sokkal gyorsabban nőnek, mint a munkából származó bevételek, és ezáltal a hozzájárulás mértéke közép és hosszú távon drámaian emelkedik. Ezen okból az előrejelzés a törvényes betegbiztosításnak fizetendő hozzájárulás mértékét 15–16%-ban kívánja meghatározni (2040-ig).

Az egészségügyi kiadásokat vizsgálva a szerzők megállapítják, hogy eddig csak az áremelkedésekre és a lakosság összetétel-változására álltak rendelkezésre adatok. Az 1970–1995 közötti időszakban a kezelések összkiadásainál az évi átlagos 8,1%-os növekedési rátából mintegy a fele, 4,3% származik az áremelkedésekből, ebből csak 3,6% a mennyiségi növekedés, a lakosság lélekszám- és szerkezetváltozása mindössze 0,7%-ban felelős a kiadások növekedéséért.

Ezt a növekedési dinamikát tekintve a szerzők véleménye szerint a jövőben is aránytalanul növekvő egészségügyi kiadásokkal kell számolni. Kérdésesnek tűnik a prognózisnak az a feltételezése, hogy állami beavatkozással ez elkerülhető lenne, továbbá az is, vajon a hozzájárulások csupán 15–19%-os növekedése – a demográfiai változások figyelembe véve – elegendő lesz-e.

Az egészségügyi kiadások tekintetében az öregedési folyamatok két, illetve három különféle aspektusát kell figyelembe venni:

1. A születések számának csökkenéséből következőleg a gyermekek és a fiatalok részaránya, később a középkorú, munkaképes személyek részaránya csökken. Ez a lakosságon belül az idős emberek részarányának növekedéséhez vezet.
2. Az elkövetkező évtizedben különösen nagy létszámú, a 30-as években született korosztály kerül idős korba. Ezt követően egy még népesebb, az 50-es évek közepétől a 60-as évek végéig született korosztály következik. Csak ez után esett vissza a születések száma.
3. A várható élettartam nő, egyre több idős ember lesz.

Valószínűségi elképzelések azt jelzik, hogy a múltban emelkedő élettartam mellett a morbiditás és ezzel együtt az egészségügyi kiadások inkább növekedni fognak. A régebben gyakran halállal végződő fertőzőes megbetegedések elleni sikeres harc miatt a krónikus-degeneratív megbetegedések mind nagyobb mértékben kerülnek előtérbe. Ezek rendszerint csak a későbbi életkorban lépnek fel, többnyire hosszabb ideig tartanak és kezelésük ennek megfelelően költséges.

A továbbiakban a szerzők megpróbálják az öregedési folyamatok különböző aspektusainak az egészségügyi kiadásokra gyakorolt hatásait számszerűsíteni. E célból a különféle lakosságalkalásokat konstans korszpecifikus kiadási jellemzőkkel számolják át. Emellett minden egyes év egészségügyi kiadásai a kor és nem szerinti lakosság összegének a mindenkori kiadási profillal történő szorzásával adódnak. 1995-ben összesen 70,8 millió biztosítottja volt a törvényes betegbiztosításnak, amely kereken 87%-os biztosítást jelent. Az alkalmazott korszpecifikus kiadási profilok a részprofilok középértékét jelentik.

A korszpecifikus kiadási profilok az igen magas korúaknak az összkiadásra vonatkozó jelentőségét túlhangsúlyozzák. Mivel ez a korosztály csak igen kislétszámú, az összkiadásból való részarányuk viszonylagosan csekély. Az életkor növekedésével a kiadások fája azonban a csúcson szélesedik, azaz az egészen öregekre fordított egészségügyi kiadások aránya nő.

Az emelkedő életkor-várakozás mind a törvényes, mind pedig a magán betegbiztosítókat érinti. Míg a törvényes betegbiztosításnál a járulékok emelkedéséhez vezet, s mind az időset, mind a fiatalat terheli, a magán betegbiztosítóknál elsősorban az idősebbeknek kell magasabb járulékot fizetni.

A szerzők véleménye szerint a várakozásfedezeti elv a jelenlegi formájában nem alkalmas a törvényes betegbiztosításra, hacsak a járulékfizetések nem lesznek jobbak. Ezáltal azonban nem lehet többé fenntartani az egységes járuléktétel alapelvét. A teljes átállási törekvés csődöt mond, mert az időseknek szükséges tartalékok nem állnak rendelkezésre. Tehát egy részben, a résztőkenyugdíjhoz hasonló átmenet jöhetne szóba az idősbiztosításban. Következésképpen az egészségügyi rendszer másféle finanszírozásától nem várható nagyobb tehermentesítés. A betegbiztosítás járulékainak az emberek idősödése által fenyegető nagymérvű emelkedés csak úgy csökkenthető, ha a későbbi kiadások előfinanszírozására már ma készen áll a társadalom.

Hilfen für die junge Generation: Soziale und ökonomische Probleme in der Grösstadt.
(Segítségnyújtás a fiatal nemzedékeknek: Társadalmi és gazdasági problémák a nagyvárosban.) Statistisches Landesamt; Hrsg. Eckart Elsner. – Berlin : Stat. Landesamt, 1999. – 268 p.

A német Szövetségi Statisztikai Hivatal Berlini Tartományi Hivatala figyelemreméltó tanulmánykötetet jelentetett meg a nagyvárosi fiatalokat segítő programok és a statisztika kapcsolatáról. A kiadvány, amelyet *dr. Eckart Elsner* professzor, a Tartományi Hivatal igazgatóhelyettese szerkesztett, a nagyvárosok fiatalságának főbb aktuális problémáiról 1998. január 19–21. között, Berlinben rendezett nemzetközi tanácskozás huszonnégy előadását teszi közzé. A kilenc országból érkezett szakértők elsősorban arra kerestek választ, hogy a különböző statisztikai szakterületek adatai milyen módon segíthetik az ifjúsági programok megalapozását, illetve hogyan hasznosíthatók a fiatalok körében végzett gondozómunka során.

A tanulmányok négy témacsoportra tagolhatók. Az első témakör „Feszültségek a fiatalság a társadalom között” címmel elsősorban a fiatalok bűnözés helyzetével és az egyértelműen észlelhető romlást kiváltó tényezőkkel foglalkozott. Egy francia tanulmány például a sajtó és a film által közvetített negatív „ideálok” romboló hatására mutatott rá. A gazdasági feltételek rosszabbodásának következményeire több tanulmány is felhívta a figyelmet (például belorusz és lengyel példák, illetve a harmadik világ nagyvárosaiban élő fiatalok „pauperizálódásának” tapasztalatai alapján).

A második témacsoport „A fiatalokat fenyegető veszélyek” címmel eléggé eltérő kérdésekkel foglalkozott, ideértve a közlekedési baleseteket (ahol a fiatal kerékpárosok, de még a 18–25 év közötti autósok is különösen veszélyeztetett kategóriát képviselnek), a lakáshelyzet megoldatlanságát, illetve a fiatalokat érintő szexuális bűncselekmények megfigyelhetőségének problémakörét is. A fiatalok öngyilkosságainak alakulását, okok szerinti gyakoriságuk eltérő vonásait egy francia és egy német tanulmány is részletesen elemezte. Figyelemreméltó, hogy míg a francia tapasztalatok szerint a kiváltó okok között kiemelkedő szerepet játszanak a szülőkkel való együttélés konfliktusai, illetve a munkahely-szerzés kilátástalansága, addig a német vizsgálat főleg partnerkapcsolati problémákat észlelt domináns öngyilkossági tényezőként.

„A megelőzés alapjai” című harmadik témacsoport az ifjúság életvitelével, magatartásával kapcsolatos statisztikai megfigyelések fejlesztésének módszertani kérdéseit, az elfogadható pontosságú prognózisok készítésének lehetőségeit vizsgálta. Az idesorolt lengyel tanulmányok több értékes javaslatot, illetve tapasztalatot ismertettek a különböző matematikai statisztikai modellek alkalmazhatóságáról.

„Megelőző eljárások a fiatalok segítségére” című negyedik fejezetnek elsősorban új elgondolások kialakítása és a konkrét teendők megfogalmazása volt a célja. A „Társadalmi előrejelző-rendszert érintő kutatások” című tanulmányában *Elsner* professzor a hagyományos egydimenziós modell felváltására tesz javaslatot. A bevezetendő többváltozós ökonometriai modell az aktuális adatok kitüntetett szerepe révén megkönnyítené a tervezést mind az igazságügyi eljárások, mind a szociális gondozás területén, s így véső soron segíthetné a büntetett előéletű fiatalok társadalmi beilleszkedésének támogatását is.

A témacsoport további német tanulmányai számos fejlesztési elgondolást tartalmaznak például az ifjúsági ellátási programok jogi szabályozásának javításáról, a

fiatalok munkanélküliségét enyhítő intézkedésekről, vagy a berlini tüzoltóság gyermekvédelmi tevékenységének fejlesztéséről.

T. L.

SASTRE, M.T.M.-FERRIÈRE, G.: Family "decline" and the subjective well-being of adolescents. (A család "leépülése" és a serdülőkorúak szubjektív életminősége.) Social Indicators Research, 2000/1. 69–82. p.

A szerzők egy kutatásuk eredményét teszik közzé, amelyben arra keresték a választ, hogy amikor a család szerkezetében, funkciójában bekövetkezett változások miatt a gyermekeket intézetbe kell elhelyezni, az milyen hatással van a gyermek szubjektív életminőségére. Korábban a kutatók e helyzetet kétféleképpen értékelték. Egyik részük azt hangsúlyozta, hogy a család szerkezetében fenti változások kedvező hatásúak is lehetnek, mert az az anyáknak nagyobb szabadságot biztosít, és aktivitásukat is emeli. Másik részük a gyermek oldaláról nézve az eseményeket, a negatív jelenségeket emelték ki, úgymint a viselkedési, egészségi, iskolai teljesítményi problémákat.

A kutatás alapját egy 100 fős mintán végzett vizsgálat képezte, amelynek fele családban, fele intézetben lakó 12–19 éves fiatal volt. A vizsgálat során egyrészt alkalmazták a Diener-Emmons-Larsen-Griffin féle "Life Satisfaction Scale"-t, másrészt egy saját összeállítású 51 állításból álló tízpontos Likert skálát. Ez utóbbi kiterjedt olyan területek vizsgálatára, mint pl. a családi kapcsolatok, érzelmi élet, munka és tanulás, pénzügyi helyzet, szabadidős elfoglaltság. A két skála gyakorlatilag két kérdőív formájában került a fiatalok elé.

Az "Life Satisfaction Scale" válaszai alapján a faktoranalitikus értékelés során egy faktort sikerült azonosítani, ami a variancia 58 százalékát magyarázta. A megelégedési különbségeket a fiatalok különféle demográfiai csoportjai között is vizsgálták, de az igazi különbség az intézeti elhelyezett és az otthon lakó gyermekek megelégedettsége között volt kimutatható. Az intézeti elhelyezettek pontátlaga a 7 pontos skálán 3,77, míg az otthon lakók átlaga jelentősen magasabb, 4,95 pont volt.

A második kérdőív válaszait is faktoranalízis segítségével értékelték. Az 51 állítás alapján 5 faktort tudtak azonosítani: a személyi és társadalmi érettség faktorát, a fiatalok érzelmi életének faktorát, a szellemi és fizikai önállóság faktorát, a családi élet kérdéseinek faktorát, az iskola és munkavégzés faktorát és végül a pénzügyi helyzet faktorát. Fentiek közül a családi élet, az érettség, az iskola és munkavégzés, valamint az önállóság faktorai függték össze kifejezetten a megelégedettség kérdéseivel. Míg a családi élet, az iskola/munkavégzés és az érettség faktorai lineáris, addig az önállóság faktora inverz kapcsolatban állt az életről alkotott véleményekkel. Ez utóbbi a faktor szignifikáns különbséget mutatott a családban élő és az intézeti lakó fiatalok között is.

Összefoglalva a családban élő fiatalok sokkal boldogabbnak érezték magukat, mint intézeti társaik, akik érthetően a családi élet terén, a személyiségi és társadalmi érettségük terén érezték hátrányosabb helyzetben magukat, s sokkal határozottabban megfogalmazódott körükben az önállóság iránti igény is.

M. Á.

CHERLIN, A.J.: *Going to extremes: family structure, children's well-being, and social sciences.* (Az extrémítások felé: családstruktúra, a gyermeki jólét és a társadalomtudomány.) *Demography*, 1999/4. 421–428. p.

A szerző a családstruktúra, annak változása és ezeknek a gyermekek jólétére gyakorolt hatásáról szóló irodalmat tekinti át, s fejt ki cikkében véleményét a szakmai viták jellegzetességeiről. Véleménye szerint a vitázó felek gyakran az extrémításokat képviselik, egyik szélső vélemény vitatkozik egy másik szélső véleménnyel, s a részgazságokat szeretnék abszolutizálni. E közben a tudományos igazság valahol középúton van, de erről nem esik szó. A családstruktúra változása és a gyermeki jólét összefüggésében is két extrém álláspont van. Az egyik álláspont azt képviseli, hogy a család felbomlása az esetek jelentős részében sérüléseket okoz a gyermekeknek, a válás kizárólag a szülőktől függ, a szülők cselekedetei egyértelműen meghatározzák a gyermek sérülését, annak mértékét. Másik vélemény szerint a szülők viselkedése nincs nagy hatással a gyermek személyiségének és viselkedésének fejlődésére, mivel az nagyrészt genetikailag meghatározott, másrészt a kortárs csoportok hatására alakul. Ezért az egyszülős családban felnövő gyermekek problémái nem ebből a helyzetből következnek.

A szerző két fenti álláspont között próbálja fellelni az igazságot. Azt mondja, hogy a család felbomlása hatásának tulajdonított viselkedési zavarok már a család felbomlása előtt – sokszor már öt-tíz évvel korábban is – jelen vannak. Ez arra mutat rá, hogy nem feltétlenül a válás, hanem a család funkcionális zavarai okoznak zavarokat. E mellett az is igaz, hogy a viselkedési zavarok nagy részét a genetikai predispozíció és az azt aktiváló környezeti hatások együttesen váltják ki. Ez akkor is előfordulhat, ha a biológiai szülők nem válnak el.

A szülők cselekedeteinek hatását tagadó nézetekkel azt lehet szembeállítani, hogy iker-vizsgálatokkal is igazolták a szülők válása és a gyermekek depressziós gyakorisága közötti összefüggést még a genetikai örökség lehetséges hatásának kiküszöbölése mellett is. Hasonlóan a szülői szerep hatására utal, hogy a lakóhely-változtatást a kétszülős családok gyermekei jobban viselik, mint egyszülős társaik, állapította meg egy másik vizsgálat.

A szerző arra kíván rámutatni, hogy az egymással szembenálló nézeteknek megvan az igazságtartalmuk, azonban nem szabad egy nézetet kiragadni és abszolutizálni. Az egymással szembenálló, homlokegyenest ellenkező nézetek általában azonos jelenségek különböző tudományágakat képviselő kutatók tollából látnak napvilágot. Ez a jelenségek interdiszciplináris megközelítésének szükségét húzza alá, figyelmeztetve, hogy a társadalomtudomány egy ága nem biztos, hogy egyedül komplex segítséget tud adni a társadalmi jelenségek megértéséhez.

M. Á.

CHANDOLA, T.–COLEMAN, D.A. –HIORNS, R.W.: *Recent European fertility patterns: fitting curves to „distored” distributions.* (Jelenlegi európai termékenységi minták: görbék illesztése „torzult” megoszlásokhoz.) *Population Studies*, 1999/3. 317–329. p.

A szerzők cikkükben egy hosszabb kutatás eredményeit foglalják össze. Az eredeti cél az volt, hogy találjanak egy olyan egyszerű, kevés paraméterrel rendelkező görbét, amelyet jól lehet illeszteni az európai fejlett országok termékenységi görbéihez, s ezért azt standard európai kor-specifikus termékenységi görbének lehet tekinteni. Egy olyan európai termékenységi görbét sikerült paraméterezni, s az országok többségének termékenységi magatartását jól le is írja. Ugyankor volt néhány ország, amelynek termékenységi szokásait a standard görbével nehezen lehetett közelíteni, s a cikkben ezen torzult eloszlások jellegzetességeit tanulmányozták.

Első lépésként az irodalomban ismert termékenységi görbe-illesztési módszereket próbálták ki, s végül a Hardwiger modell alkalmazása mellett döntöttek. E modell jól illeszkedik a legtöbb fejlett európai ország termékenységi görbéjéhez, de nem alkalmas viszont a brit és az ír termékenységi jellegzetességek közelítéséhez. Ezen országok görbéinek illesztéséhez a Hardwiger modell egy módosított – ahogy ők említik „kevert Hardwiger” – modellt fejlesztettek ki, amely már jól közelítette az ország-specifikus sajátosságokat.

Korábban a kutatók egy része kritikával illette a Hardwiger modellt, mondván egyes paraméterei demográfiailag értelmezhetetlenek. Jelen kutatás során a szerzők állítják, a Hardwiger modell egyes paraméterei erős kapcsolatot mutatnak a teljes termékenységgel, a kor-specifikus termékenységi arányszám maximumával és az anya születési korátlagával. Ezek a mutatószámok a hagyományos demográfiai mutatók között értelmezhetők. A kevert Hardwiger modell egyes mutatói egyrészt kapcsolatot mutatnak a házasságon kívüli születések gyakoriságával, másrészt a házasságból születéseknél az anya korátlagával.

A szerzők az eredeti célkitűzést – egy minden országra alkalmazható standard európai termékenységi modell megalkotását – nem tudták elérni, de eredményeik ennek az útnak fontos mérföldkövei lehetnek. A két modell már alkalmas a vizsgált valamennyi ország termékenységi görbéinek közelítésére, így is hozzájárulva az egyes országok termékenységi magatartása időbeni változásának megértéséhez.

M. Á.

PANOPOULOU, G.-TSAKLOGLOU, P.: *Fertility and Economic Development: theoretical considerations and cross-country evidence.* (Termékenység és gazdasági fejlődés: elméleti megfontolások és nemzetközi tapasztalatok.) *Applied Economics*, 1999/31. 1337–1351. p.

A cikk a fejlődő országok termékenységének kutatásában kialakított elméleteket vetik össze a gyakorlattal, amikor több ország termékenységi és társadalmi-gazdasági mutatói között vizsgálják az összefüggéseket.

Az empirikus eredmények azt mutatják, hogy a termékenység negatív kapcsolatban van a nők iskolázottságával, az urbanizációval és a családtervezés elterjedtségével, míg pozitív kapcsolat mutatható ki a termékenység és a csecsemőhalandóság szintje, a gazdasági fejlődés között. Nem sikerült kapcsolatot kimutatni a női munkavállalás és a termékenység között, igaz többen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a kiválasztott mutatók nem is igen alkalmasak az elemzés céljaira. A számítások azt bizonyították, hogy az említett változók a termékenységi differenciák nagy részének magyarázatát adják. Ugyanakkor azt is megállapítják a szerzők, hogy a termékenységi kérdések hasonló vizsgálatánál a fejlődő és a fejlett országokat nem lehet homogén csoportnak tekinteni.

A gazdasági fejlettség és termékenység kapcsolatát vizsgálva az derült ki, hogy negatív kapcsolat van a jövedelem és a termékenység között, de amikor egyéb jövedelmen kívül társadalmi-gazdasági tényezőket is figyelembe vették, akkor az tűnt ki, hogy a szülők a gyermeket egyre inkább „normális árucikknek” tekintik. A nők iskolai végzettsége sem egyformán van hatással a termékenységre. Az általános iskola elvégzése némileg csökkenti a termékenységet, de az igazi változás a középiskolai végzettség elérése esetén figyelhető meg. E mellett az általános iskolai végzettség szintje indirekt módon is befolyásolja a termékenységet, ugyanis ezen az iskolai végzettségi szinten a csecsemőhalandóság már alacsonyabb, s ez visszahat a termékenységre is.

A gyors népességnövekedést gazdasági problémának is tekintik a fejlődő országokban. A gyors városiasodás a termékenység csökkenéséhez vezethet, azonban ez más nem kívánatos hatásokkal is járhat. Éppen ezért az országok inkább családtervezési programok bevezetésével, a fogamzásgátlás hatékony módszereinek elterjesztésével, az iskolázottság (különösen a nők iskolázottsága) emelését célul kitűző társadalmi modernizációs programokkal, az egészségügyi szolgáltatások (különösen az anya és gyermekegészségügy szolgáltatásainak) színvonalának emelésével kívánják a termékenységet csökkenteni.

A vizsgálat eredményei arra mutatnak rá, hogy a társadalmi-gazdasági fejlesztési programok és családtervezési programok együttes alkalmazásának sikere attól is függ, hogy az ország a modernizációs folyamat mely szintjén áll. A modernizációs átmenet elején álló országoknak elsősorban a társadalmi-gazdasági fejlesztési programokra van szükségük, s amikor a fejlettség bizonyos szintjére már eljutnak, akkor lesznek hatékonyak a családtervezési programok. Ugyanakkor a családtervezési programok céljait jól kell meghatározni. Nem feltétlenül a legmagasabb termékenységű, de szegény csoportok születésszámának csökkentését kell első lépésként kitűzni. E helyett inkább a termékenység csökkentésében érdekelt, a programokra fogékonyabb csoportokat kell célba venni még akkor is, ha nem ezen csoportok termékenysége a legmagasabb. A családtervezési programoknak azokat a születésszabályozási módszereket kell propagálni, amelyek esetében a célcsoportok úgy érzik, hogy csökkent a családtervezés költsége.

A szerzők igen érdekes megállapításra jutottak, amikor a jövedelem emelkedése és a termékenység kapcsolatát figyelték. A fejlődés folyamatában a jövedelem emelkedése együtt jár más társadalmi-gazdasági körülmények, mint például iskolai végzettség, egészségi helyzet, fogamzásgátlás alkalmazása változásával. Mindezen tényezők kedvező változásának hatására csökken a termékenység. Ha azonban a jövedelem emelkedése csupán a jövedelmek újraelosztásának változtatásából ered, s az egyéb

társadalmi-gazdasági változók változatlanok maradnak, a vagyonosodás a termékenységet még emelheti is.

M. Á.

MADDEEN-DERDICH, D. A.–LEONARD, S. H.–CHRISTOPHER, F. S.: Boundary ambiguity and coparental conflict after divorce. – An empirical test of a family systems model of the divorce process. (A kétértelműség határai és a szülői konfliktusok a válás után. – A válási folyamat család-rendszer modelljének empirikus ellenőrzése.) Journal of Marriage and the Family, 1999/3. 588–598. p.

A válást és ezt követően a felek közti nézeteltéréseket a gyermekek nehezen tudják magukban feldolgozni, ezért ez sok esetben a gyermeknél érzelmi és viselkedési problémák kialakulásához vezet. Az elvált szülők közti gyakori nézeteltérések abból adódhatnak, hogy nehéz feladatot jelent a szülői szerep feladása, illetve annak hatékony közös gyakorlása a válás után.

Korábban a válást az élet egyik válsághelyzetének tekintették és vizsgálatára csak az egyénre koncentrált, figyelmen kívül hagyva a felek kapcsolatrendszerében bekövetkező változásokat. Újabban mind az elméleti kutatás, mind a gyakorló orvosok folyamataként közelítik meg a válást, ami nem ér véget a bírói ítélet kimondásával, hanem a felek kapcsolatának és szülői szerepük újratárgyalását is magában foglalja.

A szerzők a válást egy család-rendszer modellben vizsgálják, ami a korábbi házastársak válás utáni szerepének egymás közötti újratárgyalásának fontosságát hangsúlyozza. Ebbe beletartozik a megmaradó kapcsolat szorossága, illetve az egymástól való eltávolodás, ami azután hatással van a gyermekek felé megnyilvánuló szeretetre, azok érzelmi támogatására és a nevelésüket érintő döntésekre egyaránt. Mindez döntően a válást követő első évben tisztázódhat – vagy marad el véglegesen és csak az egyik félre hárul.

A válást követően a szülők szerepének világos elhatárolását nehezíti a korábbi házastársak – mind pozitív, mind negatív – érzelmi kapcsolatának erőssége, valamint az új helyzettel együttjáró anyagi problémák felismerése és azok kezelésének képessége. További elem, ha nincsenek megelégedve a másik fél egyedülálló szülői szerepével vagy a gyermek elhelyezésével. Mindezek személyiségi vonások/tényezők, amelyek azután személyek közötti nézeteltérésekhez vezethetnek.

Az említett változóknak a felállított modellben betöltött szerepét a szerzők többszörös varianciaanalízissel vizsgálták. Az apákra és az anyákra külön modellt állítottak fel. A véletlen mintát 247 városi házaspár alkotta, akik a vizsgálatot megelőző három hónapban váltak és legalább egy 12 évesnél fiatalabb gyermekük volt. Az adatgyűjtés levelezéssel és telefonbeszélgetésben történt. A megfigyelt változók közötti multikollinearitást a regressziós modellbe épített korrelációs mátrix révén ellenőrizték. A független változóként szereplő nemek végül is nem mutattak olyan mértékű korrelációt, hogy a multikollinearitás zavaró lett volna.

Az anyák esetében három változó (érzelmeik erőssége, a szülői szereppel való elégedettség és a pénzügyi problémák) volt érdemi hatással a szerepek elhatárolásának rendezettségére. Ez azután kimutathatóan hozzájárult a felek közti nézeteltérések

jelentkezéséhez, amiben még a gyermek elhelyezésével való elégedetlenség játszott szerepet.

Az apák esetében egyetlen változó (a korábbi partner iránti érzelmek erőssége) volt jelentősebb hatással a szerepek elhatárolásának rendezettségére. Az ilyen helyzet náluk is a felek közötti nézeteltérésekhez vezetett és ebben a gyermek elhelyezésével való elégedetlenség is szerepet játszott.

Azt, hogy az anyák esetében több tényező van érdemleges hatással a szerepek elhatárolásának rendezettségére, mint az apáknál, a szerzők az anyáknak a gyermekek napi gondozásában játszott meghatározó szerepével magyarázzák. A mindennapos anyagi és szülői felelősség folyamatosan figyelmeztetheti az anyákat arra, milyen változás következett be a válással a család összetételében. A felek közti nézeteltérések kiválthatja a túlterheltségből adódó stressz, a szülői szerepre való alkalmasságban bekövetkező elbizonytalanodás és az önmagára maradás érzése. Mindez a válást követő első évben jelenti a legnagyobb kihívást.

Az anyák és az apák eltérő viselkedésében a nemek eltérő szocializációja is szerepet játszhat. A nők helyzetét inkább a kapcsolataik, a férfiak helyzetét pedig inkább a karrierjük és keresetük befolyásolja. Az utóbbi kettő többé-kevésbé töretlenül folytatható a válás után.

Sz. K.

AMATO, P. R.–GILBERTH, J. G.: Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. (A különböző apák és a gyermekek jóléte: Metaadatok elemzése.) Journal of Marriage and the Family, 1999/3- 557–573.

A kutatások szerint a különélő apák a gyerektartás fizetésén kívül nemigen járulnak hozzá bármilyen mértékkel a gyermekek életéhez. Néhány felmérés viszont azt jelzi, hogy az egyedülálló anyával élő gyermekek általában nagyra tartják az apjukat és gyakoribb kapcsolatot tartanak vele. Utóbbi arra mutat, hogy a különélő apák potenciálisan a pénzen megvásárolható javakon (élelem, lakás, egészségügy, oktatás) túl is hozzájárulhatnak gyermekek általános jólétéhez.

A tanulmány számítógépes adatbázisokból kiválasztott, 1970 és 1998 között publikált 63 vizsgálatban fellelhető metaadat szisztematikus elemzésével foglalkozik és megpróbál a láthatás gyakoriságán túlmenő tényezőket (a kapcsolat időtartama, kölcsönös befolyásolás, változatos közös tevékenységek) szerepére is rámutatni. Ezek erős érzelmi töltéssel bírhatnak, növelhetik a gyermek érzelmi biztonságát, és ily módon hozzásegíthetik, hogy alkalmazkodjon a válást követően kialakult helyzethez. Úgy tűnik a gyermekek a külsőségekben megnyilvánuló támogatással (étterembe való elvitel, mozilátogatás, vásárlás) többre értékelik a bensőséges kapcsolatot (bizalom, bátorítás, problémák megbeszélése) és az utóbbi kedvező hatással lehet a további életvitelükre (társadalmi normák internalizálása, helyes önértékelés, önkorlátozás).

A figyelembe vett vizsgálatokból megállapítható volt, hogy kapcsolat van a tartásdíj fizetése, valamint az apák felelős szülői szerepellátása és a gyermekek jólét között. A vizsgálatok többségéből ugyanakkor azt lehetett leszűrni, hogy nincs egyértelmű kapcsolat a gyermek jólét, valamint az apák által a gyermekkel tartott kapcsolat gyakorisága, illetve gyenge az ilyen kapcsolat a gyermekhez fűződő érzés szorosságát

tekintve. A tartásdíj fizetés és a gyermek tanulmányi eredménye között pozitív kapcsolatot lehetett kimutatni. Ott, ahol az apa rendszeresen fizette a tartásdíjat, a gyermeknél ritkábban mutatkozott probléma a külső kapcsolataiban (otthoni vagy iskolai elégedetlenség, agresszió, bűnözés). Amennyiben az apa a válás után is felelős szülői szerepet vállalt (meghallgatta a gyermek problémáit, tanácsot adott, figyelemmel kísérte a gyermek tanulmányi eredményeit, segítette a házi feladat megoldásában, a viselkedési problémákat nem erőszakosan próbálta megoldani), a gyermekek általában jobb tanulmányi előmenetelt mutattak, kevesebb problémájuk volt a másokkal való kapcsolataikban vagy önmagukkal (lásd depresszió, idegesség, önbizalom hiánya).

Úgy tűnik a gyermek jólétére az apák felelős szülői szerepvállalása van a legnagyobb és széles körű hatással. Az ilyen kapcsolat kellően robusztus, úgyhogy a figyelembe vett vizsgálatok kiválasztásának esetlegességéből adódó torzítást feltételezve is megbízható a szerzők következtetése. (A gyengébb minőségűnek látszó vizsgálatok elhagyása nem volt hatással a lényegi következtetésekre.)

A felelős szülői szerepet ellátó apáknak a gyermekek jólétére gyakorolt kedvező hatása nem függött a gyermek nemétől. Más szóval a vizsgálatok nem támasztják alá azt a nézetet, hogy a fiúk többet profitálnak a különélő apa szülői szerepvállalásából, mint a lányok. Az apák természetesen akkor képesek kedvező hatást gyakorolni a gyermek jólétére, ha hajlandók vállalni a felelős apai szerepet és képesek is annak ellátására. A figyelembe vett vizsgálatok szerint az utóbbi időkben megnőtt az apák ilyen természetű hajlandósága és inkább képesek az ilyen szerep ellátására, mint tíz-húsz évvel korábban.

Sz. K.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

1999. No. 3.

KUCERA, M.–SIMEK, M.: Népességfejlődés a Cseh Köztársaságban 1998-ban. (A Cseh Statisztikai Hivatal adatai alapján.)

GERYLOVOVÁ, A.–HOLCIK, J.: Születéskor várható átlagos élettartamok a Cseh Köztársaság megyéiben és kerületeiben.

BRUTHANS, A.–DZÚROVÁ, D.: A keringési rendszer betegségei miatti halálozások a Cseh Köztársaságban 1989 után.

SRB, V.: *Kárpátalja demográfija, 1918–1943.*

KRAUS, J.: Új népszámlálási ajánlások (2000).

1999. No. 4.

RUZKOVÁ, J.: A 2001-re tervezett népszámlálás és lakásösszeírás a Cseh Köztársaságban.

- SKRABAL J.*: A személyek gazdasági jellemzőinek tudakolása a népszámlálás alkalmával.
- KOSCHIN, F.*: Az iskolai végzettségek osztályozása.
- MORÁVKOVÁ, S.*: Az állampolgárság tudakolása a népszámlálás és lakásösszeírás alkalmával.
- BARTONOVÁ, D.–KUCERA, M.*: Háztartások a 2001. évi népszámlálásban (Második rész).
- ANDRLE, A.*: A 2001. évi népszámlálás és lakásösszeírás területi vonatkozásai.
- KRAUS, J.*: A 2001. évi népszámlálás technikai vonatkozásai.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

1999. No. 3.

- PEZZIN, L.E.–SCHONE, B.S.*: A szülők házasságának megszűnése és a generációk közötti transferek: egyedülálló idős szülők és gyermekeik kapcsolatának elemzése.
- GITTLEMAN, M.–JOYCE, M.*: Megváltozott a családi jövedelmek mozgásának jellegzetessége?
- BAUMAN, K.J.*: A család definíciójának változása: az együttélés és más nem-családi háztartási kapcsolatok hatása a szegénység becslésére.
- CARLSON, E.–HOEM, J.M.–RYCHTARIKOVA, J.*: A magzati veszteségek időbeni alakulása a Cseh Köztársaságban.
- KANAIAUPUNI, S.M.–DONATO, K.M.*: "Vándordollárok" és a halandóság: A vándorlás hatása a csecsemőhalandóságra.
- JOHNSON, N.J.–SORLIE, P.D.–BACKLUND, E.*: Egyes foglalkozások hatása a halandóságra az Amerikai Nemzeti Longitudinális Halandósági Vizsgálat szerint.
- RENDALL, M.S.*: Belépés vagy kilépés? Az egyedülálló fekete nők magas védekezési aránya magyarázatának átmenet-valószínűségi megközelítése.
- KING, R.B.*: A szülői státusz időtartama az amerikai nők körében.
- STEVENS, G.*: Az amerikai népszámlálások egy százada és a bevándorlók nyelvi jellegzetességei.
- GOLDSTEIN, J.R.*: Etnikai korlátokat nem ismerő családi kapcsolatok: kivétel vagy szabály?
- GOLDSTEIN, J.R.*: A válások gyakorisága az Egyesült Államokban.
- WOLFINGER, N.H.*: A válási hajlandóság generációk közötti átörökítése.

1999. No. 4.

- CHERLIN, A.J.*: Az extrémítások felé: családstruktúra, a gyermekek jóléte és a társadalomtudomány.
- ELMAN, C.–MYERS, G.C.*: A morbiditás területi különbségei az Egyesült Államokban a XIX. sz. végén.
- ROSS, C.E.–MIROWSKY, J.*: Az iskolázottság és az egészség közötti kapcsolat finomítása: a minőség, a megbízhatóság és a szelektivitás.

- FREEDMAN, V.A.–MARTIN, L.G.*: Az iskolázottság szerepe az idős amerikaiak funkcionális korlátozottságainak magyarázatában és annak előrejelzésében.
- WILMOTH, J.R.–HORIUCHI, S.*: A derékszögűsítés újragondolása: a halálzási életkor változásai különböző népességekben.
- HILL, M.E.*: Többváltozós továbbélési elemzés két keresztmetszeti minta alapján.
- SCHMERTMANN, C.P.*: Termékenységi becslések nyitott születési intervallumok alapján.
- PRIBESH, S.–DOWNEY, D.B.*: Miért van összefüggés a lakóhely, iskolaváltoztatás és a gyenge iskolai teljesítmények között?
- BRIEN, M.J.–LILLARD, L.A.–WAITE, L.J.*: Összefüggés a család-építési magatartások között: együttélés, házasság és házasságon kívüli fogamzások.
- PRICE-SPRATLEN, T.*: Városi bevándorlás: az afro-amerikai etnogenesis és vándorlás a hanyatló területekről.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

1999. No. 2.

- BENGTSSON, T.*: A sérülékeny gyermek. Gazdasági bizonytalanság és csecsemőhalandóság az iparosodás előtti Svédországban: Västanfors esettanulmánya, 1757–1850.
- TABEAU, E.–EKAMPER, P.–HUISMAN, C.–BOSCH, A.*: A halandósági előrebecslések minőségének javítása a halálokok elemzésével, a kohorsz és periódus hatások figyelembevételével.
- DUNCAN, S.R.–SCOTT, S.–DUNCAN, C.J.*: A kanyarójárványok demográfiai modellje.

1999. No. 3.

- SCHOENMAECKERS, R.C.–LODEWIJCKX, E.*: Demográfiai magatartások Európában: a Termékenységi és Családvizsgálatok országjelentéseinek néhány eredménye és javaslatok a kutatások további irányaira.
- BEHAR, C.–COURBAGE, Y.–GÜRISOY, A.*: Gazdasági növekedés vagy továbbélés? A gyermekkori halandóság problémái Törökországban.
- DENISSENKO, M.–ZUANNA, G.D.–GUERRA, D.*: A diákok szexuális szokásai és magatartása a Moszkvai Állami Egyetemen.

1999. No. 4.

- VAN DE KAA, D.*: Térkép és iránytű nélkül? Egy új európai átmenet-projekt felé.
- ZHANG, W.*: Gazdasági reformok és termékenységi magatartások a vidéki Kínában: egy antropológiai és demográfiai vizsgálat.
- BERINDE, D.*: A harmadik gyermek felé tartó utak Svédországban.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY
az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
1999. No. 3.

- AMATO, P.R.–GILBRETH, J.G.*: Távolélő apák és a gyermek jóléte: egy meta-analízis.
- GRAY, M.G.–STEINBERG, L.*: Nem titkolt autorotív nevelés: egy multidimenzionális modell újragondolása.
- MADDEN-DERDICH, D.A.–LEONARD, S.A.–CHRISTOPHER, F.S.*: A kétértelműség határai és a szülői konfliktusok a válás után: a válási folyamat család-rendszer modelljének empirikus ellenőrzése.
- FLETCHER, A.C.–STEINBERG, L.–SELLERS, E.B.*: A tizenévesek jóléte, mint a szülők közötti kapcsolat minőségének mutatója.
- COX, M.J.–PALEY, B.–BURCHINAL, M.–PAYNE, C.C.*: Házassági élmények és kapcsolatok a szülővé válás folyamatában.
- MORRISON, D.R.–COIRO, M.J.*: Szülői konfliktusok és a házasság megszűnése: előnyös-e a gyermek számára, amikor a konfliktusokkal terhes házasságokat felbontják?
- TICHENOR, V.J.*: Státusz és jövedelem, mint a nemek helyzetének forrása: a házasság erejének esete.
- BOUCHARD, G.–LUSSIER, Y.–SABOURIN, S.*: Személyiség és a családi kapcsolatok kezelése: a személyiség öt-faktoros modelljének alkalmazása.
- PYKE, K.*: A gondozás mikropolitikája az öregedő szülők és felnőtt gyermekek kapcsolatában: individualizmus, kollektívizmus és hatalom.
- BURR, J.A.–MUTCHLER, J.E.*: Faji és etnikai változatosságok a gyermeki felelősség normáiról az idősök körében.
- CALL, K.T.–FINCH, M.A.–HUCK, S.M.–KANE, R.A.*: A gondozás kötelezettsége a társadalmi csere nézőpontjából: az idős emberek gondozása a kórházi elbocsátás után.
- GUPTA, S.*: A családi állapot változásának hatása a férfiak háztartási munkavégzésére.
- TWIGGS, J.E.–McQUILLAN, J.–FERREE, M.M.*: Jelentés és becslés: a háztartási munkamegosztás becslésének újragondolása.
- VOYDANOFF, P.–DONNELLY, B.W.*: Az idő és az észlelt méltánytalanság kapcsolata a pszichológiai terhelés és a házasság minősége tükrében.
- SOUTH, S.J.*: Történelmi változások és életút változatosságok, mint a házasságon kívüli születések meghatározói.
- ZAVODNY, M.*: Befolyásolják-e a férfiak jellemzői, hogy a házasság előtti fogamzások a házasságon belül fejeződnek már be?
- MYERS, S.M.*: Vándorlás a gyermekkorban és társadalmi integráció a felnőttkorban.
- SCHOEN, R.–ASTONE, N.M.–KIM, Y.J.–NATHANSON, C.A.–FIELDS, J.M.*: Befolyásolják-e a termékenységi szándékok a termékenységi magatartásokat?
- GLENN, N.D.*: Hozzászólás a megegyezéssel való válások és a válási arányszám kapcsolatáról szóló vitához.
- RODGERS, J.L.–NAKONENZY, P.A.–SHULL, R.D.*: A megegyezéssel való válás csak jogi kérdés? Általában igen, de néha nem.

1999. No. 4.

- FOX, G.L.*: Családok a médiában: vélemények a nyilvánosság érdeklődése és a személyes magatartások kapcsolatáról.
- IKKINK, K.K.–VAN TILBURG, T.–KNIPSCHEER, K.C.P.M.*: Idős szülők és felnőtt gyermekeik közötti kölcsönös támogatások: normatív és strukturális magyarázatok.
- UTTAL, L.*: A rokonság részvétele a gyermekgondozásban: a nagycsaládok szerepe a társadalmi-gazdasági hálózatban.
- AQUILINO, W.S.*: Kér nézet egy kapcsolatról: A szülők és felnőtt gyermekeik véleményének összehasonlítása a generációk közötti kapcsolat minőségéről.
- MYERS, S.M.*: Lakhelyváltoztatás, mint életmód: bizonyítékok a generációk közötti azonosságok alapján.
- BLUESTONE, C.–TAMIS-LE MONDA, C.S.*: Nevelési módszerek a munkás és középosztálybeli afro-amerikai anyák körében.
- STEWART, S.D.*: A távolélő anyák és apák kapcsolata a gyermekekkel.
- HOLDEN, G.W.–MILLER, P.C.–HARRIS, S.D.*: A testi fenytés instrumentális oldala: a szülői gyakorlat és a remélt eredmény.
- UPCHURCH, D.M.–ANESHENSEL, C.S.–SUCOFF, C.A.–LEVY-STORMS, L.*: A serdülőkorúak szexuális aktivitása és a szomszédsági és családi kapcsolatok.
- WHITBECK, L.B.–YODER, K.A.–HOYT, D.R.–CONGER, R.D.*: Szexuális aktivitás a serdülőkor elején: a fejlődés tanulmányozása.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

1999. No. 3.

- BAUDCHON, G.–RALLU, J.-L.*: Demográfiai és társadalmi változások Új Kaledóniában a Matignon megállapodás után.
- DU LOU, A.D.–MSALETTI, P.–VIHO, I.–WELFFENS-EKRA, C.*: Terhességmegszakítások Abidjanban: a termékenység csökkenésének lehetséges oka.

Franciaország demográfiai helyzete.

- PRIOUX, F.*: Jelenlegi irányzatok.
- MUNOZ-PEREZ, F.–PRIOUX, F.*: Házasságon kívül született gyermekek és szüleik. Szülői elismerések és legitimáció 1965 óta.
- CALOT, G.–SARDON, J.-P.*: A népesség öregedésének tényezői.
- TOUTAIN, S.*: Munkavégzés az 55 éves kor után Olaszországban.
- COURBAGE, Y.*: Az 1988. és 1999. júniusi választások Észak-Írországban: a demográfiai tényező.

1999. No. 4–5.

- CHESNAIS, J.-C.*: Bevándorlás és az Egyesült Államok népessége.
AVDEEV, A.–MONNIER, A.: Nupcialitás Oroszországban: kis megértés és komplex jelenség.
HEYER, E.–CAZES, H.: A "hasznos gyermek" gondolata: a népességi genetika demográfiai vonatkozásai.
ROHRBASSER, J.-M.: William Petty (1623–1687) és a népesség megkétszereződésére vonatkozó számítások.
LEVY-VROLANT, C.: Az egészségtelen környezet diagnózisa és hatása a városra: Párizs 1894–1960.
MONNIER, A.: A fejlett országok újabb demográfiai helyzete.
SIMMAT-DURAND, L.–MARTINRAU, H.: Az illegális kábítószer-használat elleni harc huszonöt éve.
LASSALE, D.: Állampolgárság és honosítás az Egyesült Királyságban (1986–1997).
BACCAINI, B.: A belső vándorlás és a külső vándorlási egyenleg területi becslése népszámlálási adatok alapján.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

1999. No. 2.

- LESTHAEGHE, R.–WILLEMS, P.*: Átmeneti jelenség az alacsony termékenység az Európai Unióban?
VAN DALEN, H.P.–HENKENS, K.: Mennyire befolyásosak a demográfiai folyóiratok?
KOHLER, H.P.–RODGERS, J.L.–CHRISTENSEN, K.: A termékenységi magatartások a génjeinkben vannak? A dán ikervizsgálat eredményei.
WHITE, K.M.: A keringési rendszer és a tuberkulózis mortalitása: e két halálok változásának ellentétes hatásai.
MASSEY, D.S.: Nemzetközi vándorlás a XXI. sz. fordulóján: az állam szerepe.
MAYER, P.: A nemi arány változása Indiában.

1999. No. 3.

- Mc NICOLL, G.*: A népesség súlya a nemzetközi rendben.
HOPPER, G.R.: Az élelmiszertermelés változása és a táplálkozás minősége Indiában, 1947–1998.
CALDWELL, J.C.: A később bekövetkezett termékenységcsökkenés nyugaton: az angol nyelvű országok vizsgálata.
BONGAARTS, J.–BULATAO, R.A.: A demográfiai átmenet befejezése.
WILSON, C.: Evolúciós elmélet és a termékenység történelmi csökkenése.
DONAHOE, D.A.: A női munka becslése a fejlődő országokban.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata
1999. No. 3.

- BOONGAARTS, J.:* A termékenység hatása a gyermekvállalás naptárának változására a fejlődő világban.
- CALVÈS, A-E.:* Az afrikai egyedülálló anyák marginalizálódása a házassági piacon: bizonyítékok Kamerunból.
- KERTZER, D.I.-SIGLE, W.-WHITE, M.J.:* A gyermekhalandóság és a gondozás minősége az elhagyott gyermekek körében a XIX. századi Olaszországban.
- CHANDOLA, T.-COLEMAN, D.A.-HIORNS, R.W.:* Jelen európai termékenységi minták: görbék illesztése „torzult” megoszlásokhoz.
- MADISE, N.J.-MATTHEWS, Z.-MARGETTS, B.:* A gyermekek tápláltságának eltérései a háztartások között: hat fekete-afrikai ország összehasonlítása.
- RICHARDS, E.:* A britek és írek irástudóságának térképe Ausztráliában, 1841.
- PULLUM, T.W.-PERI, A.:* A homogámia többváltozós vizsgálata Montevideóban, Uruguayban.

POPULATION TRENDS

Nagy-Britannia Nemzeti Statisztikai Hivatalának folyóirata
1999. No. 3.

- HASKEY, J.:* Házasságon kívüli szülések: az egyedülálló és együtt élő, de később házasságra lépő anyák.
- GRUNDY, E.-MUPHY, M.-SHELTON, N.:* Ami a háztartáson túl van: a generációk véleménye a rokoni együttélésről és a rokoni kapcsolatokról.
- MOSS, C.:* A 2001. évi népszámlálás témáinak és kérdéseinek kiválasztása.
- WILSON, T.-REES, P.:* Az 1991. évi népszámlálás adatainak összekapcsolása az 1998. évi helyhatósági választások körzeteivel.
- HARDING, S.-DEWS, H.-SIMPSON, S.L.:* A nevek csoportosítására kidolgozott számítástechnikai algoritmus mennyire hatékony a dél-ázsiai származás azonosítására.